

KULTURY WSCHODNIOŚLAWIAŃSKIE – OBLICZA I DIALOG.
BIAŁORUŚ – ROSJA – UKRAINA

REDAKTOR

Dr hab. Wawrzyniec Popiel-Machnicki, prof. UAM

RECENZENCI

Dr hab. Grzegorz Ojcewicz, prof. UWM

Dr hab. Joanna Orzechowska

Dr hab. Anna Horniatko-Szumilowicz, prof. UAM

KOREKTA JĘZYKOWA

Dr Roman Szubin

Mgr Mateusz Jaworski

KOLEGIUM REDAKCYJNE

Dr hab. Anna Horniatko-Szumilowicz, prof. UAM (Poznań)

Dr hab. Krzysztof Kusał, prof. UW r (Wrocław)

Dr hab. Joanna Orzechowska, UWM (Olsztyn)

Dr hab. Anna Paszkiewicz, prof. UW r (Wrocław)

Dr hab. Michał Sarnowski, prof. UW r (Wrocław)

Dr hab. Andrzej Sitarski, prof. UAM (Poznań)

UNIwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

**KULTURY WSCHODNIOŚLAWIAŃSKIE
— OBlicZA I DIALOG.
Białoruś — Rosja — Ukraina**

TOM IV

REDAKCJA

WAWRZYNIEC POPIEL-MACHNICKI – redaktor naczelny

MATEUSZ JAWORSKI – sekretarz

POZNAŃ 2014

Autorzy niniejszego tomu pragną wyrazić podziękowania
dla Władz Rektorskich
Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, a szczególnie dla
Pana Rektora ds. studenckich, prof. dr. hab. Zbigniewa Pilarczyka
oraz
dla Władz Dziekańskich Wydziału Neofilologii
Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza,
a szczególnie dla Pani Dziekan, prof. dr. hab. Teresy Tomaszewicz
i Pani Prodzikan, prof. dr. hab. Beaty Mikołajczyk,
bez pomocy finansowej których, nie doszłoby do wydania niniejszej publikacji.

© Copyright for this edition by Instytut Filologii Rosyjskiej UAM, Poznań 2014

PROJEKT OKŁADKI:
CLUE.PRO

REDAKCJA TECHNICZNA ORAZ FORMATOWANIE TEKSTU:
JANINA MICKIEWICZ-TURSKA

ISBN 978-83-936654-8-8
ISSN 2391-470X

WYDAWCA: INSTYTUT FILOLOGII ROSYJSKIEJ UAM
61-874 Poznań, al. Niepodległości 4

Wydanie I. Ark. wyd. 12,75. Ark. druk. 15,625.

ZAKŁAD GRAFICZNY UAM, POZNAŃ, UL. H. WIENIAWSKIEGO 1

Spis treści

M. Bala , <i>Wizja Europy Środkowowschodniej w projektach geopolitycznych ideologia eurazjatyizmu, Aleksandra Dugina</i>	11
K. Cupała , <i>Poetyckie kartki z łagru – codzienność i tęsknoty (o poezji Łarysy Marozawej)</i>	23
D. Dzienisiewicz, Y. Fedorushkov , <i>Automatyzacja wizualizacji grafowej synonimów dla potrzeb dydaktyki języków obcych (na przykładzie przymiotników rosyjskich z prefiksem „без-”/ „бес-”)</i>	33
E. Fedorushkov , <i>Próba odczytania fragmentu powieści F. Dostojewskiego „Idiota” w kluczu kategorii „słowa-naczynia”</i>	49
A. Goszczyńska , <i>Pole leksykalno-semantyczne nazw kolorów jako obiekt przekładu (na przykładzie utworu „Pan Tadeusz” Adama Mickiewicza i jego tłumaczenia na język rosyjski Światosława Świackiego)</i>	61
M. Jaworski , <i>Archetyp „cienia” w strukturze powieści „Zbrodnia i kara” Fiodora Dostojewskiego</i>	71
K. Kubecka , <i>Gwiazdy zachodniej muzyki rozrywkowej w rosyjskim slangu młodzieżowym</i>	85
M. Kulikowska , <i>Recepcja prozy Warłama Szalamowa. Próba systematyzacji</i>	95
K. Lichtblau , <i>Dziecko jako świadek totalitaryzmu. „Dzieci Syjonu” a „Dzieci Gulagu”</i>	115
J. Nowakowska , <i>Danił Andriejew jako pisarz mistyczny (problem samookreślenia pisarza)</i>	123
A. Oshchepkova , <i>Stereotyp kobiety powstały we współczesnym rosyjskim i polskim społeczeństwie (na podstawie eksperymentu asocjacyjnego)</i>	133
M. Pieczyński , <i>Od „dna” ku „denku”. Postmodernistyczna aktualizacja dramatu M. Gorkiego</i>	151
Ł. Piotrowski , <i>Mentalna mapa Rosji w polskiej przestrzeni językowej</i>	159
A. K. Przybysz , <i>Powieść „Inny” Jurija Mamlejewa wobec artystycznego poznania Fiodora Dostojewskiego</i>	169

M. Stadnik , <i>Caryce kryminału. Kryminał kobiety w Rosji</i>	181
D. Stelmaszyk, E. Szymczak , <i>Analiza porównawcza nazw centralnych ulic miast Winnica i Iwano-Frankiwnsk</i>	189
A. Stryjakowska , <i>„Odciać głupocie tlen”: o niepostmodernistycznym wątku w eseistyce Wiktora Jerofiejewa</i>	199
E. Weber , <i>Podlasie – gdzie religia spotyka magię</i>	209
A. N. Wilk , <i>„W cieniu madame się zrazu chował, a potem ją monsieur zluźował”. Rosyjskie wychowanie szlacheckich dzieci w I połowie XIX wieku</i>	217
N. Zatoń , <i>Koncept zerwanie w dyskursie rosyjskich i angielskich użytkowników forów</i>	227
M. Zawichrowska , <i>Kilka słów o „Temacie petersburskim” w literaturze rosyjskiej pierwszej połowy XIX wieku</i>	239

Содержание

М. Баля , Картина Центральной и Восточной Европы в геополитических проектах идеолога евразийства Александра Дугина	11
К. Цупала , Поэтические записки из лагеря – повседневность и тоска (о поэзии Лаприсы Марозавой)	23
Д. Денисевич, Ю. Федорушков , Автоматизация графовой визуализации синонимов для нужд лингводидактики (на примере имен прилагательных русского языка с префиксом „без-“/„бес-“)	33
Э. Федорушков , Попытка прочтения фрагмента романа „Идиот“ Ф. М. Достоевского в ключе категории „слова-сосуда“	49
А. Гошчинска , Лексико-семантическое поле наименований с цветовым значением как объект перевода (на примере произведения „Пан Тадеуш“ Адама Мицкевича и перевода на русский язык Святослава Свяцкого)	61
М. Яворски , Архетип „тени“ в сюжетной структуре романа „Преступление и наказание“ Федора Достоевского	71
К. Кубецка , Звезды западной музыки в русском молодежном сленге	85
М. Куликовска , Рецепция прозы Варлама Шаламова. Попытка систематизации	95
К. Лихтблау , Ребенок как свидетель тоталитаризма. „Дети Сиона“ и „Дети Гулага“	115
Я. Новаковска , Даниил Андреев как мистический писатель (к вопросу об авторском самоопределении)	123
А. Ошчепкова , Стереотип женщины, сложившийся в современных обществах Польши и России (по данным свободного ассоциативного эксперимента)	133
М. Печински , От „дна“ к „донышку“. Постмодернистская актуализация драмы М. Горького	151
Л. Пиотровски , Ментальная карта России в польском языковом пространстве	159
А. К. Пшибыш , Роман „Другой“ Юрия Мамлеева в свете художественного познания Федора Достоевского	169

М. Стадник , Царицы детективного романа. Женский детектив в России.....	181
Д. Стельмашик, Е. Шимчак , Сравнительный анализ названий центральных улиц городов Винница и Ивано-Франковск	189
А. Стрыжковска , „Перекрыть глупости кислород”: про постмодернистский сюжет в эссе Виктора Ерофеева	199
Э. Вебер , Подляшье — где религия пересекается с магией	209
А. Н. Вильк , „Сперва тадаме за ним ходила, потом monsieur ее сменил”. Воспитание дворянских детей в России первой половины XIX века	217
Н. Затонь , Концепт „разрыв отношений” в дискурсе русских и английских форумчан	227
М. Завихровска , Несколько слов о „Петербургской теме” в русской литературе первой половины XIX века	239

Contents

M. Bala , <i>Vision of the East-Central Europe in geopolitical project of ideologist eurasianism Aleksandr Dugin</i>	11
K. Cupała , <i>Poetic notes from the camp – everyday life and longings (about Larisa Marozawa's poetry)</i>	23
D. Dzienisiewicz, Y. Fedorushkov , <i>The automated graph visualization of synonyms for the purposes of the didactics of foreign languages (illustrated with an example of Russian adjectives with "без-" / "без-" prefixes)</i>	33
E. Fedorushkov , <i>An attempt at a reading of a fragment of Dostoyevsky's "The Idiot" in the key of "the word-vessel" category</i>	49
A. Goszczyńska , <i>The lexical and semantic field of color-naming as an object of translation (on the example of "Pan Tadeusz" by Adami Mickiewicz and its translation into Russian by Swiatoslaw Swiacki)</i>	61
M. Jaworski , <i>"The shadow" archetype in the structure of Fyodor Dostoyevsky's novel "Crime and Punishment"</i>	71
K. Kubecka , <i>Western music stars in the Russian youth slang</i>	85
M. Kulikowska , <i>The reception of Varlam Shalamov's prose. An attempt at systematization</i>	95
K. Lichtblau , <i>Child witness to totalitarianism. "Children of Zion" and Children of the Gulag</i>	115
J. Nowakowska , <i>Daniil Andreyev as a mystical writer (on the question of writer's self-determination)</i>	123
A. Oshchepkova , <i>The stereotype of a woman created in the contemporary Russian and Polish societies (based on an associative experiment)</i>	133
M. Pieczyński , <i>From the bottom to the shallowness. Postmodernism in M. Gorkie's drama</i>	151
Ł. Piotrowski , <i>Mental map of Russia in the Polish linguistic space</i>	159
A. K. Przybysz , <i>Novel "The Other" by Yuri Mamleev in the light of artistic perception of Fyodor Dostoyevsky</i>	169

M. Stadnik , <i>Tsarinas of the crime fiction. Female mystery writers in Russia</i>	181
D. Stelmaszyk, E. Szymczak , <i>The names of the main streets in Vinnytsia and Ivano-Frankivsk (a comparative analysis)</i>	189
A. Stryjawska , <i>To cut off stupidity: about a non-postmodern theme in the essays of Victor Erofeyev</i>	199
E. Weber , <i>Podlasie — where religion meets magic</i>	209
A. N. Wilk , <i>“At first madame gave him tuition, from her monsieur took on the child”. The upbringing of gentry children in the first half of the 19th century in Russia</i>	217
N. Zatoń , <i>The concept of a break-up on Russian and English love forums</i>	227
M. Zawichrowska , <i>A few words about the St. Petersburg theme in Russian literature of the first half of the 19th century</i>	239

**WIZJA EUROPY ŚRODKOWOSCHODNIEJ
W PROJEKTACH GEOPOLITYCZNYCH
IDEOLOGA EURAZJATYZMU, ALEKSANDRA DUGINA**

**КАРТИНА ЦЕНТРАЛЬНОЙ И ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ
В ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЕКТАХ ИДЕОЛОГА
ЕВРАЗИЙСТВА АЛЕКСАНДРА ДУГИНА**

**VISION OF THE EAST-CENTRAL EUROPE
IN GEOPOLITICAL PROJECT OF IDEOLOGIST EURASIANISM
ALEKSANDR DUGIN**

Maciej Bala

Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska

Abstract: The article is an attempt to present the views of the Russian thinker on the political situation in the post-Soviet region. In his conception Aleksandr Dugin focuses on geopolitics, international relations and the position of Russia in the new globalised world. Dugin attempts to undermine the principles of the new world order. He creates ideological foundations which may serve as a justification for regaining the imperial position of Russia. The foundation of Dugin's views is Eurasianism combined with the elements of geopolitics. The philosopher creates a blueprint for the Great Eurasian Empire which would comprise East-Central Europe. According to Dugin, significant political and territorial changes will be conducted in this region on the basis of the religious faith of its inhabitants. The protestant countries will be federalized. Both the Protestant and Catholic countries will become the Germany's sphere of influence. The Balkan states will have a somewhat different status as they will be federalized into one political subject connected with Eurasia. Germany and Russia, whose position is dominant in this region of Europe, will become a part of the Great Eurasian Empire. There will be no room left for independent Poland and Ukraine in the structure of the Eurasian Empire. Dugin does not take into account economic factors which would convince European states to integrate with Eurasia. As for the present day, it is impossible to put the Eurasian project into realization.

Słowa kluczowe: eurazjatyzm, Aleksander Dugin, Europa Środkowowschodnia

Ключевые слова: Евразийство, Александр Дугин, Центральная и Восточная Европа

Keywords: Eurasianism, Aleksandr Dugin, Central and Eastern Europe

Rozpad Związku Radzieckiego w 1991 roku przypieczętował bankructwo ideologii komunistycznej oraz całkowicie zmienił znaczenie Rosji na arenie międzynarodowej. Przebieg procesu degradacji sowieckie-

go imperium i szybkość, z jaką nastąpił jego upadek, został przez społeczność międzynarodową przyjęty ze zdumieniem i niedowierzaniem. Niedługo po tym, jak ideologia komunistyczna przestała być alternatywną wobec demokracji, wysunięto tezę zakładającą nieuniknione zwycięstwo tej drugiej i upowszechnieniu się jej we wszystkich państwach świata¹. Okazało się jednak, że zniknięcie ideologii komunistycznej nie oznaczało nieuchronnego triumfu demokracji na świecie i przyjęcia jej przez wszystkie państwa zachodniej kultury. W miejsce ideologii komunistycznej szybko pojawił się nacjonalizm oraz fundamentalizm religijny².

Rosja postkomunistyczna od 2000 roku rządzona przez Władimira Putina, przez długi czas nie powoływała się na żadną konkretną ideologię, która mogłaby zastąpić zdyskredytowaną ideologię komunistyczną. Z czasem jednak wśród wielu polityków rosyjskich coraz większą popularność zdobywał specyficzny prąd filozoficzny zwany eurazjatyzmem. Prąd ten nie był niczym nowym, powstał bowiem już w okresie międzywojennym w kręgach rosyjskiej emigracji. Grupa zwolenników eurazjatyizmu, skupiona wokół hrabiego Nikołaja Trubieckiego, początkowo nie miała charakteru politycznego, w większym stopniu skupiała się na zagadnieniach kulturowych oraz językoznawczych. W późniejszym okresie działalności, eurazjaci zaczęli formułować hasła polityczne, co wywołało spory i w końcu lat 30. doprowadziło do rozpadu grupy³. Ich myśl, już na gruncie rosyjskim, kontynuował Lew Nikołajewicz Gumilow, koncentrując się na zagadnieniach historycznych i etnicznych. W swoich pracach, skupiał się na kwestii kontaktów między etnosami i możliwych tego konsekwencji, podkreślał odrębność kulturową Rosji i szkodliwy wpływ, jaki, w jego mniemaniu, wywiera na nią Zachód. Po śmierci Lwa Gumilowa w roku 1992, kwestię ideologii eurazjatyckiej podjął kontrowersyjny filozof Aleksander Gielewicz Dugin.

Eurazjatyzm we współczesnej Rosji, znacząco różni się od dwóch poprzednich, podejmuje bowiem, obok zagadnień kulturowych i językowych, również kwestie religijne, metafizyczne, cywilizacyjne i przede wszystkim geopolityczne.

Aleksander Dugin jest znany jako filozof, ale przede wszystkim zajmuje się kwestiami geopolitycznymi. Ma szeroki zakres zainteresowań,

¹ Tego typu tezę wysunął Francis Fukuyama, jednakże niedługo potem wycofał się z niej. Porównaj: F. Fukuyama, *Koniec historii*, Kraków 2009.

² Zwraca na to uwagę amerykański politolog Samuel Huntington. Wysunął on tezę, w której zakładał, iż najwięcej konfliktów międzynarodowych będzie przebiegało na tle cywilizacyjnym. Dana teza pomimo niedoskonałości warta jest zapoznania się. Patrz w: S. Huntington, *Zderzenie cywilizacji*, Warszawa 2005.

³ Więcej na temat międzywojennego eurazjatyizmu, patrz: R. Backer, *Międzywojenny eurazjatyzm: od intelektualnej kontrakulturacji do totalitaryzmu?*, Łódź 2000.

w swoich pracach nawiązuje do myśli tzw. Nowej Prawicy, prawosławia, ezoteryki i okultyzmu.

Zainteresowanie okultyzmem i alternatywnymi prądami religijnymi wykazywał już w czasie studiów. Od 1980 roku przynależał do grupy skupionej wokół gnostyka Jurija Mamlejewa⁴. Później dołączył do ugrupowania Jewgienija Gołowina. Miało ono charakter okultystyczny i ariozoficzny. Był również członkiem Narodowo-Patriotycznego Frontu „Pamięć” Dmitrija Wasiljewa, z którego usunięto go pod zarzutem satanizmu⁵. Na początku lat 90. redagował gazetę „День” i „Завтра”, a także almanach „Милый Ангел”. Pod koniec lat 80. założył filozoficzne centrum „EON”, przekształcone później w stowarzyszenie „Arctogeia”. W latach 1993–1998 współpracował z pisarzem Eduardem Limonowem, będąc jednym z dwóch „ojców założycieli” Partii Narodowo-Bolszewickiej. Z niewyjaśnionych do dziś powodów⁶, zerwał współpracę z kontrowersyjnym pisarzem. W roku 2001 utworzył Ogólnorosyjski Polityczny Ruch Społeczny „Eurazja”. Sama zaś partia „Eurazja” formalnie powstała 30 maja 2002 roku⁷ (od 2003 roku funkcjonuje jako Międzynarodowy Ruch Eurazjatycki), ale nie odniosła dotąd znaczących sukcesów na rosyjskiej scenie politycznej. Obok niej funkcjonuje Eurazjatycki Sojusz Młodzieży, utworzony w lutym 2005 roku. Pomimo niepowodzeń własnego ugrupowania, Aleksander Dugin w latach 1998–2003 pełnił funkcję doradcy przewodniczącego rosyjskiej Dumy Państwowej Giennadija Selezniowa. Po nieudanej próbie wzięcia udziału w wyborach parlamentarnych w 2003 roku, Dugin skupia się na uważnym obserwowaniu i komentowaniu rosyjskiej sceny politycznej. Obok funkcji lidera Międzynarodowego Ruchu Eurazjatyckiego, pełni również funkcję przewodniczącego stowarzyszenia „Arctogaia”, prowadzi także własne audycje telewizyjne w nacjonalistycznym kanale „Спас”, komentując w nich bieżące wydarzenia polityczne.

Aleksander Dugin w swoich publikacjach koncentruje się na zagadnieniach polityki międzynarodowej, objaśniając je w kategoriach swoiście przez niego pojmowanej geopolityki. Sam termin „geopolityka” oznacza:

⁴ P. J. Sieradzan, *Aksamitni terroryści. Narodowy bolszewizm w Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2008, s. 53.

⁵ Ibidem, s. 54.

⁶ Na dzień dzisiejszy nie dysponujemy publikacjami Dugina na temat jego działalności w Partii Narodowo-Bolszewickiej i przyczyn jego rezygnacji. Informacje na temat motywów jego decyzji i ewentualnych przyczyn jego rezygnacji znaleźć możemy w książkach jego dawnego współpracownika Eduarda Limonowa. Patrz: Э. Лимонов, *Анатомия героя*, a także, idem, *Моя политическая биография*, [w:] źródło elektroniczne: www.limonow.de (01.10.2013).

⁷ B. Gołabek, *Lew Gumilow i Aleksander Dugin. O dwóch obliczach eurazjatyizmu w Rosji po 1991 roku*, Kraków 2012, s. 116.

teorię głoszącą, iż polityka zewnętrzna i wewnętrzna państwa jest określana przez jego położenie geograficzne, otoczenie międzynarodowe. Jest to próba połączenia geografii i polityki⁸.

Zasadniczą koncepcją geopolityki w rozumieniu Aleksandra Dugina jest powoływanie się na archetypiczny konflikt między cywilizacją Lądu, a cywilizacją Morza, jednocześnie nadając owej konfrontacji charakter mistyczny. Być może Dugin nieświadomie inspirował się koncepcją niemieckiego geostratega Karla Schmidta, który określał wymienione typy cywilizacji mianem Behemota i Lewiatana⁹. Zdaniem Dugina konflikt ten trwa od czasów starożytnych, aż po czasy dzisiejsze. Pod mianem *cywilizacji Lądu* (tellurokracji) filozof rozumie Rosję¹⁰, państwa śródziemnomorskie, Indie, państwa arabskie. Jego zdaniem, cywilizacja Lądu jest skoncentrowana na poszanowaniu tradycji i rozwijaniu duchowości oraz podkreślaniu roli kolektywu oraz pracy. Jej przeciwieństwem, jest cywilizacja Morza (thalassokracja) utożsamiana z krajami Europy Zachodniej i przede wszystkim z jedynym supermocarstwem – Stanami Zjednoczonymi¹¹, wraz z jej sojusznikami i instytucjami międzynarodowymi, będącymi pod jej dominującym wpływem. Charakterystycznymi cechami cywilizacji atlantyckiej, według Dugina, jest nacisk na indywidualizm, zaniedbanie sfery duchowej, kult pieniądza i materializmu oraz zmuszanie pozostałych państw do przyjęcia zachodnich rozwiązań politycznych, kultury i światopoglądu. Dla eurazjaty jest to dążeniem przez cywilizację Morza do absolutnej hegemonii nad światem oraz zepchnięcie Rosji do pozycji drugorzędnej na arenie międzynarodowej.

W celu przeciwdziałania, według określenia Dugina, próbom narzucenia hegemonii atlantyizmu, konieczne jest stworzenie wielkiego imperium eurazjatyckiego (jego obszar pokrywałby się z terytorium dawnego ZSRR, a najważniejszą częścią pozostałaby Rosja) zdolnego przeciwdziałać próbom, sprzymierzonego z państwami pozostającymi w napiętych

⁸ Cz. Mojsiejewicz, *Leksykon współczesnych międzynarodowych stosunków politycznych*, Wrocław 2004, s. 128–129. Jak podkreślają autorzy leksykonu, geopolityka nie jest dominantą w stosunkach międzynarodowych, ale nie należy pomijać wpływu czynników geograficznych na politykę.

⁹ A. Дугин, *Основы геополитики*, [w:] źródło elektroniczne: www.arctogaia.ru (12.11.2013). Warto również dodać, iż w koncepcji geostrategicznej eurazjaty, prawdziwa suwerenność przynależy wyłącznie imperiom, nie zaś państwom. Porównaj: R. Backer, *Rosyjskie myślenie polityczne za czasów prezydenta Putina*, Toruń 2007, s. 200.

¹⁰ Jak słusznie zauważa Bartosz Gołabek Rosja w swojej historii, nie była wyłącznie mocarstwem lądowym, ale również morskim. Więcej na ten temat patrz: B. Gołabek, *Lew Gumilow i Aleksander Dugin...*, op. cit., s. 132.

¹¹ Więcej na temat stosunków amerykańsko-rosyjskich, patrz: A. Bryc, *Rosja w XXI wieku. Gracz światowy czy koniec gry?*, Warszawa 2009.

stosunkach ze Stanami Zjednoczonymi. Owe sojusze będą się koncentrować wokół trzech osi: Moskwa–Berlin. Moskwa–Teheran oraz Moskwa–Tokio¹². Ze względu na obszerność danego zagadnienia ograniczymy się do analizy pierwszej z wymienionych osi Moskwa–Berlin i jej ewentualnych konsekwencji dla państw obszaru Europy Środkowowschodniej.

Stworzenie osi Moskwa–Berlin, zachodniego wektora imperium eurazjatyckiego, jak twierdzi eurazjata, pozwoli narodom środkowoeuropejskim wyzwolić się od „ucisku” konsumpcjonistycznej i rynkowej cywilizacji atlantyizmu oraz umożliwi wskrzeszenie ich narodowej woli, a także uczyni je samodzielnymi podmiotami stosunków międzynarodowych. Ich samodzielność będzie zapewniona całościowym potencjałem geopolitycznym Eurazji. Dugin zaznacza przy tym, iż dany sojusz będzie bardzo korzystny i dla Rosji, i dla Niemiec. Rosja uzyska łatwiejszy dostęp do nowoczesnych technologii i inwestycji, a Niemcy uzyskają geopolityczną niezależność od Stanów Zjednoczonych oraz dostęp do bogatych złóż surowców.

Obszar środkowoeuropejski w ramach sojuszy powinien być skupiony wokół Niemiec jako najbardziej wpływowego państwa w regionie, przy czym, jak zaznacza Dugin, Niemcy powinny unikać lekceważenia pozostałych państw, a traktować je jako potencjalnych partnerów politycznych i odnosić się z szacunkiem do ich kultury. Pomimo zapewnień Aleksandra Dugina o zachowaniu równorzędnej pozycji państw środkowoeuropejskich, po dalszym zapoznaniu się z jego projektami geopolitycznymi trudno w to uwierzyć.

Na początku postaramy się w przybliżeniu nakreślić plan nowego porządku politycznego na przestrzeni rozciągającej się od Finlandii i państw nadbałtyckich poprzez Polskę, Białoruś i Ukrainę, do państw bałkańskich. Najwięcej miejsca poświęcimy analizie kwestii polskiej i ukraińskiej.

Teren Europy Środkowowschodniej jako całość, zgodnie z koncepcjami geopolityki eurazjatyizmu, powinien być skupiony wokół Niemiec, a te z kolei winny być częścią imperium eurazjatyckiego. W celu wzmoc-

¹² Projekty ewentualnych sojuszy imperium eurazjatyckiego zmieniały się w czasie. W opublikowanej w 1997 roku przez Dugina pozycji *Основы геополитики* opisane zostały wymienione wyżej sojusze. Porównaj: A. Dugin, *Основы геополитики*, [w:] źródło elektroniczne: www.arctogaia.ru (02.10.2013). Jednakże później, w *Программе Международного Руху Евразийского*, geopolityk nie wymieniał już osi Moskwa–Berlin, ale Moskwa–Delhi. Por.: *Программа Международного „Евразийского движения”*, [w:] źródło elektroniczne: www.evrazia.info (07.10.2013). Możliwe, że jest to związane z przemianami politycznymi w Europie Środkowej po roku 2004, kiedy to kilka państw danego regionu w tym Polska wstąpiły do Unii Europejskiej. Pomimo tego, że względu na położenie Polski i Ukrainy pomiędzy Niemcami a Rosją, zdecydowaliśmy się szerzej przedstawić dane zagadnienie.

nienia przymierza Niemiec i Rosji, Dugin proponuje przywrócenie na mapie Europy Prus. Oznaczałoby to przekazanie terytorium dzisiejszego Obwodu Kaliningradzkiego pod jurysdykcję Niemiec¹³. Wokół nowo utworzonych Prus, będących powiązanych z Niemcami, będzie skupiony blok państw skandynawskich i nadbałtyckich. Spoiwem danych państw wchodzących w skład bloku, według eurasjaty, będzie wyznanie protestanckie, wspólne im wszystkim i sprzyjające dobrym stosunkom między nimi. Dla eurasjaty, konieczne jest wyjście owych państw z Sojuszu Północnoatlantyckiego, a w konsekwencji przyszłe imperium eurasjatyckie przejmie nad nimi kontrolę strategiczną. Jedyną przeszkodą w rozwoju strategicznego bloku może stać się Litwa, ze względu na przewagę wyznania rzymskokatolickiego wśród ludności tego państwa. Zdaniem Dugina, częściowym rozwiązaniem danego problemu będzie wzmacnianie stabilności bloku protestanckiego i popieranie przeciwnych katolicyzmowi ruchów politycznych i religijnych.

Co do państw bałkańskich, dokładniej Serbii, Grecji, Bułgarii, filozof również proponuje stworzenie bloku państw, będącego w politycznym przymierzu z eurasjatyckim imperium. Serbia i Bułgaria, w przekonaniu Dugina, stanowią „eurazjatycki impuls”¹⁴ sprzyjający stworzeniu Federacji Bałkańskiej przychylniej eurasjatyckiemu imperium. Nie bez znaczenia jest czynnik religijny, przeważającym bowiem wyznaniem w danych państwach jest prawosławie, co stwarza pewną nić porozumienia między nimi a Rosją, wzmacniając eurasjatyckie wpływy na terytorium bałkańskim. Sama zaś Serbia jest nazywana przez eurasjatę forpocztą Eurazji¹⁵. W skład Federacji Bałkańskiej powinna przynależeć również Rumunia i Mołdawia, ale jako jedno państwo. Zjednoczona z Mołdawią Rumunia powinna być otoczona przez, pozostające w sferze wpływów Eurazji, państwa prawosławne życzliwe wobec Niemiec.

W kwestii pozostałych państw, nie opisanych wyżej, w szczególności Czech, Słowacji, Węgier, Chorwacji, Słowenii, eurasjata podkreśla ich etniczną i religijną odmiennąść względem państw prawosławnych. Rosja, według ideologa, nie powinna obejmować owych państw swoją kontrolą, ale zaliczyć je do strefy wpływów Niemiec, które pozostają w ścisłym sojuszu z Eurazją. Jednakże imperium z przyczyn strategicznych zachowuje prawo do swojej obecności, na zachodnich krańcach Europy Środkowowschodniej.

¹³ Jak uzasadnia eurasjata służyłoby to wzmocnieniu sojuszu między Moskwą a Berlinem poprzez usunięcie ostatniego świadectwa bratobójczej wojny między oboma krajami. Ma on tutaj na myśli II wojnę światową. Porównaj: A. Dugin, *Основы геополитики*, [w:] źródło elektroniczne: www.arctogaia.ru (08.10.2013).

¹⁴ Ibidem, [w:] źródło elektroniczne: www.arctogaia.ru (09.10.2013).

¹⁵ Ibidem, [w:] źródło elektroniczne: www.arctogaia.ru (09.10.2013).

Odnosnie do Białorusi, Dugin postuluje przyłączenie jej do imperium eurazjatyckiego. Uzasadnia to bliskością kulturową i językową między Rosją a Białorusią. Dla mniejszości etnicznych o odmiennej kulturze, nieodpowiadającej eurazjatyckiemu modelowi, ideolog, dopuszcza utworzenie specjalnych stref administracyjnych o szczególnym statusie, dla ludności wyznania katolickiego i grekokatolickiego.

Szczególnymi kwestiami w geopolitycznych planach ideologa eurazjatyizmu Aleksandra Dugina pozostają sprawa Polski i Ukrainy. Dane kwestie powinny być rozwiązane na korzyść przyszłego imperium eurazjatyckiego przy współpracy Niemiec i Rosji¹⁶. Polska bowiem, jak twierdzi eurazjata, była częścią tzw. kordonu sanitarnego, będącego częścią polityki Zachodu, stanowił on przeszkodę dla ekspansji Rosji i jej współpracy z Niemcami¹⁷. Podobnie jak Czechy i pozostałe kraje nieprawosławne Europy Środkowowschodniej, Polska zostanie włączona w strefę wpływów Niemiec. Warto przy tym dodać, iż jednym z wywiadów Dugin stwierdził wprost:

Rosja w swoim geopolitycznym oraz sakralno-geograficznym rozwoju nie jest zainteresowana w istnieniu niepodległego państwa polskiego w żadnej formie. Nie jest też zainteresowana istnieniem Ukrainy. Nie dlatego, że nie lubimy Polaków czy Ukraińców, ale dlatego, że takie są prawa geografii sakralnej i geopolityki¹⁸.

Zdaniem ideologa eurazjatyizmu, Polska jest usytuowana na granicy między katolicyzmem a prawosławiem. Sama jej kultura pozostaje w stanie napięcia czy wręcz konfliktu między katolicyzmem, a tradycją przedchrześcijańską o charakterze słowiańskim. W konsekwencji, jak podsumowuje ideolog, Polska nie jest w stanie w pełni zintegrować się ani z Zachodem, ani ze Wschodem. W pierwszym przypadku porozumienie uniemożliwia jej, według określenia eurazjaty, własna słowiańskość obecna w archetypach, języku, w drugim zaś przypadku przeszkodą jest katolicyzm Polski. Jak podkreśla Dugin, Polska przez swoje położenie będzie nieustannie narażona na działanie siły zewnętrznej, obecnie ową

¹⁶ Aleksander Dugin tak bardzo podkreśla konieczność współpracy niemiecko-rosyjskiej, że nie waha się z uznaniem wypowiadać o pakcie Ribbentrop-Mołotow w wywiadzie dla prawnicowego magazynu „Frona” stwierdził wprost:

Niemcy zaprzepaścili swoją szansę podczas wojny. Trzeba było razem z nami walczyć przeciwko Anglii, obrócić pakt Ribbentrop-Mołotow na Zachód, a wtedy Hitler-Stalin forever. Dziś, zamiast po angielsku, wszędzie by mówiono po rosyjsku i niemiecku. Niemcy na to nie poszli i przegrali. Teraz panuje tam okupacja amerykańska i taki „zamordyzm”, że nawet ust nie można otworzyć.

G. Górny, *Czekam na Iwana Groźnego. Wywiad z Aleksandrem Duginem*, „Frona” 1998, nr 11-12, s. 30.

¹⁷ Chodzi o tzw. kordon sanitarny opracowany przez dyplomację francuską w czasie wojny domowej w Rosji.

¹⁸ G. Górny, op. cit., s. 30.

siłą jest Zachód. Inną konsekwencją położenia Polski na mapie Europy, jest niemożność stworzenia stanu pośredniego między Zachodem a Wschodem, a zatem w dziejach Polski nieustannie będzie przewijała się kwestia rozbiorów. Według ideologa, niemożliwy jest stan pośredni między Zachodem a Wschodem, tego typu stan jest bowiem bardzo nietrwały. Jako przykład, eurazjata podaje los I Rzeczypospolitej, która według niego nie była w stanie wybrać między Wschodem a Zachodem i w konsekwencji jej upadek był nieuchronny. W ujęciu eurazjatyizmu, Polska stoi przed wyborem albo tożsamość katolicka albo słowiańska tożsamość. W przypadku odmowy podjęcia decyzji, Polska będzie miejscem konfliktu. Dla Dugina jest oczywiste, iż Polska powinna wybrać przymierze ze Wschodem, czyli przyszłym imperium eurazjatyckim, będzie miała bowiem możliwość postępowania zgodnie ze swoją słowiańską tożsamością.

W celu dokonania wyboru opcji proeurazjatyckiej, konieczne jest sprzyjanie wszelkim działaniom antykatolickim. Według Dugina katolicyzm jest główną przeszkodą w wyborze orientacji eurazjatyckiej. Zaleca stopniowe osłabianie katolicyzmu drogą wspierania polskiej masonerii i ruchów świeckich oraz wzmacnianie innych prądów przeciwnych katolicyzmowi.

Co ciekawe, jako najbardziej interesujące elementy w polskiej historii, Dugin wymienia kulturę mniejszości żydowskiej, polskich masonów i okultystów. Jako najbardziej godnych uwagi w historii Polski Dugin podaje m.in. nazwiska Feliksa Dzierżyńskiego i Jana Potockiego ponieważ: „Oni wszyscy wybrali drogę eurazjatycką”¹⁹.

Ideolog eurazjatyizmu zajmuje bardziej radykalne stanowisko względem państwa ukraińskiego, aniżeli polskiego, nie ukrywając, iż zachodzi konieczność rozbioru Ukrainy. Według niego, niemożliwy jest byt polityczny Ukrainy, stanowi ona bowiem wielkie zagrożenie dla interesów Rosji. Zdaniem Dugina samo istnienie Ukrainy jako niezależnego państwa, jest niczym innym jak wypowiedzeniem wojny Rosji na poziomie geopolitycznym²⁰. W przekonaniu Dugina, Ukraina staje się narzędziem w rękach cywilizacji Morza i pełni funkcję części „kordonu sanitarnego” wspomnianego wyżej, w konsekwencji jej istnienie jest samo w sobie zagrożeniem dla Eurazji, dlatego zachodzi konieczność rozbioru Ukrainy.

Aleksander Dugin, omawiając plan podziału Ukrainy, zwraca uwagę na odmienności kulturowe poszczególnych regionów Ukrainy, które determinują w większym bądź mniejszym stopniu przynależność tych regionów do przestrzeni eurazjatyckiej.

Swoją analizę projektu rozpoczyna od wschodnich obszarów Ukrainy. Biorąc pod uwagę wysoki stopień uprzemysłowienia wschodniej

¹⁹ Ibidem.

²⁰ A. Dugin, *Основы геополитики*, [w:] źródło elektroniczne: www.arctogaia.ru (14.10.2013).

Ukrainy i przewagę języka rosyjskiego, możliwe jest nadanie jej szerokiej autonomii, ale jednocześnie dany obszar musi pozostać w sojuszu z Moskwą. Identyczny status będzie posiadać centralna część Ukrainy z miastami Kijów oraz Odessą, razem z obszarem Besarabii.

W stosunku do półwyspu krymskiego, Dugin zwraca uwagę na duży stopień różnorodności etnicznej ludności półwyspu, co może być przyczyną wystąpienia w przyszłości konfliktów, jakie mogą zagrozić stabilności Eurazji. Terytorium półwyspu zamieszkują trzy narodowości: Rosjanie, Ukraińcy i Tatarzy krymscy. Jak przekonuje Dugin, niemożliwe jest spełnienie żądań poszczególnych narodowości, będzie to bowiem niekorzystne dla interesów Imperium Eurazjatyckiego, inaczej nierealne jest bezpośrednie przyłączenie Krymu do Rosji czy zachowanie półwyspu w granicach państwa ukraińskiego, ani też nie jest możliwe przyjęcie geopolitycznej orientacji Tatarów, jest ona bowiem skoncentrowana na Turcji – państwie geopolitycznie wrogim Rosji. Jedynym możliwym rozwiązaniem jest nadanie Krymowi statusu autonomii o specjalnych prawach, jednakże pod kontrolą Moskwy.

Eurazjata traktuje osobno zachodnie regiony Ukrainy, Wołyń, Galicję i Zakarpacie. Wyróżniają się one tym, iż w znacznie większym stopniu jest tu używany język ukraiński, aniżeli rosyjski, a także, jak podkreśla Dugin: „podtrzymuje się antyrosyjską i prozachodnią orientację”²¹ oraz wyróżniają się odmienną kulturą i wyznaniem²², w konsekwencji należy je oddzielić (w tekście oryginalnym – oderwać) od pozostałych obszarów Ukrainy i przyznać specjalny status, a nawet polityczną samodzielność. W dalszej części swojej analizy kwestii ukraińskiej, eurazjata, pomimo iż w przypadku zachodnich obwodów Ukrainy, dopuszcza możliwość przyznania im politycznej niezależności, to podkreśla, iż Rosja powinna występować z inicjatywą uformowania nowej mapy politycznej Europy Środkowowschodniej i sprzyjać rosyjsko-europejskiej współpracy wojskowej przeciwko cywilizacji Morza.

Ideolog, w swoich publikacjach na temat Ukrainy, stale podkreśla nieuchronność jej rozpadu, w wyniku którego pewien obszar jej terytorium zostanie przyłączony do Rosji. Tego typu publikacje²³ skutkowały tym, iż kilka lat temu władze ukraińskie nie wyraziły zgody na pobyt filozofa na terytorium państwa ukraińskiego.

Aleksander Dugin proponuje bardzo radykalne zmiany w układzie politycznym Europy Środkowowschodniej. Pomimo niewątpliwego roz-

²¹ Ibidem, [w:] źródło elektroniczne: www.arctogaia.ru (15.10.2013).

²² Co ciekawe, z niewiadomych przyczyn Aleksander Dugin, twierdzi, iż na Wołyniu dominującym wyznaniem jest katolicyzm i grekokatolicyzm. Porównaj: A. Dugin, *Основы геополитики*, [w:] źródło elektroniczne: www.arctogaia.ru (15.10.2013).

²³ Dostępne są na stronie www.evrasia.info (15.10.2013).

machu jego koncepcja została uzasadniona w sposób powierzchowny, jedynie w oparciu o czynniki kulturowe i religijne. Niekiedy filozof gubi się w próbach określania wyznaniowej przynależności danego obszaru, szczególnym tego przykładem jest Wołyń. Dugin pomija tak ważne w stosunkach międzynarodowych i w polityce zagadnienia jak: realizm polityczny, kwestie gospodarcze i finansowe oraz poszanowanie integralności terytorialnej danego państwa, nie liczy się z podmiotowością organizacji międzynarodowych. Nie próbuje nawet zastanowić się jakie mogą być konsekwencje na arenie międzynarodowej realizacji takiej inicjatywy reorganizacji struktury politycznej Europy wschodniej, we współpracy z Niemcami.

Można wręcz zadać pytanie jakie możliwości przewiduje Dugin w przypadku, jeśli państwa środkowoeuropejskie i skandynawskie oraz bałkańskie nie wyrażą chęci podporządkowania się Niemcom i Rosji? Nie przytacza nawet powodów, dla jakich dane państwa miałyby się stać krajami podrzędnymi w stosunku do Rosji i Niemiec. Jedyne, co Dugin im oferuje, to bliżej niesprecyzowana autonomia kulturowa, wcale nie przedstawia korzyści politycznych i ekonomicznych, z jakich dane państwa mogłyby skorzystać. Eurazjatyka nie wyjaśnia również powodów dlaczego w taki, a nie w inny sposób należy traktować państwa regionu środkowoeuropejskiego. Z niewiadomych przyczyn, Dugin ujmuje istotę konfliktu międzynarodowego w ramach konfliktu między Łądem a Wodą. Koncepcja ideologa eurazjatyizmu, nie bierze pod uwagę wielu innych istotnych czynników występujących w stosunkach międzynarodowych.

Analiza stosunków międzynarodowych dokonana przez Aleksandra Dugina wykracza poza tradycyjne rozumienie danego zagadnienia, filozof bowiem dopuszcza do dyskursu elementy religijne, wręcz eschatologiczne, zgadza się z koncepcją Samuela Huntingtona o możliwym konflikcie cywilizacji. Dugin przyznaje, że najbliższe jest mu pojmowanie Zachodu jako wcielenia biblijnego Antychrysta²⁴.

Odnosnie do aktualnej na dzień dzisiejszy kwestii możliwej przynależności Ukrainy do Eurazjatyckiego Związku Celnego, filozof podkreśla, iż konieczna jest obecność państwa ukraińskiego w danym podmiocie gospodarczym, bez Kijowa bowiem nie jest możliwe stworzenie trwałej struktury geopolitycznej²⁵.

²⁴ G. Górny, op. cit., s. 30.

²⁵ Identyfikację funkcji Ukrainy w politycznej konstrukcji Związku Radzieckiego. Porównaj: W. Marciniak, *Rozgrabione imperium. Upadek Związku Radzieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej*, Kraków 2001. Sam pomysł utworzenia Związku celnego zaproponowanego przez Władimira Putina Dugin przyjął z aprobatą, ale nie jest to jeszcze w pełni zrealizowany projekt eurazjatycki, jaki opracował Dugin.

Aleksander Dugin, rozważając znaczenie krajów współczesnego Zachodu, z niewiadomych powodów przypisuje im totalitarną homogenizację²⁶ niekiedy stanowczo wyolbrzymia możliwości militarne jedyne na świecie supermocarstwa. Niemniej, jego zdaniem, współczesna Rosja poprzez popieranie systemu wielobiegunowego ogranicza hegemonię Ameryki²⁷.

Aleksander Dugin ma wyróżniającą się pozycję wśród rosyjskich intelektualistów. Według Romana Backera jest on najbardziej oryginalnym współczesnym rosyjskim myślicielem, ale jednocześnie jego sposób myślenia jest jednym z najbardziej irracjonalnych, metafizycznych i w pełni przynależnych do logiki emanatystycznej²⁸. Współczesny euraszatyzm na obecnym etapie pozostaje jedynie marginalnym prądem filozoficznym.

²⁶ R. Backer, *Rosyjskie myślenie polityczne za czasów prezydenta Putina*, Toruń 2007, s. 198.

²⁷ Więcej na ten temat: A. Bryc, *Rosja w XXI wieku. Gracz światowy czy koniec gry?*, Warszawa 2009. Warto dodać, iż sam Zbigniew Brzeziński, tak bardzo znienawidzony przez Duginę, stwierdza, iż Ameryka jest niewątpliwie potęgą, jednakże jej zakres hegemonii jest płytki, a biorąc pod uwagę ogromne zróżnicowanie i wielkość Eurazji, zasięg oddziaływania jest ograniczony. Porównaj: Z. Brzeziński, *Wielka szachownica. Główne cele polityki amerykańskiej*, Warszawa 1998, s. 42.

²⁸ R. Backer, *Rosyjskie myślenie za czasów prezydenta Putina*, Toruń 2009, s. 202.

**POETYCKIE KARTKI Z ŁAGRU – CODZIENNOŚĆ I TĘSKNOTY
(O POEZJI ŁARYSY MAROZAWEJ)**

**ПОЭТИЧЕСКИЕ ЗАПИСКИ ИЗ ЛАГЕРЯ
– ПОВСЕДНЕВНОСТЬ И ТОСКА
(О ПОЭЗИИ ЛАРИСЫ МАРОЗАВОЙ)**

**POETIC NOTES FROM THE CAMP
– EVERYDAY LIFE AND LONGINGS
(ABOUT LARISA MAROZAWA'S POETRY)**

Katarzyna Cupała

Uniwersytet Wrocławski, Wrocław – Polska

Abstract: This article deals with poems of a Belarusian poet, Larysa Marozawa. Marozawa was one of the victims of Stalin's regime. The author puts forward the thesis that in Belarus today the same methods are used to eliminate political opposition as sixty years ago. The paper presents examples of modern political prisoners in Belarus. Next, the author analyzes several surviving works of Larysa Marozawa. The author is trying to prove that the atmosphere described in these poems may correspond with what is happening today in the labor camps in Belarus.

Słowa kluczowe: łagier, poezja białoruska, stalinizm, więzień polityczny

Ключевые слова: трудовой лагерь, белорусская поэзия, сталинизм, политзаключенный

Keywords: labor camp, Belarusian poetry, Stalinism, political prisoner

Białoruś jest teoretycznie niepodległym państwem położonym na wschód od Polski. Po obaleniu Muru Berlińskiego ów kraj, będący wcześniej republiką radziecką, stał się suwerenny, podobnie jak Polska, Litwa, Czechy i inne państwa, będące do tej pory pod rosyjskim obcasem. Jednakże Białorusini nie otrzymali wolności słowa, a władze białoruskie mają po dziś dzień charakter autorytarny. Sądy nie są niezawisłe, a przeciwników politycznych karze się tam, jak przestępców. Pamiętając te wydarzenia z naszego sąsiedniego kraju, które w niewielkiej i prawdopodobnie okrojonej ilości przedostawały się do polskich mediów (a zaraz potem przestawano o nich mówić), pragnę wysnuć dość odważną tezę, że na Białorusi od początku lat 40. XX wieku niewiele się zmieniło. Do dziś są tam łamane prawa człowieka, nie ma wolnych wyborów, a ludzie boją się otwarcie wygłaszać swoje poglądy. Dlatego też uważam,

że wiersze Łarysy Marozawej, białoruskiej poetki, która zmarła w stalinowskim łagrze, można uznać za aktualne i oddające charakter czasów współczesnych na Białorusi.

Łarysa Marozawa była przez krótki czas żoną lejtnanta NKWD. Co może się zdać przedziwnym zbiegiem okoliczności, właśnie w dniu swojego ślubu została przez NKWD zatrzymana i przesłuchana. Wkrótce potem stalinowskie władze skazały ją na dziesięć lat łagru, za powód podając jej rzekomy udział w organizacji nacjonalistycznej. W międzyczasie mąż poetki został przez te same władze rozstrzelany. W obozie pracy Marozawa zaczęła pisać wiersze, kiedy zaś dowiedziała się o śmierci ukochanego, wyszła z baraku na mróz i na mrozie zmarła, najprawdopodobniej, samobójczą śmiercią w roku 1948¹.

Niewiele wiadomo o tym, co się z nią działo przed skazaniem na pracę w łagrze, nie jest znana data jej urodzin. Należy nadmienić, że poetka pisała zarówno w języku białoruskim, jak i rosyjskim. Przyjęła dwa pseudonimy artystyczne: utwory po białorusku sygnowała przydomkiem Lesia Białoruska (Лёся Беларуска), natomiast pod napisanymi po rosyjsku podpisywała się Erinija (Эриния). Utwory Marozawej przetrwały częściowo dzięki ukraińskiemu poecie Wasylowi Małaguszowi, który zainteresował się jej losami. Pisarka Alena Kobiec-Filimonowa spisała wspomnienia Małagusza w książce *Karelskija Kurapaty 1937–1938. Reha Gulaga*. Tam też ukazały się wiersze Łarysy Marozawej. Pod koniec lat 90. niektóre jej utwory zostały wydane także w czasopiśmie „Polymia”. Obecnie białoruski historyk Anatol Bałachanowicz pisze książkę o losach poetki. Dzięki tym osobom Marozawa nie zostanie przez przyszłe pokolenia zapomniana².

Dwa lata temu białoruski działacz społeczny Aleksandr Bialacki został skazany na cztery i pół roku kolonii o zaostrzonym rygorze, a państwo skonfiskowało jego mienie³. W mediach wybuchła wrzawa, przez prawie tydzień był to główny temat w wiadomościach. Nasuwa się pytanie, czy wydarzenia opisane w wierszach Marozawej tak bardzo różnią od współczesnej sytuacji na Białorusi? Teraz o Bialackim przestano mówić. Pewne jest natomiast, że został więźniem politycznym i że czeka go jeszcze dwa i pół roku przymusowego pobytu w kolonii.

Wśród politycznych więźniów na Białorusi nie tak dawno temu znaleźli się również Michaił Marynicz, polityk skazany w 2004 roku za działalność opozycyjną przez białoruskie KGB, uczestnik antyrządowej de-

¹ Писательница Елена Кобец-Филимонова считает необходимым увековечить память талантливой поэтессы Леси Белоруски // БелаПАН / Культура, 29.10.2007.

² Ibidem.

³ A. Tamkowicz, *Aleś Bielacki*, [w:] „Nowy Czas” 2009, [w:] źródło elektroniczne: http://pl.wikipedia.org/wiki/Alaksandr_Bialacki (01.10.2013).

monstracji Zmicier Drozd został osadzony, podobnie jak Aleksandr Biacki, w kolonii karnej o zaostrożnym rygorze. W wywiadzie dla niezależnej telewizji Bielsat powiedział, że więźniów kolonii próbowano na różne sposoby zastraszyć, aby podpisali prośbę o ułaskawienie skierowaną do obecnego prezydenta Białorusi, Aleksandra Łukaszenki⁴.

Wiersze Marozawej, traktujące o bezsennych nocach w nieogrzewanych barakach, tłumieniu emocji i strachu w mroźnym i niewzruszonym otoczeniu łagru, do dziś mogą poruszyć odbiorcę. W utworze *Чаму?* zima jest odwzorowaniem dotkliwej samotności w obozie pracy. Wśród lodowatych podmuchów wiatru słychać lamenty głodnych i wyziębionych zesłańców. W tej sytuacji każdy z nich jest bezradnym i przerażonym dzieckiem:

Нібы плачуць галодныя дзеці,
нібы сіраты плачуць, не спяць⁵.

Mroźne krajobrazy w wierszu są sprzężone z emocjami zrozpaczonej kobiety. Ona tak widzi okolicę wokół siebie, ponieważ taka sama zima panuje w jej uczuciach:

Над баракам – уснежаны вецер будзіць
горкую памяць паўстаць⁶.

Motyw głodu pojawia się też w innym wierszu Marozawej pod tytułem *Малімба да Калымы*. Nawet księżyc świecący na niebie kojarzy się głodnemu człowiekowi ze skórka od chleba:

Месяц завіс залаты
акрайчыкам хлеба ўтары⁷.

Upiorną atmosferę wokół potęguje gęsta mgła:

Белая даль навакол,
ты нас імглою агарні:
ў небе – крамлёўскі арол⁸.

Zesłaniec wie, kto odpowiada za jego krzywdy – władze rosyjskie:

Зрадніцца ў час які змаглі
ікона і сякера – у Крамлі?!

⁴ A. Poczobut, *Nie zamierzalem prosić Łukaszenkę o łaskę*, [w:] źródło elektroniczne: http://m.wyborcza.pl/wyborcza/1,105226,10119959,Nie_zamierzalem_prosic_Lukaszenke_o_laske.html (01.10.2013).

⁵ Ł. Marozawa, *Чаму?*, [w:] źródło elektroniczne: <http://fsep.iatp.by/material/paezia/paezia.htm> (01.10.2013).

⁶ Ibidem.

⁷ Ł. Marozawa, *Малімба да Калымы*, [w:] źródło elektroniczne: <http://fsep.iatp.by/material/paezia/paezia.htm> (01.10.2013).

⁸ Ibidem.

Пакуль сякера ўсюды скача,
Заступніца паціху плача⁹.

W poezji Łarysy Marozawej przewija się często wątek wyobcowania z dala od domu, beznadzieja, świadomość, że prawdopodobnie została przez wszystkich zapomniana. Nie widziała szans na wyjście z obozu, ale do momentu, kiedy dotarła do niej wieść o śmierci męża, usiłowała walczyć o przetrwanie. W utworze *Бяссонніца* opisana jest koszmarna noc w łagrze, kiedy człowiekowi zaczynają chodzić po głowie janczarniejsze myśli. Choć na zewnątrz panuje dotkliwy mróz, w ludzkich duszach co noc szaleje pożar:

На зямным абледзянелым шары
Маразы... Баракі... Людзі спяць...
І гараць у душах зноў пажары...¹⁰.

Nasila się pragnienie zemsty na oprawcach, za tak niesprawiedliwy osąd i karę za niewinność:

[...] помсты. І нічым іх не суняць!"¹¹.

Człowiek pamięta swoją młodość jak przez mgłę, jak za kurtyną, której już nie można odsłonić – został pozbawiony marzeń i złudzeń na temat własnego życia:

Наперадзе – полас усіх халадоў,
Ахоцкае мора – пазадзе.
Між імі – адно мая маладосць з
замерзлай слязою у паглядзе¹².

Warto nadmienić, że wiersz *Бяссонніца* Łarysa Marozawa napisała w dwóch częściach – pierwsza z nich powstała w obozie Elgen, druga w szpitalu więziennym. Jest to wyszczególnione pod strofami tego utworu¹³.

W wierszu *Роздум* jest przedstawiona dominacja rozumu nad sercem. Młoda dziewczyna zostaje zmuszona do porzucenia nadziei i marzeń o lepszym jutrze. Jej uśmiech przyprószył śnieg i teraz musi twardo stąpać po ziemi i myśleć realistycznie:

Дзявочыя усмешкі-перламутры
цямнеюць тут і...
сыплюцца ў снягі¹⁴.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Ł. Marozawa, *Бяссонніца*, [w:] źródło elektroniczne: <http://fsep.iatp.by/material/paezia/paezia.htm> (01.10.2013).

¹¹ Ibidem.

¹² Ibidem.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Ł. Marozawa, *Роздум*, [w:] źródło elektroniczne: <http://fsep.iatp.by/material/paezia/paezia.htm> (01.10.2013).

Tego, co człowiek przeżywa w łagrze, nie sposób wyczytać z książek – żeby to zrozumieć, trzeba, niestety, doświadczyć zesłania na własnej skórze:

А праўда тая, – што на катарзе спасцігла,
вось з гэтых, снегавых і вечных, кніг¹⁵.

Dusza upodabnia się tu do tajgi – jest niewzruszona i lodowata, ale mądrzejsza niż wszelkie złudzenia:

Адно: душа стае з гадамі...
мудрай, падобнай да калымскае тайгі¹⁶.

Wiersz *Ціха спяюць пра нас* odbiega charakterem od wymienionych powyżej. Ma atmosferę pieśni bohaterskiej, jest jednak jest bardzo ironiczny. Czytając go, można odczuć złość niesłusznie osądzonej osoby. Zaczyna się podniosło i można odnieść wrażenie, że w podniosłym tonie będzie utrzymany do ostatniego wersu. Jednak koniec jest przewrotny. Zesłaniec zachęca do śpiewania pieśni na cześć bohaterskich zesłańców:

Скажам – спявайце!
– цудоўнай парой напрудвесні.
Свайго дачакаемся часу і мы...¹⁷.

Ironia pojawia się, kiedy wspomina, że w więźniowie pełni są nadziei i marzeń:

Калі будзе свята, свята лагернай песні,
думак і мар, і надзей Калымы...¹⁸.

Pod koniec wiersza pojawia się wzmianka o trupach, które czernieją pod oblodzoną ziemią:

[...] Толькі з-пад снегу
чарнеюцца трупы, нібы шматкроп'е
Песні Вякоў....¹⁹.

W podobnym tonie jest utrzymany utwór *Даччыное*. W tym wierszu w pierwszej osobie wypowiada się sama Białoruś (występuje więc tutaj personifikacja całego państwa). Twierdzi, że od zawsze była wrogiem przemocy, gwałtownych protestów i społecznego zakłamania:

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Ł. Marozawa, *Ціха спяюць пра нас*, [w:] źródło elektroniczne: <http://fsep.iatp.by/material/paezia/paezia.htm> (01.10.2013).

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Ibidem.

Роднай Беларусі
Я – вораг гвалтоўных акцый,
хлусні і пагардлівых жэстаў²⁰.

Jej dominującą cechą charakteru jest дума, a najważniejszym moty-
tem życiowym „Nie poddawaj się!”:

Быў адказ мой заўжды: – „Не здаюся”²¹.

Białoruś przedstawiona w wierszu stanowi kawałek cywilizacji,
uciśniony kraj, w którym mimo przeciwności losu ludzie nie zapominają
o swojej tożsamości narodowej:

Я – часцінка цывілізацыі
ад Полацка і да Брэста [...]
Вочы маці маёй Беларусі...
Аблягчалі пакуты яны [...]
Беларусь, мы з табою адзіны:
па дыханні і тварынах можна пазнаць²².

W utworze *Я сёння іншая* pojawia się zwątpienie w sens dalszej wal-
ki. Więźniarka twierdzi, że opadła z sił, jej młodość minęła bezpowrotnie:

Я сёння іншая, бяспрэчна,
мяне з рудой век пераплавіў...²³.

Wspomina rodzinne miasto, Mołodeczno, i porównuje siłę i nie-
wzruszenie tego miasta do własnych możliwości, twierdzi, że więcej sił
już nie ma:

Ды родны горад Маладзечна мацней,
чым я, ніхто не славіў!²⁴.

Zastanawia się, jak to jest, że mimo tych wszystkich okropnych wy-
darzeń Białoruś dalej istnieje, a pamięć o niej jest przekazywana z po-
kolenia na pokolenie. Jeden człowiek nie może bowiem unieść ciężaru
codzienności w obozie pracy:

[...] каханай Беларусі!
Адкуль бярэцца толькі сіла?
Сцярплю ўсе мукі і ўсе болі²⁵.

²⁰ Ł. Marozawa, *Даччыное*, [w:] źródło elektroniczne: <http://fsep.iatp.by/material/paezia/paezia.htm> (01.10.2013).

²¹ Ibidem.

²² Ibidem.

²³ Ł. Marozawa, *Я сёння іншая*, [w:] źródło elektroniczne: <http://fsep.iatp.by/material/paezia/paezia.htm> (01.10.2013).

²⁴ Ibidem.

²⁵ Ibidem.

Równocześnie zesłana kobieta wspomina, że bardzo tęskni za swoim krajem i ta tęsknota powoduje u niej odrętwienie:

Мая душа з любві нямае...
Край продкаў мілы, я клянуся:
так аніхто любіць не ўмее, як я [...] ²⁶.

W wierszu *Ефрасіні Полацкай* pojawia się porównanie cierpienia zesłańców do męki Chrystusa na krzyżu:

Сыходзяцца шляхі, нібы ў крыжы,
– твой золатам убраны, мой – „капючай” ²⁷.

Zesłaniec ma dwie siostrzane dusze – jedna przebywa w okolicy Kolymy, druga w Jerozolimie:

Нас дзве сястры:
адна – на Калыме, другая – у Ерусаліме ²⁸.

Jednak więźniom nie postawiono żadnego kościoła i nikt się do ich wizerunków nie modli w świątyniach. Mimo wszystko umierają na metaforycznym krzyżu, jakim jest zesłanie:

Ты мураваныя апекавала храмы...
Я ж душы тут, як храмы, берагу ²⁹.

Wiersz *У лесе* traktuje o wszystkich ofiarach reżimu – od zapomnianych przez świat, przedwcześnie zmarłych poetów (lub tych, których utwory nigdy nie zostały przez nikogo przeczytane) po bezimiennych ludzi, wykonanych pracą w obozie. Ich szczątki spoczywają w lesie, pod drzewami i najprawdopodobniej nikt się o nich nigdy nie dowie:

Невядомая для свету паэтэса,
дрэў паўночных гладжу я кару казачнага лагернага лесу... ³⁰.

Tu znów pojawia się motyw bezpowrotnie utraconej młodości:

Ці тым самым нашумелым навабудам,
дзе мінала маладосць мая ³¹.

Więźniarka pragnie uwierzyć w nieśmiertelność i stara się bez strachu myśleć o przyszłości:

²⁶ Ibidem.

²⁷ Ł. Marozawa, *Ефрасіні Полацкай*, [w:] źródło elektroniczne: <http://fsep.iatp.by/material/paezia/paezia.htm> (01.10.2013).

²⁸ Ibidem.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Ł. Marozawa, *У лесе*, [w:] źródło elektroniczne: <http://fsep.iatp.by/material/paezia/paezia.htm> (01.10.2013).

³¹ Ibidem.

З гэткай вераю ў бясмерце
– смерць не страшна...
І перад вачмі ўсяе брыгады
стане ўпэўненай паходка і адважнай [...]³².

Wciąż towarzyszy jej motto już wspomniane w jednym z powyżej zanalizowanych utworów: „Nie poddawaj się!”:

...наша Леся адышла сама ў манады,
ворагам сказаўшы: „Не здаюся!”³³.

Utwór *Moŭ cbeM* utrzymany jest w podobnym tonie, co pozostałe. Skazaniec żali się, że jego świat został okradziony z kolorów i teraz otacza go czerni:

Яго чарнілі. Рабавалі. Гналі на плаху.
На разброд. На Калыму³⁴.

Ciężko jest bowiem zachować jakiegokolwiek kolory, kiedy żyje się w obozie pracy, z dala od domu. Niełatwo pogodzić swoje wyobrażenia o świecie z otaczającym człowieka kłamstwem, obłudą i okrucieństwem:

Аднак жа вышыню яго прызналі,
– і шанс быў дадзены у горкі час яму,
каб выжыць і сабою тут застацца,
у кулаку свой лёс заўжды трымаць,
па-над хлуснёй і смерцю зноў узняцца
і гонар свой, свой свет паратаваць³⁵.

Poezja Łarysy Marozawej porusza do dziś aktualne na Białorusi tematy: lęk przed tym, co skazanego niesłusznie człowieka czeka w więzieniu, jak tam będzie traktowany, czy w czasie jego pobytu w zamknięciu nie zapomną o nim najbliższe osoby i czy świat zachodni pewnego dnia upomni się o niego. Można sobie wyobrazić, że podobne rozterki przeżywają dzisiejsi więźniowie polityczni na Białorusi. Ich kraj jest w dalszym ciągu wieloma koligacjami powiązany z Rosją i zarówno władze białoruskie, jak i rosyjskie czerpią korzyści z braku demokracji. Jak w każdym kraju autorytarnym, najbardziej cierpią ci, którzy pragną przemian ustrojowych i wolności. Świadectwa takich osób, jak Zmicier Drozd, świadczą o tym, że sposoby łamania więźniów politycznych na Białorusi obecnie nie odbiegają znacząco od metod, które były stosowane przez władze we wczesnych latach 40. XX wieku.

³² Ibidem.

³³ Ibidem.

³⁴ Ł. Marozawa, *Moŭ cbeM*, [w:] źródło elektroniczne: <http://fsep.iatp.by/material/paezia/paezia.htm> (01.10.2013).

³⁵ Ibidem.

Bibliografia

1. А. Кобец-Філімонава, *Карэльскія Курапаты 1937–1938. Рэха ГУЛАГа*, Мінск 2007.
2. A. Poczobut, *Nie zamierzałem prosić Łukaszenkę o łaskę*, [w:] źródło elektroniczne: http://m.wyborcza.pl/wyborcza/1,105226,10119959,Nie_zamierzalem_prosic_Lukaszenke_o_laske.html (01.10.2013).
3. Писательница Елена Кобец-Филимонова считает необходимым увековечить память талантливой поэтессы Леси Белоруски // БелаПАН / Культура, 29.10.2007.
4. A. Tamkiewicz, *Aleś Bielacki*, „Nowy Czas”, 2009, [w:] źródło elektroniczne: http://pl.wikipedia.org/wiki/Alaksandr_Bialacki (01.10.2013).

**AUTOMATYZACJA WIZUALIZACJI GRAFOWEJ SYNONIMÓW
DLA POTRZEB DYDAKTYKI JĘZYKÓW OBCYCH
(NA PRZYKŁADZIE PRZYMIOTNIKÓW ROSYJSKICH
Z PREFIKSEM БЕЗ-/БЕС-)**

**АВТОМАТИЗАЦИЯ ГРАФОВОЙ ВИЗУАЛИЗАЦИИ
СИНОНИМОВ В ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКИХ ЦЕЛЯХ
(НА ПРИМЕРЕ ИМЕН ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ РУССКОГО
ЯЗЫКА С ПРЕФИКСОМ БЕЗ-/БЕС-)**

**THE AUTOMATED GRAPH VISUALIZATION OF SYNONYMS
FOR THE PURPOSES OF THE DIDACTICS
OF FOREIGN LANGUAGES
(ILLUSTRATED WITH AN EXAMPLE OF RUSSIAN
ADJECTIVES WITH БЕЗ-/БЕС- PREFIXES)**

Daniel Dzienisiewicz, Yury Fedorushkov

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska

Abstract: The article presents methods for application of lexicographic data for the purposes of foreign language teaching and linguistic studies. The automated graph visualization technique is introduced. Both the retrieval and the visualization of linguistic data in form of directed graphs have been conducted with the use of available computer software. The material on which the above-mentioned operations have been performed comprises the group of Russian adjectives with *без-/бес-* prefixes and the synonymic chains initiated by them. The automated extraction with the use of regular expressions, the steps leading to the edition of the generated database and the import of the final data base into a visualization software are described in the article. The grammatical and semantic characteristics of the sample group of lexemes are not the focus of this article, although further analysis of the selected vocabulary units is planned to be conducted in future studies.

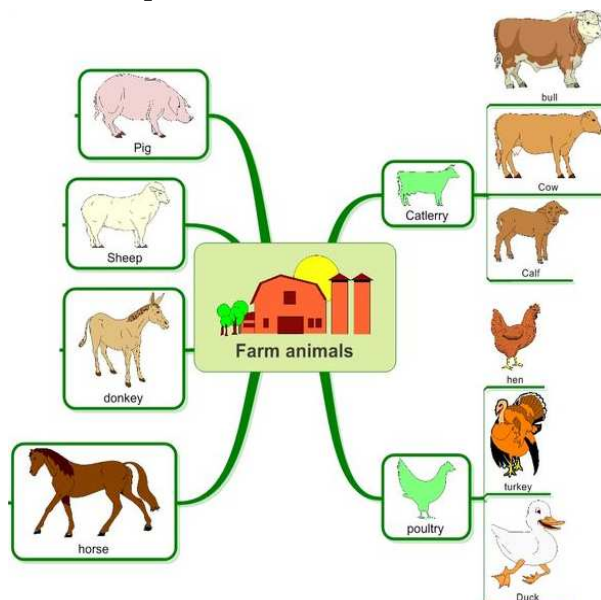
Słowa kluczowe: dydaktyka języków obcych, synonimia, leksykografia komputerowa, techniki ekscerpcyjne, wyrażenia regularne, wizualizacja grafowa

Ключевые слова: лингводидактика, синонимия, компьютерная лексикография, техники эксцерпции, регулярные выражения, графовая визуализация

Keywords: foreign language teaching, synonyms, computational lexicography, retrieval techniques, regular expressions, graph visualization

Graficzne przedstawianie zależności językowych znajduje szerokie zastosowanie w dydaktyce języków obcych (DJO). Zgodnie z założeniami metodyki nauczania języków obcych odpowiednio skonstruowane

pomoce wizualne uatrakcyjnają lekcję i koncentrują uwagę uczącego się na jej przedmiocie. Ponadto stosowanie materiałów wizualnych pobudza procesy pamięci wzrokowej i ośrodki obu półkul mózgowych, ułatwiając zapamiętywanie materiału leksykalnego¹. Dysponując ową metodologią z zakresu DJO, skłaniamy się ku wykorzystaniu wizualizacji również jako narzędzia pomocniczego w szeroko pojmowanych badaniach językoznawczych. We współczesnej DJO powszechnie używane jest określenie „mapa myślowa”². Prezentacja określonych grup leksykalnych (np. rzeczowników konkretnych powiązanych odpowiednią relacją) może odbyć się za pomocą grafu, w którym oprócz wyrazów zastosowane są obrazki, np.:

Ryc. 1. Przykład tzw. mapy myśli w metodzie Callana³

¹ Por. H. Komorowska, *Metodyka nauczania języków obcych*, Warszawa 2004, s. 56.

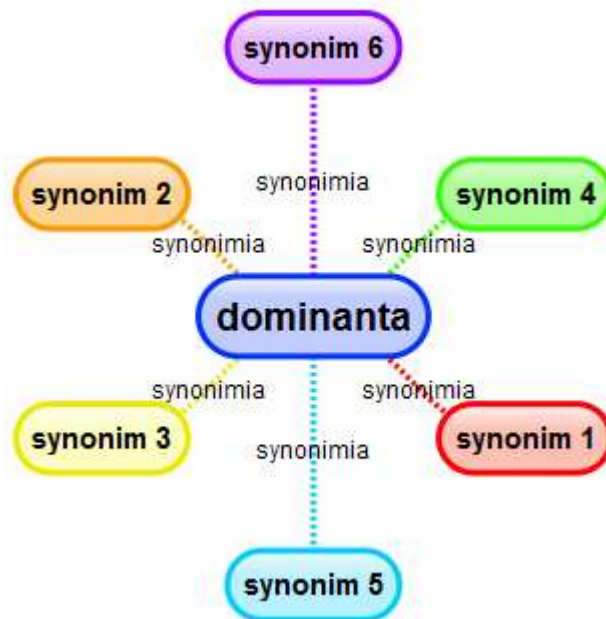
² Szczegółowy opis – por. m. in. T. Buzan, B. Buzan, *Mapy Twoich Myśli*, Łódź 2003.

Wykorzystanie map myśli w dydaktyce oraz ogólnie o mapach myśli jako nieliniowej metodzie notowania podczas wykładów, lekcji itp., por. – M. Janowicz, *Wykorzystanie map myśli w dydaktyce*, "Oeconomica: Folia Pomeranae Universitatis Technologiae Stetinensis" 2011, no. 287 (63), s. 65–72, [w:] źródło elektroniczne: <http://www.wydawnictwo.zut.edu.pl/fileadmin/pliki/wydawnictwo/Folia/Oeconomica/287/Janowicz.pdf> (03.12.2013).

Wykorzystanie map myśli w nauczaniu innych dyscyplin, np. matematyki – por.: A. Brinkmann, *Graphical Knowledge Display – Mind Mapping and Concept Mapping as Efficient Tools in Mathematics Education*, "Mathematics Education Review" 2003, no. 16, s. 35–48, [w:] źródło elektroniczne: http://www.marccouture.com/formations/cartes_mentales/LinkedDocuments/mereview-16-Apr-2003-4.pdf (23.12.2013).

³ Źródło elektroniczne zdjęcia: <http://www.nauka-jezykow.net/images/nauka-jezykow-mapy-mysli.jpg> (23.12.2013).

Pojęcia abstrakcyjne mieszczą się w nie mniej licznych grupach leksykalno-tematycznych, kategorialnych, szeregach synonimicznych. Tak na przykład, wyraz *szybki* w najnowszym słowniku synonimów Wojciecha Broniarka (<http://www.synonimy.pl/>) liczy 75 synonimów, natomiast wyraz *ostry* – 121 słów oraz zwrotów bliskoznacznych. Rzecz jasna, dodawanie obrazków do wyrazów *zaostrzony*, *kłujący*, *mocny* graniczy z niemożliwością, a manualne tworzenie poszczególnych map myślowych cechuje duża czasochłonność. W niektórych oprogramowaniach do poszczególnych obiektów grafu można dołączać linki, pliki audiowizualne, tj. „obciążać” obiekty dodatkowymi informacjami. Jest to dużym plusem dla procesu dydaktycznego oraz przyswajania wiedzy. Oprogramowania służące do manualnego tworzenia prezentacji w postaci grafów – to m. in. *SimpleMind Desktop*⁴, a także np. *Skitch*, *Prezi Desktop* i in., np.:

Ryc. 2. Tworzenie sieci relacji synonimicznej w środowisku *SimpleMind Desktop*

Jednak przy 121 synonimach musielibyśmy dodawać każdy z obiektów do takiego edytora grafowego wyłącznie manualnie.

W związku z tym chcielibyśmy zaproponować metody konstruowania minimapy myślowej w sposób automatyczny, przewidujący niezasochłonny dobór materiału badawczego, tworzenie arkusza dla dobra-

⁴ Wersja „trial” oraz wersja odpłatna, [w:] źródło elektroniczne: <http://www.simpleapps.eu/simplemind/desktop#trial> (14.10.2013).

nich obiektów, umieszczenie arkusza w bazie danych odpowiedniego oprogramowania, za pomocą którego z kolei dokonujemy rozmieszczenia tych obiektów. Swoje metody przedstawimy na przykładzie synonimów języka rosyjskiego. Zademonstrujemy mianowicie metody automatyzacji wizualizacji grafowej szeregów synonimicznych przymiotników języka rosyjskiego z prefiksem *без-/без-*.

Etapy eksperymentu:

- 1) Automatyczna ekscerpca przymiotnikowych artykułów hasłowych słownika z prefiksem *без-/без-* za pomocą tzw. *filtrów wyrażen regularnych* (por. niżej);
- 2) Eliminacja nieprzydatnych informacji z treści hasłowej;
- 3) Zapis otrzymanej listy w formacie pliku CSV;
- 4) Import listy do programu Gephi (por. opis niżej) i automatyczne generowanie grafów na podstawie zaimportowanych danych;
- 5) Edycja otrzymanej siatki grafu w celu nadania jej odpowiedniej przejrzystości i czytelności.

Przeprowadziliśmy serię eksperymentów polegających na tzw. *wizualizacji grafowej*⁵ wybranych grup wyrazowych powiązanych relacją synonimii. Na bazie dostępnych słowników elektronicznych podjęliśmy próbę stworzenia automatycznej wizualizacji wybranych szeregów synonimicznych przy wykorzystaniu dostępnych programów komputerowych. Aby tego dokonać, należało przeprowadzić dobór oraz edycję materiału słownikowego, a także – ostatecznie – samą wizualizację, tj. operacje z grafiką grafów. Gotowy produkt eksperymentu przedstawia rycina 8 (por. niżej).

W sprawie opisu grupy przymiotników należy wspomnieć, że ich właściwości semantyczne i charakterystyka gramatyczna nie są przedmiotem badawczym w niniejszym artykule. Demonstrujemy jedynie metody wykorzystania gotowych danych leksykograficznych dla potrzeb dydaktyki. Zdajemy sobie sprawę, że niektóre treści akademickie (np. *Русская грамматика*, pod red. N. J. Szwedowej⁶) lub takie prace, które powtarzają akademickie uogólnione sformułowania, nie uwzględniają badań szczegółowych. Niemniej jednak należy zaznaczyć, że grupę dobranych leksemów w opisywanym przez nas eksperymencie stanowią przymiotniki języka rosyjskiego zawierające w swojej strukturze słowotwórczej prefiks *без-/без-*, tj. przymiotniki ze znaczeniem prywatywności (por. niżej), oraz wyrazy tworzące szeregi synonimiczne dla każdego przymiotnika⁷. W języku rosyjskim semantyka prywatywności (rozu-

⁵ Zob. podstawowe wiadomości z dziedziny teorii grafów, [w:] źródło elektroniczne: <http://www.mini.pw.edu.pl/MiNIWyklady/grafy/grafy.html> (16.12.2013).

⁶ *Русская грамматика*, ред. Н. Ю. Шведова, т. 1-2, Москва 1980.

⁷ Np. dla wyrazu *беспокойный* synonimami są *бурный, бурливый, буйный, неугомонный, бесшабашный, вертлявый, игривый, баловливый, суетливый, резвый, непоседливый, подвижной,*

miana jako 'brak cechy nazwanej wyrazem podstawowym') wyrażana jest za pomocą przedrostków *а-*, *без-/бес-* oraz – bardzo rzadko – *вне-* i *не-*. Wyrazy z prefiksem *а-* są mało produktywne i motywowane są z reguły słowami o pochodzeniu greckim lub łacińskim. Drugi przedrostek (*без-/бес-*), będący przedmiotem naszego zainteresowania w niniejszym tekście, najczęściej⁸ łączy się w procesie słotwórczym z bezprefiksalnymi przymiotnikami motywowanymi rzeczownikami zarówno rdzennie rosyjskimi, jak i stanowiącymi grupę zapożyczeń. Najczęściej również w funkcji podstawy słotwórczej dla omawianych przymiotników występują przymiotniki z sufiksami *-и-* oraz *-ов-/ев-*. Należy jednak wspomnieć w tym miejscu, że wśród danej listy znajdują się także przymiotniki z sufiksem zerowym (typu *безусый, беззубый, безголовый*), które tworzone są od rzeczowników z sufiksem zerowym. Niektóre wyrazy z tej grupy opierają się na model przenośni, tracą zatem znaczenie prywatności, np. wyrazy *безмозглый, бессердечный*.

БЕЗМОЗГЛЫЙ, -ая, -ое. Презрит. Очень глупый, бестолковый. Б. старик. < Безмозгло, нареч. Безмозглость, -и; ж.

БЕССЕРДЕЧНЫЙ, -ая, -ое; -чен, -чна, -чно.

Лишённый чуткости; бездушный. // Проникнутый бездушием. Б. поступок. Б-ое отношение к людям. < Бессердечие, -я; ср. Бессердечно, нареч. Б. лгать. Бессердечность, -и; ж.⁹

Przymiotniki z prefiksem *без-/бес-* opierają się o wyrazy ze znaczeniem konkretnym (np.: *безавтомобильный, безвизовый*), abstrakcyjnym (np.: *бездефектный, бесстрессовый*), a także materiałowym (np.: *безвольфрамовый, бестабачный*)¹⁰.

подвижный, шустрый, юркий, живой, шаловливый, егзистый, егзлистый, вожный, егоза. Na marginesie należy zaznaczyć, że znalezienie się rzeczownika *егоза* w powyższej grupie jest sporne. Ze względu na charakter pracy jedynie sygnalizujemy dany problem, który powinien być rozpatrzony z osobna. Niestety, przy opisie metody z zakresu leksykografii komputerowej nie możemy „dyskutować” z autorem słownika synonimów. W związku z tym, należy zaznaczyć, iż dane językowe oraz relacje między nimi należy pobierać z reprezentatywnych źródeł oraz poddawać wnikliwej weryfikacji według szczegółowego modelu teoretycznego.

⁸ Wśród przymiotników z prefiksem *бес-* badacz T. N. Bucewa przedstawia grupy różniące się pod względem semantyki – zob. Т. Н. Буцева, *О принципах разграничения префиксального и префиксально-суффиксального способов образования прилагательных*, [w:] *Новые слова и словари новых слов*, ред. Н. З. Котелова, Ленинград 1983, s. 123.

⁹ *Большой толковый словарь русского языка*, С. А. Кузнецов (red.), Санкт-Петербург 1998.

¹⁰ Zob. szczegółowe informacje na temat opisywanej grupy przymiotników oraz ich semantyki: B. Nowicka, *Префиксальные прилагательные в новой русской лексике*, Poznań 2007, s. 17–22. Termin *znaczenie materiałowe* (ew. *substancjalne*) w w/w pozycji nosi nazwę „вещественное значение”.

Podczas pracy użyliśmy przede wszystkim dwóch programów: edytora tekstu o nazwie *EmEditor*¹¹, obsługującego składnię wyrażeń regularnych, oraz programu *Gephi 0.8.2-beta*, służącego do graficznej wizualizacji grafów¹². *EmEditor* posłużył nam do skonfigurowania materiału badawczego, aby uzyskać formę danych obsługiwaną przez format baz danych programu *Gephi*. Dopiero w ten sposób uzyskaliśmy produkt w postaci grafu przedstawiającego wybrane szeregi synonimiczne. Materiał, którym posłużymy się w eksperymencie pochodzi z wersji elektronicznej¹³ słownika pt. *Словарь синонимов и сходных по смыслу выражений*¹⁴ (format *.txt).

W celu uzyskania wizualizacji w postaci grafów przymiotników wraz z ich synonimami konieczne jest stworzenie odpowiednio skonstruowanego pliku zawierającego szeregi synonimiczne.

Do utworzenia listy interesującego nas słownictwa podstawową czynnością jest automatyczna ekscerpca¹⁵ przymiotnikowych wyrazów hasłowych z prefiksem *без-/бес-* wraz z ich treścią hasłową. W tym celu należy użyć filtrów wyrażeń regularnych¹⁶ umożliwiających ekscerpcję interesującej nas grupy wyrazów. Na przykład z rekordów zawierających przymiotniki (por. niżej – 2 rekord) oraz przysłówki (1 rekord) należy wyekscerpować tylko przymiotniki (2 rekord):

1 rekord: Безвозмездно, безмездно, бесплатно, бескорыстно, даром. Ср. <Даром>. См. бесплатно, даром

2 rekord: Безрассудный, неразумный, бестолковый, безголовый, безмозглый, недогадливый, несмышленный, сумасбродный, безумный. Безрассудно: сдуру, сглупа, по глупости, без толку. Прот. <Рассудительный>. Ср. <Глупый>. См. глупый

¹¹ Por. stronę: <http://www.emeditor.com> (16.12.2013).

¹² Por. stronę: <https://gephi.org> (16.12.2013).

¹³ Źródło e-wersji słownika: <http://speakrus.ru/dict> (16.12.2013).

¹⁴ Н. Абрамов, *Словарь синонимов и сходных по смыслу выражений*, Москва 1999. E-wersja słownika ma rozmiar 450 KB.

¹⁵ Por. np. P. Wierzchoń, *Automatyczne metody ekscerpacji neologizmów, czyli słowotwórstwo faktograficzne*, „Scripta Neofilologia Posnaniensia” 2005, nr VII; Y. Fedorushkov, *Methods for electronic excerption of new words in Russian*, [w:] PALC 2007: *Practical Applications in Language and Computers. Papers from the International Conference at the University of Łódź, 19–22 April 2007*, pod red. B. Lewandowskiej-Tomaszczyk, Frankfurt am Main 2007.

¹⁶ Por. szczegółowe informacje na temat wyrażeń regularnych: <http://www.regular-expressions.info>; J. Friedl, *Mastering Regular Expressions*, Sebastopol 2006. Wykorzystanie RE-składni w badaniach korpusowych – por. Y. Fedorushkov, *Ekscerpca wyrazów cudzojęzycznych z tekstów prasy rosyjskiej*, „Semiosis Lexicographica” 2009, nr LII.

Do tego posłuży filtr o następującej RE-składni:

^без.*ый#.*\$|^бес.*ый#.*\$¹⁷

„Ostateczna”, tj. gotowa do importu lista szeregów synonimicznych zawiera następujące rekordy:

- 1 rekord:** безбоязненный;безбоязный;бесстрашный;бестрепетный; неустрашимый [...];
- 2 rekord:** безвозвратный;безнадежный;бесповоротный;невозвратимый; невозвратный [...];
- 3 rekord:** безвозмездный;безмездный;бесплатный;даровой;бескорыстный [...].

Struktura tekstu w rekordzie (np. brak spacji oraz średniki służące jako separatory) jest dostosowana do prawidłowego importu pliku do bazy danych w Gephi. Baza danych w Gephi składa się z dwóch Arkuszy: 1) z arkusza *Nodes*, tj. bazy wierzchołków: dominant i obiektów-satelit (synonimów) oraz 2) z arkusza *Edges*, tj. bazy krawędzi – linii pomiędzy wierzchołkami – por. ryc. 4. W niniejszej metodzie linie te wyrażają relację synonimii, np. dla czterech wierzchołków (*безбоязненный*, *безбоязный*, *бесстрашный*, *бестрепетный*) uzyskujemy trzy krawędzie:

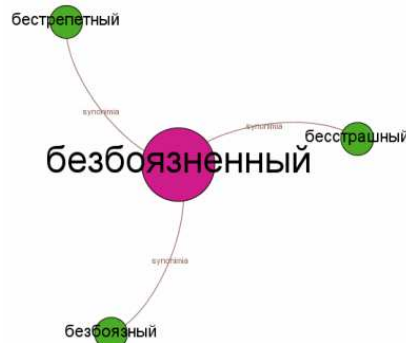

Рис. 3. Cztery wierzchołki, trzy krawędzie

¹⁷ Dany RE-filtr zadaje wyszukiwarce edytora następujące zapytanie: „potrzebny jest taki rekord, który na początku (tj. od stanu zerowego) zawierałby ciąg znaków *б, е, з* lub *б, е, с* i kończący się ciągiem znaków *ы, ъ* z całą dalszą treścią należącą do danego rekordu”. Przymiotniki z morfemem fleksyjnym *-ий* nie są brane pod uwagę ze względu na ich liczebność w słowniku Abramowa oraz brak pokąźnego szeregu synonimicznego dla wyrazu wyjściowego. Słownik zawiera tylko dwa artykuły hasłowe z następującymi wyrazami wyjściowymi:

безногий см. калека

безрукий см. калека

Odpowiednia struktura rekordów (por. wyżej) umożliwia generowanie¹⁸ sieci krawędzi (w arkuszu *Edges*) w sposób automatyczny:

Source	Target	Type	ID	Label	Weight
безбоязненный	безбоязный	Directed	1	synonimia	1.0
безбоязненный	бесстрашный	Directed	2	synonimia	1.0
безбоязненный	бестрепетный	Directed	3	synonimia	1.0

Gotową listę należy zapisać w formacie *.csv¹⁹, gdyż w takim formacie możliwy jest eksport danych do programu Gephi²⁰ (por. niżej – ryc. 4).

¹⁸ Możliwe są jednak inne, bardziej czasochłonne techniki formatowania listy wejściowej zawierające dane językowe. Przy różnorodnych typach relacji leksykalnych ekscepcja może wygenerować bazę danych dla krawędzi (arkusz *Edges*) samodzielnie. Jeśli w arkuszu *Nodes* (wierzchołki) wyraz *безбоязненный* posiada numer identyfikatora ID=1, a jego synonimy mają ID=2 (*безбоязный*), ID=3 (*бесстрашный*) etc., np.:

ID (dla wierzchołków)	Label (zawartość wierzchołka, tzw. etykieta)
1	безбоязненный
2	безбоязный
3	бесстрашный
4	бестрепетный

to listę krawędzi (arkusz *Edges*) można wygenerować za pomocą edytora tekstowego w sposób następujący:

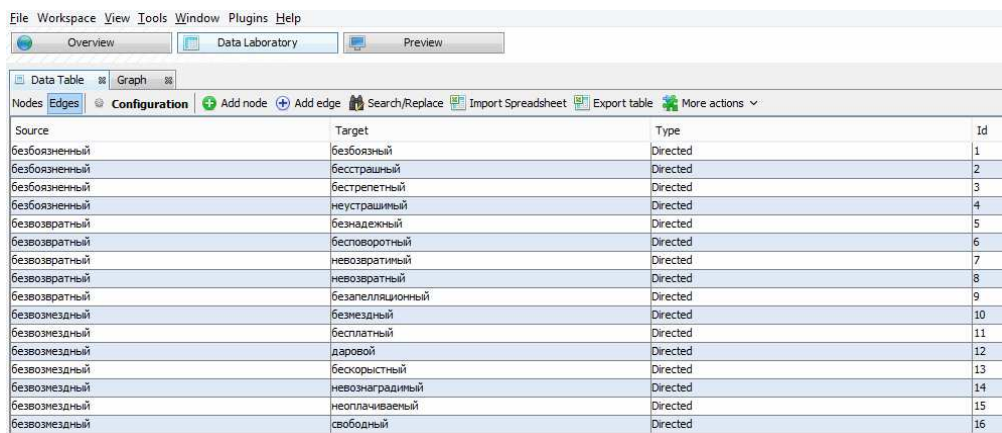
Source (numer ID dla wierzchołka <i>безбоязненный</i>)	Target (numery ID dla wierzchołka <i>безбоязный, бесстрашный, бестрепетный</i>)	ID (dla krawędzi)
1	2	1
1	3	2
1	4	3

Warto w tym miejscu zaznaczyć, że każda relacja pomiędzy wierzchołkami posiada osobne ID. Innymi słowy, ID dla wierzchołków oraz ID dla krawędzi są funkcjonalnie różne: każda relacja pomiędzy ID wierzchołków (baza *Nodes*), np.: 1↔2, 1↔3, 1↔4 ma indywidualny ID: tj. identyfikator dla relacji pomiędzy wierzchołkiem 1 oraz wierzchołkiem 2 (1↔2) ma numer 1, ID dla 1↔3=2, ID dla 1↔4=3 (por. powyższe tabele) itd. Identyfikatory dla wierzchołków (*Nodes*) oraz dla krawędzi (*Edges*) są bytami osobnymi.

¹⁹ Format CSV jest obsługiwany m. in. przez MS Office Excel.

²⁰ Prawidłowe zastosowanie filtrów sprawia, że program Gephi automatycznie generuje listę przymiotników i wyrazów tworzących wraz z nimi szeregi synonimiczne. Lista zawiera też pozostałe informacje, zbędne przy tworzeniu przejrzystej wizualizacji grafowej. Dlatego należy usunąć znaki interpunkcyjne, przykłady użycia, kwalifikatory itd., tak, aby z całej zawartości treści hasłowej pozostały wyłącznie synonimy wyrazu hasłowego. Usunięcie kwalifikatorów (np. *Прот.* – „противоположное” – jako antonim) oraz odsyłaczy (np. *См.*, *Ср.* – „смотри”, „сравни” – tj., „zobacz” inne hasło lub „porównaj” z innym hasłem wyjściowym

Środowisko Gephi składa się z trzech modułów: 1). *Data Laboratory* (moduł do wprowadzenia – importu – bazy danych w formacie CSV); 2). *Overview* (moduł do opracowania graficznego grafu za pomocą odpowiednich filtrów ustalających proporcje pomiędzy obiektami oraz relacjami) – por. ryc. 5; 3). *Preview* (moduł przeglądu grafu, służący także dla ostatecznych optyczno-wizualizacyjnych poprawek) – por. ryc. 6. Instrukcja wprowadzenia danych znajduje się na oficjalnej stronie środowiska Gephi w prezentacji pt. „Gephi Quick Start Tutorial”²¹. Dana prezentacja ukazuje szereg czynności dotyczących graficznej obróbki grafu w modułach *Overview* oraz *Preview*. W związku z tym nie opisujemy etapu graficznej obróbki z należytą dokładnością.

The screenshot shows the Gephi Data Laboratory interface. At the top, there are tabs for 'Overview', 'Data Laboratory', and 'Preview'. Below these, there are buttons for 'Data Table', 'Graph', and 'Configuration'. The 'Data Table' tab is active, displaying a table with columns: Source, Target, Type, and Id. The table contains 16 rows of data, representing imported nodes and edges.

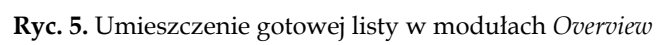
Source	Target	Type	Id
безбоязненный	безбоязный	Directed	1
безбоязненный	бесстрашный	Directed	2
безбоязненный	бестрепетный	Directed	3
безбоязненный	неустрашаемый	Directed	4
безвозвратный	безнадежный	Directed	5
безвозвратный	бесповоротный	Directed	6
безвозвратный	невозвратный	Directed	7
безвозвратный	невозвратный	Directed	8
безвозвратный	безапелляционный	Directed	9
безвозмездный	бездельный	Directed	10
безвозмездный	бесплатный	Directed	11
безвозмездный	даровой	Directed	12
безвозмездный	бескорыстный	Directed	13
безвозмездный	невознаградный	Directed	14
безвозмездный	неоплачиваемый	Directed	15
безвозмездный	свободный	Directed	16

Ryc. 4. Moduł *Data Laboratory*: importowane wierzchołki oraz krawędzie

Pierwszy wyraz z rekordów będzie dominantą w grafie. Przykładowo, dla rekordów 1–3 otrzymujemy trzy dominanty (wyrazy inicjujące szeregi synonimiczne: *безбоязненный*, *безвозвратный*, *безвозмездный*). Dominanta *безвозмездный*, posiadając największą liczbę synonimów, automatycznie staje się najbardziej uwypuklonym obiektem grafu.

dla szeregu synonimicznego), tj. metadanych niezbędnych do nawigacji w klasycznym słowniku jest zasadniczo minusem omawianej metody. Wiąże się to z trudnościami technicznymi, które dotyczą przejrzystości matrycy danych oraz szeregiem licznych dodatkowych operacji manualno-ekscerpcyjnych, ograniczających automatyczność poszczególnych czynności w omawianej metodzie. Metody pozwalające na zostawienie wspomnianych metadanych oraz opracowanie systemu odsyłaczy jako potencjalnych hiperłączy w środowisku grafowym zamierzamy opisać w kolejnych pracach.

²¹ Prezentacja dla osób rozpoczynających pracę z Gephi, [w:] źródło elektroniczne: <https://gephi.org/2010/quick-start-tutorial/> (12.10.2013).

Powyższe ryciny przedstawiają *de facto* trzy grafy – po jednym dla każdego z rekordów (1–3). Niemniej jednak Gephi uwzględnia proporcjonalność pomiędzy obiektami (wierzchołkami) oraz relacjami (krawędziami) w każdym z grafów. Grafy te względem siebie ostatecznie „zachowują się” jak jeden „megagraf”²². Zależność pomiędzy poszczególnymi grafami uwidacznia się także w przypadku, gdy któryś z obiektów zawiera się w kilku rekordach jednocześnie. W takiej sytuacji Gephi nie powtarza dwa razy tego samego wyrazu, tj. „nie mnoży bytów”, a kwalifikuje taki obiekt jako element wspólny dla kilku grafów (por. też niżej – ryc. 9: obiekt *слабый* dla grafów z dominantami *бессильный* oraz *бесхарактерный*). Dane do modułu *Data Laboratory* można także wprowadzać ręcznie: obiekty-wierzchołki do arkusza *Nodes* oraz relacje-krawędzie – do arkusza *Edges*. Jak już wspomniano, poszczególnym wierzchołkom w *Nodes* zostaje „przypisany” ID (numer identyfikacyjny) w sposób automatyczny. Przykładowo, jeżeli wierzchołek o zawartości „безвозмездный” ma ID=1, to pierwszy synonim w szeregu synonimicznym, np. *безмездный*, będzie miał ID=2, drugi – *бесплатный* – ID=3 itd. Relacja synonimii w tabeli *Edges* będzie zatem reprezentowana poprzez graf o krawędziach skierowanych: 1→2, oraz 1→3 itp., np.:

Ryc. 7. Przykład grafu skierowanego w module *Preview*

Podsumujmy: po wykonaniu powyższych czynności otrzymujemy bazę danych zawierającą listę czterdziestu szeregów synonimicznych. Gotową listę należy zapisać w formacie pliku CSV. Jak już wspomniano wyżej, uzyskaną w ten sposób listę można importować do programu Gephi i na jej bazie utworzyć sieć relacji synonimii.

Program Gephi automatycznie generuje grafy na podstawie zaimportowanych danych. Ważne jest, aby w importowanej bazie danych wyraz-dominanta (wyraz inicjujący szereg synonimiczny) znajdował się

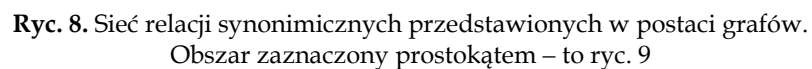
²² W innej terminologii tzw. *multigraph* (por. źródło elektroniczne: <http://www.edmondchow.com/pubs/SS10 5ChowE.pdf> [22.12.2013]).

na początku każdego wiersza, ponieważ posiadając takie położenie, w grafie będzie on figurował jako wierzchołek centralny. Korzystając z narzędzi programu, definiujemy rozmieszczenie grafów, ich kolorystykę, opcje napisów, wprowadzamy dodatkowe modyfikacje estetyczne itd. Po takiej edycji otrzymujemy przejrzystą sieć grafów.

Za pomocą narzędzi programu jesteśmy w stanie wizualnie wyodrębnić najbardziej produktywne szeregi synonimiczne (por. ryc. 8.). W ten sposób można zilustrować grupy wyrazów bliskoznacznych posiadające najwięcej komponentów. Ponadto program oferuje możliwość wykorzystania filtrów, pozwalających wyodrębnić konkretne grafy z interesującą nas ilością wierzchołków. Obsługa dodatkowych modułów, np. *Force Atlas*, *Yifan Hu Proportional*, jest intuicyjna. Moduły oraz wybrane filtry pozwalają uzyskać niezbędny efekt: kolorystykę, proporcjonalność, nienakładalność obiektów na siebie, grawitację²³ (filtr *Gravity*) obiektów-wierzchołków wokół dominanty i in.

Kolejną zaletą programu jest fakt, iż domyślnie łączy on ze sobą krawędzie grafów posiadających wspólne wierzchołki (por. ryc. 9.). Oznacza to, iż jeśli określony leksem jest częścią składową więcej niż jednego szeregu synonimicznego, owa zależność zostanie automatycznie przedstawiona przez program w tworzonej sieci grafowej. Taka przejrzysta wizualizacja sprzyja lepszemu postrzeganiu relacji zachodzących między analizowanymi leksemami i zaoszczędza czas potrzebny na poszukiwanie elementów wspólnych dla kilku szeregów synonimicznych. Wizualizacja materiału leksykalnego pozwala na płynną „podróż” po mapie leksemów, co nie byłoby możliwe przy użyciu tradycyjnych, manualnie tworzonych metod wizualizacyjnych. Na rycinie 8 (por. niżej) przedstawiona została kompletna (tj. zawierająca 40 szeregów synonimicznych) sieć relacji synonimicznych analizowanej grupy wyrazów. Krótko podsumowując, należy podkreślić, że dzięki ustawieniu wielkości wierzchołków (dominant oraz obiektów-synonimów wokół nich) proporcjonalnie do ilości tworzonych przez nie krawędzi (relacji synonimii) jesteśmy w stanie w krótkim czasie wyodrębnić najbardziej produktywne szeregi synonimiczne.

²³ Opis danego filtru jest następujący: “Attracts nodes to the center. Prevents islands from drifting away” (środowisko *Gephi 0.8.2-beta*).

Na rycinach 8, 9 widoczne są dominanty połączone relacją synonimii oraz obiekty-synonimy należące do kilku dominant, tj. będące synonimami jednocześnie dla kilku leksemów rozpoczynających szeregi synonimiczne. Należy w tym miejscu podkreślić, że moduł *Overview* wykonuje operacje łączenia wierzchołków automatycznie, bez konieczności ingerencji użytkownika.

Рис. 9. Графы połączone wspólnymi wierzchołkami. Fragment wizualizacji z ryc. 8.
Obiekt *слабый*

W wyniku przeprowadzonej analizy uzyskujemy listę produktywności poszczególnych szeregów synonimicznych. Poniżej przedstawiona została lista wyrazów hasłowych uszeregowanych pod względem tworzonej przez nie liczby relacji. Obok każdej dominanty podana została liczba jej synonimów (tabela niżej):

бессильный	25	бесплатный	8
безнравственный	24	бесподобный	8
беспокойный	21	бессовестный	8
безжалостный	19	бесчестный	8
беспримерный	15	бездоказательный	7
безумный	15	беспристрастный	7
беззаботный	14	беззащитный	6
бесстрастный	13	бессмысленный	6
безобразный	12	бесхарактерный	6
бесполезный	12	бесхитростный	6
безнадёжный	11	безвозвратный	5
бескорыстный	10	беспорочный	5
безграничный	9	беспричинный	5

безукоризненный	9	бесстыдный	5
бесконечный	9	безбоязненный	4
бесплодный	9	безвыгодный	4
беспощадный	9	безмятежный	4
безвозмездный	8	безопасный	4
безрассудный	8	бездомный	3
безусловный	8	безобидный	3

Огółем вóród анализованей групы лексемów znajduяó сё 93 выра-
зы з передосткием *без-*, лещ тьлко 42 з них зосталы умещзоне през
ауорów словника в позycji выразов хасловых. Еднакзе в скард
анализованого материалу вешло 40 шерегов синонимичных, ponie-
ваз два выраза хаслове (*безапелляционный, бесструнный*) не посиада-
яó синонимów в словнике. Дузу продуктивностю одзначаюó сё syno-
нимы з префиксом *на-* (нр. для выразу *безрассудный* ся то: *неразумный,*
недогадливый, несмышленый), бовиём в саом материале зналезишмы аз
73 приклады овых лексемów. В прызшлоси прzerwидujemy анализэ за-
лежности помиедзи семантику ораз моделем словотворчим лексемów.

Автоматизация екскерпци, јакколовек посиадаюа личне залеты
(звласчза в квестии шибкоси едycji дуzych илоци материалу лексы-
кального), характеризуе сё равнiesz певными браками, котрых налези
быó свиавомым подчас pracy з выкорызтанием омавianeй методы²⁴.
Електронична версия словника посиада вады dotyczące niekonsekwen-
cji в узици знаков interpunkcyjnych, котрых усуниеци чзесто може

²⁴ Једным з манкаментów pracy екскерптора јест проблем умещзения в графе вие-
ловыразовцов, тј. обиектów скардаюащих сё з kilku лексемów. Матрица базы даных в шро-
довиску Gephi прызимуе тьлко так зване слова – ciągи знаков oddzielone separatorami,
нр. spacjami. По прzerwоwаdzeniu екскерпци вóród отриманных једностек-синонимów на-
лежящих до poszczególnych шерегов синонимичных znajdujemy m.in. структуры wielo-
выразовые, нр.

не подкрепленный доказательствами;
не имеющий пристанища;
божий человек;
выбившийся из сил;
владеющий собой.

Абы в процесии визуализации кажда з powyższych структур зостала представiona јако
niepodzielna całość (tzn. јако једен вierzchołek), налези wszystkie spacje oddzielające po-
szczególne выразы замиениó на inny знак, нр. apostrof ('). В коңцовым резултacie отриму-
яó one poniższą postać:

не'подкрепленный'доказательствами;
не'имеющий'пристанища;
божий'человек;
выбившийся'из'сил;
владеющий'собой.

wiązać się z eliminacją części interesującego nas materiału. Niedogodności te, które ze swej natury nie mogą być w pełni rozwiązane przez żadną z metod zautomatyzowanych, zmuszają nas każdorazowo do przeprowadzenia manualnej weryfikacji materiału, będącej niezastąpionym narzędziem w pracy ekscerptora.

Pomimo wspomnianych wyżej mankamentów, uniemożliwiających operacje na większej ilości danych, przedstawiona metoda może z powodzeniem zostać wykorzystana przy wizualizacji małych partii materiału leksykalnego. Co więcej, ukazywanie relacji leksykalnych z wykorzystaniem tradycyjnych pomocy dydaktycznych może zostać zastąpione przez wygenerowane (w sposób zautomatyzowany) grafy, których tworzenie jest czynnością szybką i wydajną, a ponadto w znaczący sposób mogą one urozmaicić, uatrakcyjnić oraz wzmocnić proces dydaktyczny.

Przedstawiona metoda znacznie skraca czas formułowania ogólnych wniosków językoznawczych na podstawie optycznie uwypuklonych gradacji, hierarchii, relacji pomiędzy poszczególnymi obiektami grafu i jego obszarami: ściśle dane statystyczne nie są wówczas absolutnie konieczne. Ponadto, architektura środowiska Gephi jest dostosowana do umieszczenia poszczególnych projektów grafowych na serwerze. Serwer platformy środowiska *Neo4j* dodatkowo pozwala na zdalną edycję projektu grafu stworzonego w Gephi. W konsekwencji taki stan rzeczy daje możliwość samodzielnego wykonania przez ucznia zadań związanych z wizualizacją poszczególnych map myślowych bądź map dotyczących relacji systemowych w leksyce. Innymi słowy, powszechna dostępność narzędzi umożliwiających wizualizację danych w Internecie może zostać wykorzystana jako pomoc dydaktyczna w nauce języków obcych dla uczniów i studentów w ramach zdalnego nauczania (e-learningu).

Mamy nadzieję, że przedstawione techniki mają szansę zapoczątkować nowe badania w wielu dziedzinach nauki o języku. Zgodnie z koncepcją tzw. *definicji otwartej* Ryszarda Tokarskiego²⁵, istnieje możliwość zastosowania opisanej metody także w leksykografii, bowiem uzyskiwana forma wizualizacji grafowej może posłużyć jako wyjściowy model do stworzenia oryginalnego słownika albo mapy konceptu językowego. Kolejną dziedziną, w której wizualizacja mogłaby okazać się pomocna, jest translatoryka. Jednak centralnym obszarem badań, w którym opisana metoda wizualizacji danych językowych mogłaby się rozwijać, jest, naszym zdaniem, semantyka.

²⁵ R. Tokarski, *Światy za słowami. Wykłady z semantyki leksykalnej*, Lublin 2013; J. Bartmiński, R. Tokarski, *Definicja semantyczna: czego i dla kogo?*, [w:] *O definicjach i definiowaniu*, pod red. J. Bartmińskiego, R. Tokarskiego, Lublin 1993; R. Tokarski, *Semantyka barw we współczesnej polszczyźnie*, Lublin 2004.

**ПОПЫТКА ПРОЧТЕНИЯ ФРАГМЕНТА
РОМАНА *ИДИОТ* Ф. М. ДОСТОЕВСКОГО
В КЛЮЧЕ КАТЕГОРИИ СЛОВА-СОСУДА**
**PRÓBA ODCZYTANIA FRAGMENTU POWIEŚCI
IDIOTA F. DOSTOJEWSKIEGO
W KLUCZU KATEGORII SŁOWA-NACZYNNIA**
**AN ATTEMPT AT A READING OF A FRAGMENT
OF F. DOSTOYEVSKY'S *THE IDIOT*
IN THE KEY OF *THE WORD-VESSEL* CATEGORY)**

Edyta Fedorushkov

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska

Abstract: The paper aims at presenting an attempt to interpret a fragment of Dostoyevsky's *The Idiot*. To analyze the masterpiece of Russian writer we took an innovative category – *the word-vessel*, which interdisciplinary concept we based on a function model of Klein's bottle, alchemical vessel, biblical vessels at Cana, ideas of metametaphor and *insideout* by Kedrov. Given category – in our opinion – presents to be the key to the new interpretation of one of the climax of the novel – the before-epileptic meeting of prince Myshkin and Rogozhin.

Słowa kluczowe: butelka Kleina, „insideout”, metametafora, Dostojewski

Ключевые слова: бутылка Клейна, „инсайдаут”, метаметафора, Достоевский

Keywords: Klein's bottle, „insideout”, metametaphor, Dostoyevsky

Целью нашей статьи будет попытка применения так называемой категории *слова-сосуда* к художественному пространству романа *Идиот*. Предметом анализа послужит встреча главных героев романа – Льва Николаевича Мышкина и Парфена Семеновича Рогожина. Данная встреча принимает на себя кульминационный груз важного в произведении мотива – мотива „испытания греха”. Существенным стержнем в понимании этой проблемы будет понятие *слова*. Данный мотив является, по нашему мнению, одним из ключевых в романе и будет представлен в рамках принятой нами категории, то есть категории *слова-сосуда*.

Понятие *сосуд* обычно ассоциируется с предметом, обладающим полусферической емкостью. Данная емкость определяет границу между содержанием сосуда и пространством вне него. Однако такое разграничение исчезает, если некое вещество его переполнит. В данном случае классификация на внутреннее и внешнее исчеза-

ет, поскольку заданная пространственная организация вещества нивелируется, и теряет смысл целостность, уступая место всеобъемлющей, холистической организации вещества.

Такое рассмотрение *сосуда* имеет особый смысл, если его применить к своеобразной системе общения героев Достоевского. Понятие сосуда, сопряженное с категорией *слова*, является существенным элементом формы межличностного отношения в структуре романа *Идиот*.

Своеобразной моделью вышеупомянутого сосуда послужит математически понимаемая поверхность, описанная немецким математиком Феликсом Клейном. Бутылку Клейна, как принято ее называть, можно интерпретировать в качестве транспозиции алхимической идеи „самопроникающегося сосуда”¹.

Особенность бутылки Клейна определяется ее аномальной структурой, исключающей из своей геометрической композиции обязательное, казалось бы, наличие „края”, венчающего стены поверхности сосуда. Парадоксом является то, что значимое отсутствие края, дополняющего закономерность концепции типичного сосуда, не позволяет определить местоположение вещества как внутри, так и снаружи.

Рис. 1. Пример графического представления бутылки Клейна в трехмерном пространстве²

¹ Особенное родство этих двух форм сосуда отмечает американский психолог Стивен Розен в статье *Наливая старое вино в новую бутылку. Современная алхимическая интерпретация древнего герметического сосуда*, [в:] *The Interactive Field in Analysis*, red. M. Stein, vol. 1, Wilmette: Chiron Publications, 1955- перевод с англ. Л. Херай, 2007, [в:] электронный ресурс: <http://www.maap.ru/library/book/140/> (05.09.2013).

² Источник рисунка – там же.

Следует заметить, что материальная реализация бутылки Клейна в трехмерном пространстве неосуществима: исключительно математическая реальность допускает возможность создания идеальной формы при условии введения дополнительного – четвертого измерения. Однако способность человеческого восприятия внешней действительности, ограниченная евклидовым пространством, не воспринимает четвертого измерения как *объективно* существующего. Несмотря на это, бутылка Клейна существует как математическая конструкция, *задуманная* и *мыслимая* человеком.

Познавательный барьер, зиждущийся на отсутствии в земной реальности четвертого измерения, не представлял собой ограничения для средневековых алхимиков, поскольку в то время не осуществлялось „категорическое разделение между психической и физической сферами человеческого опыта, а оперировано в *промежуточной области*“³. Такой целостный способ понимания, а вернее, созерцания окружающей действительности, создавал возможность соединения субъектного и объектного – психики и природы, спаивая их в неразделимом единстве совместного начала. Заметно, что равноправным компонентом алхимической трансформации, кроме преобразующегося вещества, был человек, понимаемый как целостность физических и психических диспозиций своего бытия. Дуальным плодом этой вариации должна была бы быть психофизическая активность, называемая Карлом Юнгом *воображением*. Психофизическая активность действовала в течение *периода материальных преобразований*⁴, то есть во время *трансмутации* как алхимического вещества, так и самой личности алхимика. Таким образом, как можно предположить, древняя алхимия находила дополнительное измерение в самом субъектном сознании наблюдателя, приобретающего тем самым статус активного со-участника в процессе очищающего преобразования.

Интересно заметить, что аналогичная ситуация встречается в современной физике. Принцип неопределенности Гейзенберга гласит, что нельзя одновременно определить пары величин канонически сопряженных друг с другом, таких, как положение и импульс для данной молекулы. Чем точнее определено ее положение, тем труднее определить ее импульс. Ответственность за эту дискретность природы несет световой луч, который, служа освещением молекулы, изменяет ее состояние. Световая волна является, в свою

³ С. Розен, указ. соч.

⁴ См. К. Г. Юнг, *Психология и алхимия. Основные понятия алхимии*, [в:] электронный ресурс: <http://jungland.ru/node/1967> (06.09.2013).

очередь, необходимым инструментом наблюдателя, желающего изучить данную молекулу. Таким образом, наблюдатель становится активным, а даже инициативным соучастником мнимого объектного опыта, невольно оказывая воздействие на форму свойств изучаемого микрообъекта⁵.

В связи с вышесказанным можно выдвинуть мысль о некоей однородности „материала“, из которого созданы бутылка Клейна и сосуд, использованный в алхимическом опыте. Гомогеничность их свойств выявляет необходимое наличие особого элемента, принимающего участие в процессе реализации этих уникальных форм: как в случае алхимического сосуда, так и бутылки Клейна этим элементом является человек, проецирующий *желание* воплощения неполноценного объекта.

Поэтому следует обратить особое внимание на данный фактор, *de facto* представляющий собой меру способности человеческой воли к проявлению творческого акта. В древности верилось, что субъект и объект якобы соединены единой энергией, освобождаемой творческой экспрессией человека. Творческая экспрессия выделялась в вербальном акте произношения заклинаний⁶. Высказанные словесные формулы представляют собой в данном случае выражение чуть ли не физической силы, проявляемой при их произнесении.

Особый интерес в этом контексте заслуживает библейская модель сосуда – шесть галилейских водоносов, по обычаю наполняемых водой и употребляемых для очищения иудеев⁷. Согласно мнению средневекового писателя Феофилакта Болгарского, „слово *Иуда* значит «исповедание». Исповедующийся очищается в пяти чувствах, которыми прежде грешил”⁸. Таким образом, феномен галилейского сосуда принимает измерение сосуда очищающего и исповедального: то есть осуществляемого и заполняемого созидательным словом Христа. Здесь следует напомнить о своеобразном свойстве алхимического сосуда, выражающемся в очищающем преобразовании личности. Как библейский, так и алхимический сосуд можно считать начальным орудием в духовной трансформации человека.

Особого внимания заслуживает таинственное свойство библейского сосуда-водоноса, проявляющееся в том, что при погружении в него можно реализовать творческие замыслы без лишних предыду-

⁵ См.: J. Such, M. Szcześniak, *Ontologia przyrodnicza*, Poznań 2001, с. 107–108; M. Heller, *Filozofia i wszechświat*, Kraków 2006, с. 150.

⁶ N. Frye, *Wielki kod. Biblia i literatura*, Bydgoszcz 1998, с. 41–42.

⁷ Ф. Болгарский, *Толкование Нового Завета*, [в:] электронный ресурс: <http://feofilakt.org.ua/ot-ioanna/glava-2> (12.09.2013).

⁸ Там же.

щих нагромождений – в полнейшей пустоте, как бы дающей новое начало чему-либо. Данное свойство – пустота – дает возможность наполнения сосуда требуемым, а вернее, ожидаемым содержанием. Побудительным импульсом для получения этого содержания является человеческая ценность *слова*, стимулирующая наполнение пространства галилейского сосуда с помощью смысловтворческого жеста претворения, когда по поручению Христа были наполнены сосуды водой:

6. Было же тут шесть каменных водоносов, стоявших *по обычаю* очищения Иудейского, вмещавших по две или по три меры.

7. Иисус говорит им: наполните сосуды водою. И наполнили их до верха.

8. И говорит им: теперь почерпните и несите к распорядителю пира. И несли (Ин. 2: 6–8).

Как пишет польский достоевсковед Халина Халациньска,

осознание значимости малейшего этапа предстоящего чуда открывает, воочию, его необходимое звено: не перемену воды, находившейся в кувшинах, а наполнение ею этих пустых сосудов, и только после совершения этого жеста – воплощение слова поручения Христа⁹.

Совершение этого жеста и есть перенос творческой сущности слова в формообразующую область пустого сосуда. Иными словами, движение словесного жеста, сопряженное с объектом своей ориентации, имплицитно обретение нового качества, которое можно охарактеризовать как „отождествление абстрактно понятийного с субстанционально бытийствующим”¹⁰. Следовательно, результатом данного соединения можно считать категорию слова-сосуда, о которой было сказано в начале статьи.

Можно полагать, что значение слова-поручения Христа конкретизируется в момент его смыслового прикосновения к промежуточному адресату своей речи – сосуду. Таким образом, изреченное слово, наполняя водонос особым содержанием, приобретает статус *слова воплощенного*.

Механизм *слова*, способного „вникнуть” в предмет своей ориентации, позволяет нивелировать границы между внешним и внутренним как на уровне вышеописанного отношения (*слово – сосуд*¹¹), так и на уровне самобытного слова, выявляющего свойство самопроникновения, аналогичное алхимическому сосуду и бутылке Клейна.

⁹ H. Chałacińska-Wiertelak, *Вместо заключения. Мир Достоевского как культурный код XXI столетия*, [в:] *Культурный код в литературном произведении*, Poznań 2002, с. 203.

¹⁰ Там же.

¹¹ *Слово* – субъектное проявление человеческой воли, *сосуд* – объект.

Такая трактовка как слова, так и сосуда невольно отсылает к так называемой концепции „инсайдаута” Константина Кедрова, сводящейся к словам: „Человек – это изнанка неба. Небо – это изнанка человека”¹². Современный ученый выдвигает идею своеобразной инверсии внутреннего и внешнего, то есть говорит о „переходящих друг в друга” противоположных сторонах. Данная идея аналогична нашей категории *слова-сосуда*.

Космические роды вселенной есть не что иное, как инсайдаут, когда и для матери, и для младенца внутреннее и внешнее вдруг становятся относительными понятиями, меняясь местами. [...] Неизбежно наступит час космического рождения, когда человечество вывернется из вселенской утробы и окажется над-вовне¹³.

Интересно, что обыденное ощущение бытия внутри вселенной на макроуровне одновременно навязывает человеку бытие вовне ее составных элементов на микроуровне (упомянутая нами оппозиционность на линии субъект – объект). Этот двойной диссонанс можно разрешить с помощью введенного Кедровым термина *метаметафора*. „В метаметафоре нет человека отдельно от вселенной. Здесь все есть все”¹⁴. Данная формулировка мыслится как обретение целостности мира благодаря одновременному бытию как вне, так и внутри него. Возможность достижения такой позиции русский ученый усматривает в потенциале мысли и слова.

Первое описание метаметафоры дано в книге Павла Флоренского *Мнимости в геометрии* [...], где утверждается, что при скорости большей, чем скорость света (чего физически быть не может) тело „вывернется через себя” во вселенную и станет ею, обретя бесконечность. [...] Метаметафора невозможна без выворачивания, но человеку не надо мчаться со скоростью света, поскольку его мысли и чувства способны моделировать любые состояния вселенной. [...] Метаметафора возникает вместе со Словом: „И сказал Бог: «Да будет свет»”¹⁵.

Можно таким образом полагать, что выдвинутый Кедровым постулат переворачивания закреплён в пространстве *человеческого слова*, являющегося реализацией неосуществимой, казалось бы, способности человека воспринимать мир как изнутри, так и снаружи – в его полном объеме. Достижение такой позиции позволяет определить принятую нами категорию *слова-сосуда* как проявление осо-

¹² К. А. Кедров, *Компьютер любви*, [в:] электронный ресурс: http://konstantin-kedrov.ru/computer_ru.html (13.10.2013).

¹³ К. А. Кедров, *Инсайдаут*, [в:] электронный ресурс: <http://konstantin-kedrov.ru/insideout.html> (13.10.2013).

¹⁴ К. А. Кедров, *Энциклопедия метаметафоры*, [в:] электронный ресурс: http://konstantin-kedrov.ru/entsiklopediya_metametaphory.html (13.10.2013).

¹⁵ Там же.

бого рода антропологического *метакода* в художественном произведении.

Знаменитой иллюстрацией данного антропологического *метакода* можно считать форму художественного слова Ф. М. Достоевского, способного вмещать в себя качества, обнаруживающие в себе признаки анализируемой нами категории *сосуда*. Как пишет Татьяна Касаткина,

Достоевский не „пользуется” словом, не использует его в интересах конкретного контекста, в определенном, неизбежно суженном и усеченном значении, но дает слову *быть*, смиренно отступает в сторону, позволяя слову раскрыть всю заключенную в нем реальность¹⁶.

Данное слово можно охарактеризовать как слово истинно бытийствующее, т. е. выявляющее способность охватить своей внутренней семантической емкостью внешне, а именно: многопланное целое художественного произведения. Тем самым творческая сила слова резонирует с проявляющей аналогичные свойства категорией *сосуда*. Данное понимание вещей служит предпосылкой к мысли об изоморфизме форм сосуда и слова. Модельным образцом адаптации их взаимной референции послужит в нашей статье, как уже было сказано, художественное пространство романа *Идиот*, представляющее собой уникальную возможность для внедрения категории *слова-сосуда*.

Реляционная модель данной категории, обусловленная, как мы отметили, особым сопряжением элементов физического и психического (объектного и субъектного), выявляет особое родство с формой встречи Мышкина и Рогожина, которая произошла после выхода князя из гостиницы „Весы”:

Князь вышел и направился машинально куда глаза глядят. [...] Иногда начинал всматриваться в прохожих; но чаще всего не замечал ни прохожих, ни где именно он идет¹⁷.

В этом фрагменте можно отметить некую двухплановость сознания Мышкина. Движение телесного сознания выразительно отстает от клубка противоречивых мыслей, формирующихся будто в закулисном пространстве подсознательного. Как пишет польский ученый,

такой тип ситуации углубляет присутствие самосознания о невозможности определения себя вне участия других, но также непреодолимую нужду упоря-

¹⁶ Т. А. Касаткина, *О творящей природе слова. Онтологичность слова в творчестве Ф. М. Достоевского как основа „реализма в высшем смысле”*, Москва 2004, с. 354.

¹⁷ Ф. М. Достоевский, *Идиот*, Санкт-Петербург 2008, с. 233,

дочения хаоса окружающего мира, попытку отыскания упора, который служил бы центральным звеном¹⁸.

Дальнейшие наблюдения показывают, что ритм наплывающих мыслей в некоторой степени синхронизируется с напряженным и беспокойным темпом шагов князя.

Ему вспомнилось, что в ту минуту, когда он заметил, что все ищет чего-то кругом себя, он стоял на тротуаре у окна одной лавки и с большим любопытством разглядывал товар, выставленный в окне¹⁹.

В тот момент Мышкин рассматривал нож „с оленьим черенком” за 60 копеек. В определенный момент времени нож, заинтересовав князя, представлял собой подсознательный прообраз потенциального носителя этого предмета – Рогожина. Можно предположить, что эта то уменьшающаяся, то увеличивающаяся амплитуда телесного и мыслительного сознаний окончательно затухает в момент самого ясного осмысления: биомеханическое, физическое сознание и мыслительное, психическое сознание отождествляются, отождествляются их интенции: Мышкин осознает конфронтацию с другим человеком. Осознание их с Рогожиным сосуществования является неперенным фактором переоценки Мышкиным своей прежней позиции, а тем самым своего рода трансгрессии, ориентированной на выход за пределы собственного бытия, с целью „увидеть себя в тебе, в забытой идее партнерства вспомнить Целое, Истину”²⁰.

Между Мышкиным и Рогожиным вырисовывается своеобразная линия невербальных, но все-таки коммуникативных взаимоотношений, основывающаяся на обмене жестов. Невысказанное обвинение Рогожина сразу сталкивается с возражением со стороны самооправдывающегося Мышкина в форме контраргументов.

Ведь он же сам хотел давеча взять его за руку и пойти *туда* вместе с ним? Ведь он сам же хотел завтра идти к нему и сказать, что он был у нее? Ведь отрекся же он сам от своего демона, еще идя туда, на половине дороги, когда радость наполнила его душу?²¹

Стоит отметить, что каждый последующий вопрос ставит под сомнение авторитетность предыдущего. Таким образом уверенность в своем мнении у князя ослабевает. Обоснования этого явления сле-

¹⁸ Н. Chałacińska-Wiertelak, *Idea teatru w powieściach Dostojewskiego*, Poznań 1988, с. 28.

¹⁹ Ф. М. Достоевский, указ. соч., с. 234.

²⁰ Н. Chałacińska-Wiertelak, *Ikona i krzyż w antropologii prawosławnej*, [в:] *Fenomen daru*, pod red. A. Grzegorzcyk, A. Grada, R. Koschanego, Poznań 2004, с. 159.

²¹ Ф. М. Достоевский, указ. соч., с. 242–243.

дует искать в деффе́ктном „дескриптивном сознании”²², являющегося одним из способов восприятия мира человеком. В таком сознании происходит и процесс суждения, классификации и категоризации, основным критерием которого является языковая экспрессия как высшая инстанция, служащая познанию действительности. Стабильность этой инстанции разрушается вместе с осмыслением ее порочности, выявляющейся в акте „семиотической дифференциации”²³, ориентированной на раздвоение исходной сущности слова, а тем самым на диалогизацию его смысла в момент высказывания. Такое диалогизированное слово становится барьером для самого себя, ибо фокусируя внимание на своей внутрисистемной борьбе, отстраняет свою целенаправленную функцию – коммуникацию с другим человеком. Отчужденная позиция слова невольно приводит к „проблеме закрытия (заслонения) посредством говорения. Данное закрытие нарушает процесс общения с другими, а также с самим собой”²⁴. Следовательно, акт (само)выражения (необязательно вербального, но все-таки задуманного), порожденный конвенциональной системой языковых средств, не отсылает здесь к действительности вне себя, так как останавливается на самом себе, на своего рода стене, построенной самим собой.

Таким образом двусмысленные вопросы-контраргументы Мышкина могут быть направленными на свою внутрисистемную, а тем самым абстрактную реальность, заключающую их в сфере отвлеченной пустоты понятий. Парадоксально: чем сильнее князь желает освободиться от языковой абстракции, то сложнее ему осуществить данное желание:

Скажи же, если смеешь, [...]? – говорил он [Мышкин] беспрерывно себе с упреком и с вызовом, – формулируй, осмелся выразить всю свою мысль, ясно, точно, без колебания!²⁵

Герой осознает, что его восприятие другого человека путем более логического языкового абстрагирования, точного осмысления, ведет к лишению индивидуальной полноценности данного человека, лишает его в сознании князя фундамента индивидуальной субъектности. Тем самым „Я” Мышкина подчиняет себе Рогожина, осмысляя его. Потому и метод выхода из данной запутанности должен принять измерение очищающего порыва, зиждущегося на свое-

²² H. Brzoza, *Między mitem, tragedią i apokaliptą*, Toruń 1995, s. 187

²³ H. Chałacińska-Wiertelak, *Temat Достоевского и размышления Павла Флоренского о русской иконе*, „Studia Rossica Posnaniensia” 1993, nr 25, s. 18.

²⁴ H. Brzoza, указ. соч., с. 19.

²⁵ Ф. М. Достоевский, указ. соч., с. 243.

образной перетасовке акцентов, предполагающей изменение перспективы из картезианского „Я думаю” в христианское „Ты есть”²⁶.

Данная перспектива является постольку существенной, поскольку допускает возможность открытости на ценность чужого слова (до сих пор угрожающего свободе собственного), а тем самым привести в движение потенциал собственной свободы посредством обмена мыслей и действий с Другим [человеком]²⁷.

Ключевым фактором, как можно полагать, являются здесь произнесенные князем слова „сейчас все разрешится”²⁸. По этимологическому словарю Фасмера глагол *разрешится* происходит от древнерусского „рѣшити”, обозначающего „развязать”, но также „опустить грехи”²⁹.

Момент выявления этой христианской перспективы является – что в контексте данных размышлений стоит особо подчеркнуть – моментом осмысления категории греха как своего рода предельного барьера, отделяющего Мышкина от непосредственного контакта с другим человеком – Рогожиным. Следовательно, высказанные Мышкиным слова предстают как предзнаменование ситуации, принимающей характер исповедального состояния, сущность которого выражается признанием в грехах.

Павел Флоренский пишет:

При всяком грехе требуемое им действие необходимо ставит грешника в определенные отношения к внешнему бытию, с его объективными свойствами и законами; и, ударяясь, в своем стремлении нарушить строй Божьего творения, о природе и о человечестве, обыкновенный грешник тем самым имеет опорные точки одуматься и принести покаяние³⁰.

Следовательно, Божье творение – человечество, являющееся исходной точкой для греха, одновременно становится своеобразной опорой. Данная опора представляет собой особый пункт, по отношению к которому формируется качественное измерение греха, изменяющее оптику субъективной виновности в оптику провинности перед другим человеком, следовательно, перед Богом, в пределах которого совершится прощение. Тем самым сделанный Мышкиным поворот в сторону Рогожина можно прочесть как своеобразное

²⁶ Там же, с. 35.

²⁷ Н. Brzoza, указ. соч., с. 119.

²⁸ Ф. М. Достоевский, указ. соч., с. 244.

²⁹ М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, [в:] электронный ресурс: <http://vasmer.narod.ru/p585.html> (20.10.2013).

³⁰ П. А. Флоренский, *Иконостас*, [в:] электронный ресурс: <http://www.vehi.net/florensky/ikonost.html> (15.10.2013).

собственное признание в грехах. В свою очередь, признание это является и мерилom доверия, столь необходимого для Льва Николаевича, так как он испытывает возможность осуществления подобного признания в грехах со стороны Рогожина³¹. Следовательно, „исповедь-очищение” Мышкина становится стимулом для осмысления греховности Рогожина, в сознании которого, по мнению князя, также должен совершиться аналогичный акт. В данном случае следует вспомнить смысл символа шести водоносов из Каны Галилейской. Наполняемый словом (Христа – Мышкина³²) сосуд действует по принципу исповедального сосуда. Данное слово очищает и одновременно перевоплощает содержимое вещества, упраздняя тем самым прежнюю объектонаправленную границу познания.

Особое внимание заслуживают в этом контексте произнесенные Мышкиным слова „Парфен, не верю!...”³³, являющиеся первым непосредственным обращением к другому человеку, приобретая тем самым статус Слова *первичного*. Это наблюдение невольно наводит на мысль о начале Евангелия от Иоанна, полагающего источник и причину Слова в Боге³⁴, следовательно, придающего ему характер онтологической ценности, закладывающего основы не столько категории языка, сколько самого человека, вызванного к жизни именно словами: „сотворим человека по образу Нашему [и] по подобию Нашему”³⁵. Тем самым созидательная сущность Слова, отождествляемая с творческим потенциалом Бога, и есть некоей детерминантой, определяющей строй человеческого бытия, но одновременно относительно семантической емкости, обуславливающей пределы человеческого действия. Таким образом несовершенство диалогизированного слова, служащего вакуумной преградой в коммуникационном пространстве, меняется в пользу Слова *творящего*, закладывающего почву под единство и совместность природы человеческого бытия. Так понимаемое Слово останавливает бег греховного движения Рогожина, так как объединяет противоположные центры созна-

³¹ J. Moskałyk, *Ikoniczna rzeczywistość osoby i kościoła*, Poznań 2007, с. 79.

³² В контексте чуда в Кане Галилейской – Христа, в контексте описываемой встречи – Мышкина. Относительно вольно пользуясь лотмановской терминологией, данное, по всей вероятности, дискуссионное совпадение можно бы с умеренной уверенностью называть *неслучайным случаем*.

³³ Ф. М. Достоевский, указ. соч., с. 244.

³⁴ *Евангелие от Иоанна*, [в:] *Новый завет*, [в:] электронный ресурс: <http://biblia.org.ua/bibliya/in.html> (15.10.2013).

³⁵ *Бытие*, [в:] *Ветхий Завет*, [в:] электронный ресурс: <http://www.wco.ru/biblio/books/oldtest/main.htm> (15.10.2013).

нием полноты и неделимости в органической связи человеческой плоти с Божьей натурой – Космосом.

Итак, очищающий, исповедальный акт (само)познания, вырисовывающийся в плане принятой нами категории *сосуда*, осуществляется своеобразным соединением с ценностью трансцендирующего *слова*. Данное *слово* способно преодолеть свою объекто-направленную позицию, закрывающую его в своего рода солипстической реальности, в пользу целостного, холистического понимания или, вернее, ощущения всего мира – в его полном объеме.

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЕ ПОЛЕ НАИМЕНОВАНИЙ
С ЦВЕТОВЫМ ЗНАЧЕНИЕМ КАК ОБЪЕКТ ПЕРЕВОДА
(НА ПРИМЕРЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ *ПАН ТАДЕУШ* АДАМА
МИЦКЕВИЧА И ПЕРЕВОДА НА РУССКИЙ ЯЗЫК
СВЯТОСЛАВА СВЯЦКОГО)**

**POLE LEKSYKALNO-SEMANTYCZNE NAZW KOLORÓW
JAKO OBIEKT PRZEKŁADU
(NA PRZYKŁADZIE UTWORU *PAN TADEUSZ* ADAMA
MICKIEWICZA I JEGO TŁUMACZENIA NA JĘZYK
ROSYJSKI ŚWIATOSŁAWA ŚWIACKIEGO)**

**THE LEXICAL AND SEMANTIC FIELD OF COLOR-NAMING
AS AN OBJECT OF TRANSLATION (ON THE EXAMPLE
OF ADAM MICKIEWICZ'S *PAN TADEUSZ* AND ITS
RUSSIAN TRANSLATION BY SWIATOSŁAW SWIACKI)**

Aleksandra Goszczyńska

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska

Abstract: The present article analyzes the translation of the lexical and semantical field of color-naming (on the basis of Adam Mickiewicz's *Pan Tadeusz* and its Russian translation by Światosław Świacki). The analysis focuses on the contexts in which the words denoting the semantics of colors function. The lexical and semantic field of color-naming has been characterized and divided into sub-fields (representatives sub-fields for chromatic and achromatic colors have been distinguished as well as the color-naming words have been divided according parts of speech). The main part of the paper is devoted to the analysis of translating tools used by Światosław Świacki in order to reflect the semantics of colors in the translation.

Słowa kluczowe: pole leksykalno-semantyczne *kolor*, leksyka kolorystyczna, koncept koloru, zabiegi translatorskie, semantyka koloru, ekwiwalencja, przekład, językowy obraz nieba

Ключевые слова: лексико-семантическое поле *цвет*, лексические цветообозначения, цветовой концепт, переводческие приемы, семантика цвета, эквивалентность, перевод, языковая картина неба.

Keywords: lexical and semantical field, lexical names of colors, color, translating tools, semantics of colors, equivalency, translation, linguistic picture of the sky

Настоящая статья посвящена лексико-семантическому полю наименований с цветовым значением как объекту перевода. Предметом

наблюдения являлись цветоименования, содержащиеся в картине неба в поэме *Пан Тадеуш* Адама Мицкевича и их эквиваленты, присутствующие в переводе поэмы на русский язык Святослава Свяцкого.

В картине неба, изображенной А. Мицкевичем, мы обнаружили 54 примера цветообозначений, которые послужили основой для наших исследований. „Наименования с цветовым значением (колоративы, лексические цветообозначения, цветоименования) – это объекты языковой действительности, лексика, обозначающая те или иные цвета”¹. Лексемы со значением цвета образуют лексико-семантическое поле *цвет*².

Цветовая картина неба вербализуется в оригинале и воссоздается в переводе и имеет свои индивидуальные особенности – действительность становится поэзией, объекты описания оживают, наделяются цветом, звуком, светом. Цвет играет существенную роль в мировоззренческой концепции А. Мицкевича. Умелая игра красками повышает художественную ценность произведения. Цвет у А. Мицкевича имеет символический смысл. Понятие цвета с заложенной в нем возможностью вводить символические, метафорические и нецветовые значения определяется термином *цветовой концепт*³. Концептуальная и языковая картины определяют тип отношений человека к миру. Цветовой концепт входит в более широкий класс художественных концептов. Цветоименования характеризуются повышенной эмоциональностью и образностью. Цветовые обозначения играют роль художественной детали и наиболее полно раскрываются в колористической концепции природы. Адам Мицкевич создает тона и полутона, смешивает краски, делает их более яркими или бледными. Цвет – это средство выражения эмоционального состояния персонажей, а поскольку у А. Мицкевича природа персонифицируется, следует считать, что небо, солнце, облака являются персонажами. Употребление цветообозначений является одной из характеристик идиостиля автора.

Предметом нашего исследования являются лексемы, содержащие цветное значение. Все лексемы подобраны путем сплошной выборки из фрагментов поэмы *Пан Тадеуш*, представляющих собой картину неба. Картотека содержит 54 примера цветовых употребле-

¹ М. Ю. Закудряева, *Некоторые проблемы цветообозначения в лингвистике*, Днепропетровск 2012, с. 2.

² В. Г. Кульпина, *Лингвистика цвета. Термины цвета в польском и русском языках*, Москва 2001, с. 28.

³ И. Г. Мальцева, *Адекватность перевода цветовой концепции Г. Траля на русский язык*, Екатеринбург 2008, с. 11–12.

ний (ЦУ). В выделенных нами фрагментах поэмы *Пан Тадеуш* выразителями цвета являются следующие части речи: имя прилагательное, имя существительное, глагол, наречие. В языковой картине неба в произведении *Пан Тадеуш* обнаружено активное использование колористических прилагательных (30 прилагательных со значением *цвет*). Второй по частотности употребления частью речи, являющейся выразителем цвета, является имя существительное. Общее число имен существительных со значением *цвет* составляет 12 лексем. Следующую группу образуют глаголы – 10 лексем. В отобранном нами материале выделяется также небольшая группа наречий, в которую входят две лексемы.

Лексико-семантическое поле *цвет* представляет собой многослойную по лексическому и грамматическому составу систему слов, которую можно разделить на подгруппы. В каждой из них выделяется основной элемент, вокруг которого находятся второстепенные элементы (как правило, оттенки цвета). Главный компонент будем называть *доминантой*. *Доминанты*, т. е. главные цвета, составляют ядро лексико-семантического поля *цвет*, все остальные оттенки создают периферию. Лексико-семантическое поле *цвет* состоит из 7 микрополей. Названия основных цветов создают одновременно названия микрополей: *czzerwony* (красный), *żółty* (жёлтый), *biały* (белый), *niebieski* (синий), *szary* (серый), *czarny* (чёрный), *zielony* (зелёный). Из ряда хроматических цветов А. Мицкевич активно использует основные тона (гиперонимы), вокруг которых находятся лексемы, уточняющие значение цвета (гипонимы). Среди хроматических цветов доминанты микрополей составляют: *красный*, *жёлтый*, *синий*, *зелёный*. Самым объёмным является микрополе красного цвета (4 ЦУ). В ахроматическую группу вошли: *белый*, *чёрный*, *серый*. Самым представительным ахроматическим микрополем является микрополе белого цвета (5 ЦУ).

Как представил цветовую картину неба С. Свяцкий? Воссоздал ли он заложенную в данные цветоименования семантику и вызывает ли картина, созданная переводчиком, такие же ощущения, как картина, нарисованная А. Мицкевичем? Попытаемся проанализировать эквиваленты цветообозначений, которые предлагает в своем переводе С. Свяцкий. Считаем целесообразным систематизировать исследовательский материал, разделив его на группы по частям речи. Таким образом, наш анализ будет основываться на четырех главных группах:

I. имена прилагательные со значением цвета и их переводческие эквиваленты;

II. имена существительные со значением цвета и их переводческие эквиваленты;

III. глаголы со значением цвета и их переводческие эквиваленты;

IV. наречия со значением цвета и их переводческие эквиваленты.

Среди этих групп выделим подгруппы соответственно примененным переводческим приемам. На следующем этапе охарактеризуем самые интересные переводческие приемы.

Первую группу составляют имена прилагательные со значением *цвет* и их переводческие эквиваленты. Эту группу мы разделили на 5 подгрупп в зависимости от переводческих приемов, используемых переводчиком для передачи цветовых значений:

1. Имя прилагательное со значением цвета заменяется именем прилагательным с таким же значением (допускаются различия в степени сравнения), напр., **biały** – **белый** (ср. *Patrzcie Państwo te białe chmurki, jak odmienne!* / *Zrazu jak stada dzikich gęsi lub łabędzi*; Смотрите: и сейчас видите фигуры – / *Вон стайка облачков: как лебеди белые*); **srebrny** – **серебряный** (ср. *Nareszcie księżyc srebrną pochodnię zapiecił*; Но месяц факел свой серебряный у леса / *Зажег*); **czarny** – **черный** (ср. *Jak czarne ptaki, lecąc w wyższą nieba stronę*; Как птицы черные. Придя издалека); **błękitnawy** – **синеватый** (ср. *Okrąg niebios gdzieś gdzie chmurkami zastany* / *U góry błękitnawy*; Чуть синеватые в зените облака).

2. Имя прилагательное со значением цвета заменяется именем прилагательным с несколько другим цветовым значением: **zaczernienie** – **румяный** (ср. *Całe zaczernione, jak zdrowe oblicze*; Глядело с запада своим румяным ликом); **biały** – **сребристо-млечный** (ср. *Wszystkie białe jak srebro, zmieszały się nagle*; сомкнулись в цень / *Сребристо-млечную*); **krwawy** – **алый** (ср. *Krwawym okiem z ukosa na rydwan spoziera*; И на Возничего косила алым оком); **brylantowy** – **алмазный** (ср. *Wpadły przez szybę jako strzały brylantowe*; Алмазным дротиком ворвался луч в окно).

3. Имя прилагательное со значением цвета заменяется другой частью речи со значением *цвет*: **błękitny** – **лазурь** (ср. *Cicho, z wolna, po niebios błękitnej równinie*; Плывет в лазурь он, не ведая руля); **szafirowy** – **сапфир** (ср. *Siedmią barw błyszczący razem: szafirowe razem*; Тоназом светится, сверкает, как сапфир); **różany** – **порозовец** (ср. *U góry błękitnawy, na zachód różany*; Летели к западу, порозовец слегка).

4. Имя прилагательное со значением *цвет* заменяется словосочетанием, эксплицирующим его значение: **złoty** – **сделалось светло** (ср. *Rozpływały się złote, migające pręgi*; Витыми лентами, и сделалось светло).

5. Имя прилагательное со значением цвета не воссоздается в переводе, напр., **czzerwony** (ср. *Śłońce nad nim czerwone jak pożar na dachu*; А солнце, как пожар, занявшийся над ней); **ciemnozielony** (ср. *I po ciemnozielonym, świeżym, wonnym sianie*; По цену темному, душистому пошло); **czarny** (ср. *Z otworu czarnej strzechy, jak z warkocza wstęgi*; С косы неведомой, казалось ленты эти / *Свисали к юношам дремавшим на рассвете*).

Для создания адекватного подлиннику художественного и эмоционального впечатления переводчик должен подбирать соответствующие художественные образы. Переводчик не всегда воссоздает цветонаименования, присутствующие в оригинале, путем использования соответствующих прилагательных цвета. Первая подгруппа, в которой имена прилагательные со значением *цвет* воссозданы соответствующими в языке перевода именами прилагательными представляет собой наименьший исследовательский интерес, поэтому не будем ее подробно описывать. Вторую подгруппу образуют прилагательные со значением *цвет*, которые заменяются прилагательными с несколько другим цветовым значением.

Оригинал	Перевод
(słońce) <i>Cale <u>zaczzerwienione</u>, jak zdrowe oblicze</i>	(солнце) <i>Глядело с запада своим <u>румяным</u> ликом</i>

Переводчик подобрал единицу, вмещающую в себя большее количество значений, чем цветолексема *zaczzerwieniony*, поскольку *румяный* '1. покрытый румянцем, напр., румяные щеки, 2. алый, красный, напр., небосклон'⁴. Соответственно видно, что переводчик использовал прием генерализации, т. е. замены единицы исходного языка (ИЯ), имеющей более узкое значение, единицей переводящего языка (ПЯ) с более широким значением⁵.

Оригинал	Перевод
<i>Wszystkie <u>białe</u> jak srebro, zmieszały się nagle</i>	<i>сомкнулись в цепь / <u>Сребристо-млечную</u>, над гривой взвился парус</i>

Прилагательное цвета *белый* в оригинале является компонентом сравнения *białe jak srebro*. Как воссоздается это в переводе? Во-первых, С. Свяцкий заменил прилагательное *белый* прилагательным *млечный*. Это прилагательное с более узким значением и, несомненно, здесь можно говорить о приеме конкретизации (замены единицы ИЯ, имеющей более широкое предметно-логическое значение, единицей ПЯ с более узким значением⁶), а также о логической синонимии, поскольку для данного контекста *млечный* является синонимом прилагательного *белый* и вызывает в воображении рецептора перевода (ПР) такое же представление о цвете, как единица ИЯ в воображении рецептора исходного языка (ИР). Во-вторых, переводчик передал семантику, заложенную в сравнении *белый как се-*

⁴ С. И. Ожегов, *Словарь русского языка*, Москва 2008, с. 677.

⁵ В. Н. Комиссаров, *Теория перевода (лингвистические аспекты)*, Москва 1990, с. 213.

⁶ Там же, с. 247.

ребро, путем создания сложного прилагательного, обозначающего сочетания цветов – *сребристо-млечный* (сложение двух компонентов *млечный* и *сребристый*).

Наибольший интерес представляют для нас примеры из третьей и четвертой подгрупп (т. е. прилагательное со значением *цвет* заменяется другой частью речи со значением *цвет* и прилагательное со значением *цвет* заменяется словосочетанием, эксплицирующим его значение).

Оригинал	Перевод
<i>(pływie) po niebios błękitnej równinie</i>	<i>плывет в лазури</i>

Błękitna równina переводится как *лазурь*. Цвет полностью воссоздается, так как *лазурь* ‘светло-синий цвет, синева’⁷, хотя переводчик не употребляет прилагательного, а имя существительное. Очевидно, здесь имеем дело с грамматической заменой (одна часть речи заменяется другой, напр., имя прилагательное заменяется именем существительным⁸) – прилагательное *błękitny* заменяется именем существительным *лазурь*.

Оригинал	Перевод
<i>Siedmią barw błyszczy razem: szafirowe razem / Razem krwawi się w rubin i żółknie topazem</i>	<i>И семицветием перекрывая мир / Топазом светится, сверкает, как сапфир</i>

Подобно предыдущему примеру переводчик также использовал прием грамматической замены: прилагательное *szafirowe* заменяется именем существительным *сапфир* ‘драгоценный камень синего или голубого цвета, прил. сапфирный и сапфировый’⁹.

Согласно вышесказанному можно подвести итоги, что семантика цвета полностью передается в переводе, однако в другой форме. Посредством имени существительного вводится статичный признак цвета.

Оригинал	Перевод
<i>Okrąg niebios gdzieśgdzie chmurkami zastanę / U góry błękitnawę, na zachód różanę;</i>	<i>Чуть синеватые в зените облака / Летели к западу, порозовеб слегка</i>

Цветообозначение *różanę* воспроизводится в переводе следующим образом: *порозовеб*. Прилагательное со значением *цвет* заменяется деепричастием в совершенном виде, которое вмещает в себя

⁷ С. И. Ожегов, *Словарь русского языка*, Москва 2008, с. 309.

⁸ В. Н. Комиссаров, *Теория перевода...*, указ. соч., с. 181.

⁹ С. И. Ожегов, указ. соч., с. 686.

также значение цвета. *Розоветь* – ‘становиться розовым’¹⁰. Из этого следует, что единица перевода по цветовой гамме является эквивалентной единице оригинала.

Оригинал	Перевод
<i>Rozpływały się złote, migające pręgi</i>	<i>Витыми лентами, и <u>сделалось</u> светло</i>

Золотые полосы (*złote pręgi*) эксплицитно не выражены в переводе. Зато переводчик воспользовался семантической заменой (модуляцией), в которой представил следствие. Такой тип модуляции (от причины к следствию) выделяли Жан-Поль Вине и Жан Дарбельне как трансформацию, достигаемую за счет изменения точки зрения, т. е. изображения следствия того, что заложено в семантику единицы оригинала, которая в данном случае является причиной¹¹ – оттого, что расплывались золотые полосы, сделалось светло. С. Свяцкий заменяет цветолексему соответствующим художественным образом.

Следующую по объему группу составили имена существительные со значением цвета и их переводческие эквиваленты. В ее состав входят три подгруппы:

1. Имя существительное со значением *цвет* заменяется именем существительным с таким же цветовым значением, напр., *srebro* – *серебро* (ср. *Zruca jej nitki srebra, złota i purpury*; Но *пурпур*, *золото* и *серебро* – *три нитки*); *złoto* – *золото* (ср. *Zruca jej nitki srebra, złota i purpury*; Но *пурпур*, *золото* и *серебро* – *три нитки*); *białek* – *белок* (ср. *Rozsiwa się i w środku widać białek oka*; Уже *белок* *сверкнул* пронзительней чем *снег*); *rubin* – *рубин* (ср. *Razem krwawi się w rubin*; *Рубином* *сделалось*); *brylant* – *бриллиант* (ср. *Aż rozłśniło się jako kryształ przezroczyste / Potem jak brylant światło, na koniec ogniste*; *Блестает* *гранью алой* / *Хрустальной сферою и бриллиантом стало*).

2. Имя существительное со значением *цвет* заменяется другой частью речи: *czerni* – *чёрный* (ср. *Na wrót widne, na poły w czerni chmur się chowa*; За *чёрной* *тучею* *свой нижний край* *влача*); *srebro* – *сребристо-мечный* (ср. *Wszystkie białe jak srebro, zmieszały się nagle*; *Сомкнулись в цепь* / *Сребристо-мечную, над гривой взвился парус*).

3. Имя существительное со значением *цвет* не воссоздается в переводе: *biały* (ср. *Chmurka biała, sama jedna / Podlatuje i skrzydła w błękitie zapurza*; Внезапно *облачко* *является в зените* / *Качает крылышками белыми чуть-чуть*).

¹⁰ Там же, с. 672.

¹¹ Ж.-П. Вине, Ж. Дарбельне, *Технические способы перевода*, [в:] В. Н. Комиссаров, *Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике*, Москва 1978, с. 157–167.

Из вышеуказанных примеров проанализируем имена существительные со значением *цвет*, которые заменяются другой частью речи.

Оригинал	Перевод
<i>Na wpół widne, na poły w <u>czerni</u> chmur się chowa</i>	<i>За <u>черной</u> тучею свой нижний край влача</i>

Чернота туч (*czerni chmur*) воссоздается в переводе посредством грамматической замены и представляется именем прилагательным: *чёрный*. Исходная единица и ее эквивалент полностью совпадают по цветовой гамме.

Оригинал	Перевод
<i>Wszystkie białe jak <u>srebro</u>, zmieszały się nagle</i>	<i>сомкнулись в цепь / <u>Сребристо</u>-млечную, над гривой взвился парус</i>

Имя существительное *srebro* является компонентом сравнения *białe jak srebro*. Переводчик решил передать семантику, заложенную в этом сравнении, путем создания сложного прилагательного, и поэтому *серебро*, присутствующее в оригинале, переводится именем прилагательным *сребристый*.

На следующем этапе нашего анализа обратим внимание на глаголы со значением *цвет*. Эта группа состоит из трех подгрупп:

1. Глагол со значением *цвет* заменяется глаголом с таким же цветовым значением (допускаются различия в виде глаголов): *po-żółkniał* – *желтел* (ср. *Aż powoli po^ożółkniał, zbladnął i poszarzał*; Но этот занавес тускнел, желтел и блек);

2. Глагол со значением *цвет* заменяется другой частью речи: *posrebrza* – *серебря* (ср. *Tłó przetyka, posrebrza, wyzłaca, rumieni*; Румяня, серебря и золотя округу); *wyzłaca* – *золотя* (ср. *Tłó przetyka, posrebrza, wyzłaca, rumieni*; Румяня, серебря и золотя округу); *rumieni* – *румяня* (ср. *Tłó przetyka, posrebrza, wyzłaca, rumieni*; Румяня, серебря и золотя округу); *czernił się* – *черней* (ср. *I bór czernił się na kształt ogromnego gmachu*; Лес, как гигантский дом, и кровля все черней); *rumieni się* – *румяней* (ср. *Jeszcze smagławce, lewą coraz się rumieni*; Бледнее правая, а левая румяней).

3. Глагол со значением *цвет* не воссоздается в переводе, напр., *poszarzał* (ср. *Aż powoli po^ożółkniał, zbladnął i poszarzał* / Но этот занавес тускнел, желтел и блек); *krwawi się, żółknie* (ср. *Razem krwawi się w rubin i żółknie topazem*; Топазом светиться, сверкает как сапфир / Рубином сделалось).

Наибольший исследовательский интерес представляет собой вторая подгруппа, в которой глагол со значением *цвет* заменяется другой частью речи. Поскольку 3 из 5 примеров, относящихся к этой подгруппе, принадлежат одному отрывку оригинала, считаем целесообразным проанализировать весь этот отрывок в целом.

Оригинал	Перевод
<i>Tło przetyka, posrebrza, wyzlaca, rumieni</i>	<i>Румяня, серебра и золотя округу</i>

Глаголы со значением цвета: *posrebrza, wyzlaca, rumieni* в переводе заменяются деепричастиями несовершенного вида: *румяня, серебра, золотя*. Как и глагол, так и деепричастие называет действие, однако, подобно наречию, называет также признак действия. С. Свяцкий воспользовался приемом грамматической замены, не нарушая при этом цветовых соотношений между единицами ИЯ и ПЯ. Следующие два примера из этой подгруппы также подвергаются грамматической замене. В переводе они воссоздаются превосходной степенью наречий: *I bór czernił się na kształt ogromnego gmachu* / Лес, как гигантский дом, и кровля все черней; *Jeszcze smagławe, lewą coraz się rumieni* / Бледнее правая, а левая румяней.

В процессе анализа установлено также два примера наречий со значением *цвет*: *żółto* – *жёлтый* (ср. *Krağa, ciemnobłękitna, w środku żółto świeci*; В чреве же мерцает жёлтый жар); *krwawo* – *кровавый* (ср. *Już też i słońce wschodzi, krwawo się czerwieni*; Кровавый полукруг, без блика, без луча). Наречия, которые вводит в поэму А. Мицкевич, воспроизводятся С. Свяцким путем грамматической замены и употреблением имен прилагательных *жёлтый* и *кровавый*.

В свете вышеизложенного становится ясным, что перевод С. Свяцкого – это относительно верная и совершенная трансляция цветовой картины неба. Различия между оригиналом и переводом обусловлены специфическими чертами польского и русского языков и способом интерпретации текста переводчиком. В большинстве своем переводчик заменяет цветолексемы их полноценными эквивалентами. Наиболее типичной переводческой трансформацией для передачи цветовых отношений является грамматическая замена. В собранном нами материале выделяется также группа цветолексем, которые подвергаются модуляции (передаются цветолексемами, принадлежащими к той же части речи, однако семантика цвета несколько изменяется). Последняя группа, представленная только одним примером, относится к приему экспликации, примененным С. Свяцким для воссоздания цветовых отношений. На основании анализа цветовой картины неба в поэме *Пан Тадеуш* А. Мицкевича

и ее перевода на русский язык С. Свяцким, смеем утверждать, что поэтическое и языковое дарование С. Свяцкого – виднейшего современного русского переводчика, позволило предложить русскому читателю перевод, отличающийся, с одной стороны, исключительной точностью, а с другой – легкостью и элегантностью стиля, разнообразием выразительных средств.

**АРХЕТИП ТЕНИ В СЮЖЕТНОЙ СТРУКТУРЕ РОМАНА
ПРЕСТУПЛЕНИЕ И НАКАЗАНИЕ ФЕДОРА ДОСТОЕВСКОГО**

**ARCHETYP CIENIA W STRUKTURZE POWIEŚCI
ZBRODNIA I KARA FIODORA DOSTOJEWSKIEGO**

**THE SHADOW ARCHETYPE IN THE STRUCTURE
OF FYODOR DOSTOYEVSKY'S NOVEL
*CRIME AND PUNISHMENT***

Mateusz Jaworski

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska

Abstract: The aim of the article is to show the interrelations between the works of Carl Gustav Jung and Fyodor Dostoyevsky with particular emphasis on the archetype of *shadow*. The aforementioned archetype has been analyzed and characterized in the paper in order to interpret the novel *Crime and Punishment* in the psychoanalytical key. This category has been analyzed at the level of the structure and plot of the work. Consequently, the author of the present article attempts to interpret the functions of the main characters of *Crime and Punishment* and divides them into triads related to relevant Jungian archetypes. The research amounts to an incentive to further explore the Jungian traces in the works of Fyodor Dostoyevsky.

Słowa kluczowe: Dostojewski, Jung, archetyp, Bachtin

Ключевые слова: Достоевский, Юнг, архетип, Бахтин

Keywords: Dostoyevsky, Jung, archetype, Bakhtin

Творчество Федора Достоевского является не только необыкновенным примером художественного эксперимента на уровне литературной формы, но также постоянным устойчивым стремлением к человеку и его познанию¹. Это своего рода антропологическое начало лежит в основе художественного метода автора *Братьев Карамазовых* и, следовательно, в процессе глубинного чтения открывается на множество интердисциплинарных контекстов, выказывая идейную близость с философией, социологией, антропологией и психологией. Эта близость не означает, однако, простейшего трансфера готовых мыслей и концепций в процессе интерпретации – она указывает на весьма существенное, с точки зрения современного литературоведения, понятие потенциальности², с помощью

¹ В. Н. Топоров, *Миф. Ритуал. Символ. Образ*, Москва 1995, с. 198.

² См. М. Эпштейн, *Философия возможного*, Санкт-Петербург 2001, с. 336.

которого можем проникать глубинные смысловые уровни художественных текстов. Настоящая статья является попыткой обнаружить межтекстовую имманентную близость между определенными элементами творчества Федора Достоевского и Карла Густава Юнга на примере текста романа *Преступление и наказание*.

В настоящей работе сосредоточимся на структурных откликах архетипа „тени” в рамках текста данного романа. Этот архетип определяется К. Юнгом как „самый доступный архетип для нашего опыта, ибо его природу в значительной степени определяет личная бессознательность” (АС, 65)³. Тень является воплощением „реальности темных аспектов личности” (АС, 65), поэтому ее осознание на уровне индивидуума отождествляется с процессом морального самопознания. По К. Г. Юнгу, это самопознание имеет эмоциональный характер, а в случае полной автономности может довести до мании, или иначе, до почти болезненного влечения в каком-то направлении (АС, 66). Благодаря тому, что черты характера, складывающиеся в тень, реализуются на уровне эмоции, под их влиянием человеческое поведение отличается особой первичностью, так как

На этом глубинном пространстве, где господствуют неподдающиеся контролю [...] эмоции, мы ведем себя, более или менее, как первичный человек, который является безвольной жертвой своих аффектов, но характеризуется также довольно интересным отсутствием способности морального суждения (АС, 66).

Несмотря на то, что интеграция тени с сознательностью, или точнее, с *ego*, поверхностно кажется довольно несложным процессом, некоторые „темные” черты проявляют мощную прочность. Эта прочность, по мнению швейцарского психолога, реализуется с помощью проекций на *ego* (АС, 67). Здесь следует подчеркнуть, что источником проекций, т. е. своего рода ложных представлений об окружающем, всегда является бессознательное. Именно поэтому в результате влияния этих представлений человек находится в изоляции, так как „действительная связь субъекта с окружающим заменяется связью, основанной на иллюзии” (АС, 67). Эта иллюзия опирается на ложный трансфер ответственности за действия субъекта в сторону внешней реальности, который происходит одновременно вместе с тотальным отчуждением и устранением из поля сознательности темных аспектов психики. Окончательным эффектом воздействия проекций является невозможность субъекта познать реаль-

³ C. G. Jung, *Archetypy i symbole. Pisma wybrane*, tłum. J. Prokopiuk, Warszawa 1976. В дальнейшем тексты К. Г. Юнга цитируются по данному изданию с указанием в тексте названия АС и номера страницы.

ность, так как видит он мир „лишь сквозь призму своего воображения об окружающем“ (АС, 67).

Все вышесказанное, однако, относится лишь только к индивидуальному аспекту бессознательного, так как архетип, являясь центральным элементом коллективной бессознательности (АС, 19–20), никогда не подвергается процессу полной интеграции с *ego*⁴:

Тень, если и имеет личностный характер, может проникнуть без большого труда с помощью самокритики. Когда она появляется как архетип, мы встречаем те же самые трудности, что в случае анимуса и анимы; иначе говоря, познание относительного зла, которое находится в нашей природе, является возможным, однако посмотреть прямо в глаза злу абсолютному – это опыт редкий и потрясающий (АС, 68)⁵.

Априорные следы вышеприведенных исследований К. Г. Юнга, касающиеся первого уровня структуры бессознательности, возможно обнаружить также в полифонической структуре текста⁶ *Преступление и наказание*. Словом „следы“ мы определяем схожие элементы культурного, или антропологического, миропонимания Ф. М. Достоевского и К. Г. Юнга. Целью настоящей интерпретации не является представление влияния текстов автора *Идиота* на исследования и терапевтическую практику автора *Мандали*, а представление существования пересекающихся межтекстовых культурных контекстов в трудах обоих авторов. Функционирование этих следов выражается в сетевом характере взаимоотношений между героями данного романа. Исходя из Бахтинского контекста, полилог в произведении *Преступление и наказание* происходит по закону рефлексии, т. е. отражения центральной личности романа – Родиона Раскольникова – в личностях героев-двойников. Линии отражений психики главного героя данного текста, как можно понять, проходят по направлению очередных групп архетипов Юнговского процесса индивидуации. Следовательно, в дальнейшей части настоящей статьи постараемся представить возможную интерпретацию первого круга архетипов, связанных с амплификацией сознания Раскольникова, который сосредоточивается на архетипической тени.

В начале текста романа *Преступление и наказание* читатель знакомится с Родионом Раскольниковым, не как убийцей (или даже будущим убийцей), так как рассказчик экспонирует образ „молодо-

⁴ К. Г. Юнг понимает архетипы как элементы бессознательного, которые существуют *a priori* (АС, 76). Ср.: C. G. Jung, *Archetypy i symbole...*, указ. соч.

⁵ Перевод наш – М. J.

⁶ См. М. М. Бахтин, *Проблемы поэтики Достоевского*, Москва 1972.

го человека"⁷, который находится в беспредельном уединении, связанном как с местом жительства, так и с его душевным состоянием:

В начале июля, в чрезвычайно жаркое время под вечер один молодой человек вышел из своей каморки [...]. Каморка его приходилась под самую кровлей пятиэтажного дома и походила более на шкаф, чем на квартиру. [...] с некоторого времени он был в раздражительном и напряженном состоянии, похожим на ипохондрию. Он до того углубился в себя и уединился от всех, что боялся даже всякой встречи, не только встречи с хозяйкой (ПН, 3).

Мысли Родиона изолируют его от окружающего мира, т. е. процессы, происходящие в его психике, разрушают связь между ним и реальной действительностью. Это странное состояние „молодого человека” повествователь определяет как „глубокую задумчивость” и „какое-то забытье”, в котором не замечается окружающее⁸. С этого момента в рамках текста *Преступления и наказания* начинается процесс глубокого самопознания, неразлучно связанный с проникновением неосознанного и подспудного содержания в то, что определяет субъект в пределах его *ego*. В центре этого процесса находится психика Раскольникова, которая подвергается существенным изменениям, или иначе, изменяется в результате энергетического трансфера между сознательностью и бессознательностью.

Углубившись в себя, Раскольников стоит перед очевидной задачей: узнать самого себя. Выполнение этой задачи, хотя состоит она из нескольких отдельных уровней и процессов, происходит согласно свойственному хронотопу текстов Ф. М. Достоевского в едином времени и замкнутом пространстве Петербурга. Следовательно, первая степень самопознания Родиона Раскольникова, т. е. конфронтация доминирующего *ego* с „темной реальностью” (АС, 36) психики, приобретает форму сети двойников, которые, несмотря на свою автономность по отношению к автору, реализуются в тексте романа как отражение некоторых аспектов бессознательного слоя центральной психики произведения – Раскольникова. На уровне первого архетипического круга в тексте *Преступления и наказания*, анализ которого определяет также структуру настоящей работы, доминирующую роль в исследовательском восприятии играют

⁷ Исключительно так повествователь называет главного героя романа до момента первого визита Раскольникова у Алены Ивановны. См. Ф. Достоевский, *Преступление и наказание*, Москва 1983, с. 3–5. В дальнейшем произведение Ф. М. Достоевского цитируется по данному изданию с указанием в тексте названия ПН и номера страницы.

⁸ Рассказчик говорит: „[...] скоро он впал как бы в глубокую задумчивость, даже, вернее сказать, как бы в какое-то забытье, и пошел, уже не замечая окружающего, да и не желая его замечать” (ПН, 3).

три героя: Петр Петрович Лужин, Аркадий Иванович Свидригайлов и следователь Порфирий Петрович. В отличие от мнения Марии Лосевой, которая интерпретирует персонажей Лужина и Свидригайлова как единственные „темные“ отражения психики Раскольникова, укладывающиеся в диадную систему, Порфирий Петрович является необходимым с точки зрения структуры текста *Преступления и наказания* героем-сознанием, который дополняет диадку Лужин–Свидригайлов и заменяет ее триадой Лужин–Свидригайлов–Порфирий⁹.

Лужин, первый из вышеупомянутых героев-двойников, вводится в текст романа в непосредственной форме письма, полученного Раскольниковым от его матери. Следует заметить, что внезапное и нежелательное заочное вторжение Лужина в семейное пространство Раскольниковых, немедленно вызывает у Родиона негодование:

Письмо матери его измучило. Но относительно главного, капитального пункта сомнений в нем не было ни на минуту, даже в то еще время, как он читал письмо. Главнейшая суть дела была решена в его голове и решена окончательно: „Не бывать этому браку, пока я жив, и к черту господина Лужина!“ (ПН, 21).

Эгоизм и скупость, воплощением которых является „деловой“ (ПН, 22) жених Дуни, уже с самого момента прочтения письма, постепенно усиливают в психике Раскольникова самые неприятные чувства гадости и отвращения, перерастающие в настоящую ненависть к Лужину. Кульминационным моментом в этом плане является неуспешное оскорбление Сони с помощью „мерзкой и низкой“, по определению Лебезятникова (ПН, 197), интриги самолюбивого чиновника: „Петр Петрович искоса посмотрел на Раскольникова. Взгляды их встретились. Горящий взгляд Раскольникова готов был испепелить его“ (ПН, 196)¹⁰. Именно в этот момент напряжение между обоими героями, или энергетическое напряжение между сознательностью Раскольникова и нуминозной тенью Лужина, находится в кризисном положении: ожидается резкий переворот, который значительно изменит характер их взаимоотношений (как в сюжетном, так и в психологическом плане). Скоро оказывается, однако, что Раскольников до этого времени уже смог преодолеть предрассудки и/или ассимилировать элементы архетипа тени

⁹ М. Лосева, *Некоторые аспекты материнского и отцовского комплекса в „Преступлении и наказании“*, [в:] электронный ресурс: <http://www.maap.ru/library/book/103> (10.06.2013).

¹⁰ Ср. со словами К. Г. Юнга: „[...] познание относительного зла, которое находится в нашей природе, является возможным, однако посмотреть прямо в глаза злу абсолютному – это опыт редкий и потрясающий“ (АС, 68).

на индивидуальном уровне, реализующиеся в пространстве текста романа в форме проекций, которые отталкивают его от не чуждых для него пороков. В момент раскрытия настоящей природы Лужина Родион с весьма поразительным спокойствием и хладнокровием выдерживает напряжение, указывая на трансформацию, которая произошла в его психике:

— Я могу объяснить, для чего он рискнул на такой поступок, и, если надо, сам присягу приму! — твердым голосом произнес, наконец, Раскольников и выступил вперед.

Он был по-видимому тверд и спокоен. Всем как-то ясно стало, при одном только взгляде на него, что он действительно знает, в чем дело, и что дошло до развязки (ПН, 198).

Следует подчеркнуть, что эмоции Раскольникова, относящиеся к Порфирию и Свидригайлову, опосредованно и непосредственно характеризуются той же самой насыщенностью и интенсивностью. Итак, триада Лужин-Порфирий-Свидригайлов, отражающая темную триаду самолюбие-изворотливость-испорченность, с самого начала текста, т. е. с момента, в котором можно наблюдать психическое развитие Раскольникова, очень сильно очерчена. Хотя все из вышеприведенных признаков являются для Родиона отвратительными и морально неприемлемыми, чувствует он, однако, какую-то осязаемую силу, которая, вопреки *ego*, привлекает его к героям-воплощениям этих черт:

[Раскольников] Он спешил к Свидригайлову. Чего он мог надеяться от этого человека — он и сам не знал. Но в этом человеке таилась какая-то власть над ним. Сознав это раз, он уже не мог успокоиться, а теперь к тому же и пришло время (ПН, 228).

Идентичное воздействие на психику Родиона оказывает Порфирий, что в тексте *Преступления и наказания* прямо замечается им самим:

— А ну как я убегу? — как-то странно усмехаясь, спросил Раскольников.

— Нет, не убежите. [...] Убежите и сами воротитесь. Без нас вам нельзя обойтись (ПН, 227).

Вышеприведенные примеры указывают на влияние двойников триады Лужин-Порфирий-Свидригайлов, которое характеризуется огромной прочностью, провоцируя Раскольникова на чересчур эмоциональные реакции. Эти реакции сливаются в восприятии Родиона в один образ ненависти к скрытым свойствам своей собственной психики, который приводит Раскольникова к весьма ужасающему отчаянию:

Всего ужаснее было для него встретиться с этим человеком опять: он ненавидел его без меры, бесконечно, и даже боялся своею ненавистью как-нибудь обнаружить себя (ПН, 164).

В дальнейшем можем заметить беспрерывное и постепенное накопление негативных эмоций, которые согласно теории К. Г. Юнга возвращает человека к состоянию своего рода первичности (АС, 65):

И в это мгновение такая ненависть поднялась вдруг из его усталого сердца, что, может быть, он бы мог убить кого-нибудь из этих двух: Свидригайлова или Порфирия. По крайней мере, он почувствовал, что если не теперь, то впоследствии он в состоянии это сделать (ПН, 221).

Проекции, источником которых являются отдельные героитени, кроме своего совместного нуминозного характера, не обладают, однако, идентичной прочностью. Здесь можно обнаружить свойственную градацию мощности вдоль линии Лужин-Свидригайлов-Порфирий, так как ассимиляция тени подразделяется в психике Раскольникова на эти три этапа. Стоит заметить, что сюжет произведения *Преступление и наказание* в плане глубокого усвоения виновности в отличие от слишком примитивного рационального понимания, развивается параллельно с вышеначерченной нами горизонталью. Гипотеза о градационным характере ассимиляции темных аспектов психики в рамках романа *Преступление и наказание* указывает также на глубокую имманентную структуру данного художественного текста, вдоль которой развивается сюжетная линия произведения. Согласно нашей интерпретации первая архетипическая субстепень – Лужинское самолюбие – ассимилируется Раскольниковым как самая слабая в контексте воздействия из проекций на его *ego*, окончательно в вышеприведенной сцене интриги против Сони. Влияние диады Свидригайлов-Порфирий ведет, однако, к сложнейшему психологическому конфликту, в итоге намекая на два возможных выхода из ситуации, в которой оказался „молодой человек“ из начальной части романа: смерть путем самоубийства или раскаяние, связанное со ссылкой в Сибирь. Необходимо отметить, что обе возможности в тексте появляются почти прямо с несвойственными творчеству Ф. М. Достоевского ясностью и выразительностью метафор Америки и Востока. В своем последнем разговоре с Родионом Свидригайлов, на первый взгляд внезапно и неуместно, предлагает ему выехать в Америку:

Если же убеждены, что у дверей нельзя подслушивать, а старушенок можно лущить чем попало, в свое удовольствие, так уезжайте куда-нибудь поскорее в Америку! Бегите, молодой человек! Может, есть еще время. [...]

— Я совсем об этом не думаю, — перервал было Раскольников с отвращением (ПН, 239).

Немедленно, однако, Свидригайлов объясняет свою соблазнительную мысль:

— Понимаю (вы, впрочем, не утруждайте себя: если хотите, то много и не говорите); понимаю, какие у вас вопросы в ходу: нравственные, что ли? вопросы гражданина и человека? А вы их побоку; зачем они вам теперь-то? Хе-хе! Затем, что всё еще и гражданин и человек? А коли так, так и соваться не надо было; нечего не за свое дело браться. Ну застрелитесь; что, аль не хочется? (ПН, 239–240).

Самоубийство в этом плане является психологически прочно обоснованной композиционной предпосылкой развития сюжета, но лишь только в случае ограничения познавательного горизонта интерпретации до теневой диады Лужин–Свидригайлов, пренебрегая возможностью расширить это смысловое поле личностью Порфирия. Следовательно, метафорический путь в Америку не осуществляется в тексте *Преступления и наказания* возможно из-за того, что Раскольникову положительно удалось ассимилировать и раскрыть темную игру Свидригайлова. Вместе с развитием событий в рамках данного романа имеет место своего рода переоценка отношений или даже их смысловое перерастание между Раскольниковым и Свидригайловым. Изначальные ненависть и страх со стороны Родиона заменяются самоуверенностью и готовностью принять вызов. Во время их последней встречи наступает, на первый взгляд неожиданный, переворот и кризисный момент, схожий с напряжением на линии Раскольников–Лужин, проанализированный нами выше:

Раскольников пошел вслед за ним.

— Это что! — вскричал Свидригайлов, оборачиваясь, — я ведь, кажется, сказал...

— Это значит то, что я от вас теперь не отстану.

— Что-о-о?

Оба остановились, и оба с минуту глядели друг на друга, как бы меряясь (ПН, 239).

Эта своего рода драматическая дуэль является отражением борьбы Родиона со всем, что воплощает Свидригайлов, точнее, отражает созревшую психическую готовность героя справиться со Свидригайловской гнусностью внутри самого себя. В результате Раскольников смог преодолеть эту таинственную силу, которая тянула его к этому „сладострастному развратнику и подлецу“, что выражается в словах рассказчика: „Глубокое отвращение влекло его прочь от Свидригайлова“ (ПН, 240)¹¹. В этом плане смерть Аркадия

¹¹ Ср.: „Он спешил к Свидригайлову. Чего он мог надеяться от этого человека — он и сам не знал. Но в этом человеке таилась какая-то власть над ним“ (ПН, 228).

Ивановича приводит к заключению, что Родион окончательно победил пороки, отражаемые умершим, благодаря чему возможный вариант символического выезда в Америку заменился на ссылку в Сибирь.

Согласно гипотезе о градации прочности проекции отдельных элементов, входящих в группу двойников, связанных с архетипической тенью, Раскольников борется с воздействием следователя Порфирия Петровича, который воплощает изворотливость и предрасположенность к участию в разного типа играх. Обязательно, однако, надо подчеркнуть, что Порфирий Петрович является единственным героем в рамках триады Лужин–Свидригайлов–Порфирий, который не несет однозначно негативной функции. Его воздействие, хотя в конечном итоге приводит Раскольникова к раскаянию и служит возвращению в общество, в бытие среди других, возбуждает в психике Родиона ужасающую смесь презрения, страха и амбивалентности. Таким образом, стоит проследить поведение Раскольникова в ходе его непосредственных встреч с Порфирием. Выделенные нами ниже высказывания рассказчика, относящиеся к невербальным реакциям на слова Порфирия, показывают эмоциональное и глубокое психическое напряжение, определяющее по большей части весьма сложную природу отношений между данными героями:

Раскольников вскочил с дивана, постоял было несколько секунд и сел опять, не говоря ни слова. Мелкие конвульсии вдруг прошли по всему его лицу.

[...] Раскольников злобно усмехнулся.

[...] Раскольников грустно замолчал и поник головой; он долго думал и, наконец, опять усмехнулся, но улыбка его была уже кроткая и грустная.

[...] Раскольников грустно и внушительно посмотрел на него.

[...] Раскольников даже вздрогнул.

[...] Раскольников встал с места и взял фуражку (ПН, 225–227).

Вышеприведенные описания внешнего поведения Раскольникова, которые отражают его внутренние переживания, т. е. глубочайшие психические процессы, укладываются в тексте в форме отдельных абзацев, появляющихся после серии сильно напряженных высказываний в рамках диалога между Родионом и его двойником. Размещение и форма этих описаний свидетельствуют о глубине и огромном значении отношений между Раскольниковым и Порфирием Петровичем. Итак, стоит проследить эволюцию отношений между данными героями с целью определить их сходство на уровне психических переживаний в контексте нуминозного воздействия тени на сознательность.

Порфирий Петрович, подобно Лужину и Свидригайлову, вводится в текст *Преступления и наказания* опосредованно, т. е. через разговор Разумихина и Зосимова. Присутствие Порфирия в художественном тексте с самого начала характеризуется резкой амбивалентностью, так как оценки Разумихина и Зосимова насчет следователя сильно отличаются:

- [...] [Разумихин:] Порфирий Петрович придет: здешний пристав следственных дел... правовед. Да, ведь ты знаешь...
- Он тоже какой-то твой родственник?
- Самый дальний какой-то; да ты что хмуришься? Что вы поругались-то раз, так ты, пожалуй, и не придешь?
- А наплевать мне на него... [...]
- [Разумихин:] Я Порфирия уважаю, но... (ПН, 66-67).

Раскольников в ходе вышеприведенного разговора об убийстве Алены Ивановны и Лизаветы лишь пассивно прислушивается, стараясь узнать как можно побольше про следствие¹², которое ведет Порфирий Петрович. Возможно уже в этот момент определяются роли обоих героев – Раскольникова и Порфирия – как общественные (преступник – следователь), так и психологические (*ego* – тень) в пределах данного текста.

Отношения между Раскольниковым и Порфирием в непосредственном виде уже с самого начала, т. е. с визита Родиона в квартире Порфирия, характеризуются необыкновенной искусственностью, или точнее, театральностью действий¹³. Прямо перед входом Раскольников целеустремленно устраивает атмосферу веселья, сконфузив Разумихина намеком на его „необыкновенное волнение“ в присутствии Дуни:

Раскольников до того смеялся, что, казалось, уж и сдержать себя не мог, так со смехом и вступили в квартиру Порфирия Петровича. Того и надо было Раскольникову: из комнат можно было услышать, что они вошли смеясь и всё еще хохочут в прихожей.

¹² Пассивность в поведении является сознательной стратегией Раскольникова, что подтверждается в тексте романа:

Раскольников смотрел на всё с глубоким удивлением и с тупым бессмысленным страхом. Он решил молчать и ждать: что будет дальше? „Кажется, я не в бреду, — думал он, — кажется, это в самом деле...“ (ПН, 60).

¹³ Театральность появляется в тексте *Преступления и наказания* при описании условий, для убийцы удачно сложившихся во время совершения преступления, которое неразлучно связано в романе с образом Порфирия:

[Зосимов:] — Хитро! Нет, брат, это хитро. Это хитрее всего!

[Разумихин:] — Да почему же, почему же?

— Да потому что слишком уж всё удачно сошлось... и сплелось... точно как на театре (ПН, 70).

[...] Тот уже входил в комнаты. Он вошел с таким видом, как будто изо всей силы сдерживался, чтобы не прыснуть как-нибудь со смеху. За ним, с совершенно опрокинутой и свирепой физиономией, красный как пион, долговязо и неловко, вошел стыдящийся Разумихин. Лицо его и вся фигура действительно были в эту минуту смешны и оправдывали смех Раскольникова. Раскольников, еще не представленный, поклонился стоявшему посреди комнаты и вопросительно глядевшему на них хозяину, протянул и пожал ему руку всё еще с видимым чрезвычайным усилием подавить свою веселость и по крайней мере хоть два-три слова выговорить, чтоб отрекомендовать себя. Но едва только он успел принять серьезный вид и что-то пробормотать — вдруг, как бы невольно, взглянул опять на Разумихина и тут уже не мог выдержать: подавленный смех прорвался тем неудержимее, чем сильнее до сих пор сдерживался. Необыкновенная свирепость, с которою принимал этот „задушевный“ смех Разумихин, придавала всей этой сцене вид самой искренней веселости и, главное, натуральности [курсив — М. J.] (ПН, 122-123).

Желание „лишь делать вид“ сопровождает все совместные встречи обоих героев до момента признания вины Раскольниковым. Факт этот обозначает своего рода пропасть, которая существует между словами и мыслями в отношениях Раскольников-Порфирий. Эта пропасть ведет к тотальному устранению спонтанности и искренности в поведении героев за счет повышения рациональности и притворности. Например, во время вышеприведенной первой встречи героев Раскольников мысленно оценивает и критикует свою собственную неосторожность под наблюдательным взглядом следователя:

— Я тебе [Разумихину] уже говорил сейчас, что эти серебряные часы, которым грош цена, единственная вещь, что после отца осталась. Надо мной смейся, но ко мне мать приехала, — повернулся он вдруг к Порфирию, — и если б она узнала, — отвернулся он опять поскорей к Разумихину, стараясь особенно, чтобы задрожал голос, — что эти часы пропали, то, клянусь, она была бы в отчаянии! Женщины!

[...] Хорошо ли? Натурально ли? Не преувеличил ли? — трепетал про себя Раскольников. — Зачем сказал: „женщины“? (ПН, 124)¹⁴.

В контексте интерпретационного ключа юнговского процесса индивидуации, образ Порфирия можно связать с метафорой Сиби-

¹⁴ Ср.: — Да... ну? — Разумихин вдруг выпучил глаза.

— Он закладчиков спрашивал, а там у меня тоже заклады есть, так, дрянцо, однако ж сестрино колечко, которое она мне на память подарила, когда я сюда уезжал, да отцовские серебряные часы. Всё стоит рублей пять-шесть, но мне дорого, память. Так что мне теперь делать? Не хочу я, чтоб вещи пропали, особенно часы. Я трепетал давеча, что мать спросит взглянуть на них, когда про Дунечкины часы заговорили. Единственная вещь, что после отца уцелела. Она больна делается, если они пропадут! Женщины! Так вот как быть, научи! Знаю, что надо бы в часть заявить. А не лучше ли самому Порфирию, а? Как ты думаешь? Дело-то поскорее бы обделать. Увидишь, что еще до обеда маменька спросит! (ПН, 119).

ри¹⁵, стоящей в оппозиции к Свидригайловской Америке. Проекции, источником которых является Порфирий Петрович, не позволяют Раскольникову вполне признать свою виновность и ясно осознать свое преступление. Именно поэтому символический путь в Сибирь наступает не раньше, чем Раскольников преодолевает соблазн „оправдать“ свой поступок. Устранение этого соблазна может наступить лишь только с окончательным прекращением игры между ним и Порфирием. В этом плане кульминационным моментом является своего рода внезапное признание вины Раскольниковым:

— Это я... — начал было Раскольников.

— Выпейте воды.

Раскольников отвел рукой воду и тихо, с расстановками, но внятно проговорил:

Это я убил тогда старуху-чиновницу и сестру ее Лизавету топором, и ограбил.

Илья Петрович раскрыл рот. Со всех сторон сбежались (ПН, 263).

В этот момент, т. е. вместе с концом основной части романа, прекращается нуминозное влияние триады Лужин-Свидригайлов-Порфирий. Архетипическая тень, воплощением которой, согласно с нашей интерпретацией, являются три героя-двойника, на индивидуальном уровне стала частью сознания Раскольникова. Эта гипотеза вполне оправдывается сюжетной структурой *Преступления и наказания*, точнее, приближает читателя к пониманию в плане постепенного, хотя происходящего сложнейшим образом, психологического созревания подлинной виновности в психике Родиона.

Целью настоящей статьи являлось указание на возможность обнаружить межтекстовую близость психологической мысли К. Г. Юнга и структуры художественных текстов Ф. М. Достоевского на примере присутствия элементов архетипической тени в сюжетной линии романа *Преступление и наказание*, в форме триады двойников Раскольникова: Лужин-Свидригайлов-Порфирий. Именно с этой целью, автор, представив теоретическую основу понимания тени К. Г. Юнгом, пытался проследить отношения между Родионом Раскольниковым и триадной констелляцией, которая воплощает темные аспекты психики героя – самолюбие-испорченность-изворотливость. В ходе анализа в тексте романа обнаружились значительные следы близости сюжетной линии в плане созревания чувства виновности в психике Раскольникова. Процесс этот происходит с помощью постепенного устранения проекций, которые непременно увеличивают дистанцию между настоящей реальностью,

¹⁵ Ср. В. И. Тюпа, *Анализ художественного текста*, Москва 2009, с. 254–264.

в смысле нравственной и общественной ситуации персонажа, и его воображением об окружающем. Итак, в результате глубокого психического развития Родион Раскольников успешно справляется с последовательно нарастающей интенсивностью и сложностью ложных представлений как о внешнем мире, так и о себе самом.

**GWIAZDY ZACHODNIEJ MUZYKI ROZRYWKOWEJ
W ROSYJSKIM SLANGU MŁODZIEŻOWYM**
**ЗВЕЗДЫ ЗАПАДНОЙ МУЗЫКИ В РУССКОМ
МОЛОДЕЖНОМ СЛЕНГЕ**
WESTERN MUSIC STARS IN RUSSIAN YOUTH SLANG

Katarzyna Kubecka

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska

Abstract: The article is devoted to the names of music stars in Russian youth slang. The number of English borrowings, which appear in the Russian youth's language, is growing rapidly. Russian youngsters are open for western music. The paper presents the processes of implementation of English names into Russian slang. The studied material shows how English words are transformed to adjust to Russian phonetics. The author of this paper proves that young people do not copy foreign words and phrases, but treat them as a basis for further modifications. They play with foreign words in order to adjust them to Russian phonetics and add humour which is a characteristic feature of youth slang.

Słowa kluczowe: slang młodzieżowy, muzyka, anglicyzmy, modyfikacje, skojarzenia fonetyczne, synonimy

Ключевые слова: молодежный сленг, музыка, англицизмы, модификация, фонетическая мимикрия, синонимы

Keywords: youth slang, music, anglicisms, modifications, phonetic mimicry, synonyms

Rosyjski język młodzieżowy, określany terminem zapożyczonym z języka angielskiego – slang¹, rozwija się nieustannie zarówno na skutek zachodzących w nim procesów słowotwórczych, jak również w rezultacie zapożyczenia leksyki z innych żargonów, mowy potocznej i języków obcych, głównie z języka angielskiego. Według definicji przedstawionej przez Andrzeja Markowskiego, anglicyzmy to wyrazy, zwroty, typy de-rywatów, formy fleksyjne, konstrukcje składniowe lub związki frazeologiczne zapożyczone do polszczyzny z języka angielskiego². Pojawiając się w języku biorcy zapożyczenia podlegają adaptacji na czterech poziomach analizy językowej, a więc fonologicznym, graficznym, morfologicznym i semantycznym³. W języku rosyjskim ekspansja anglicyzmów

¹ Określenie – slang – wypiera stosowane do tej pory w rosyjskiej lingwistyce określenie – жаргон. Zob.: *Молодежный сленг: толковый словарь*, Т. Г. Никитина, Москва 2009, s. 3.

² *Nowy słownik poprawnej polszczyzny*, pod red. A. Markowskiego, Warszawa 1999, s. 1773.

³ E. Mańczak-Wohlfeld, *Morfologia zapożyczeń angielskich w językach europejskich*, „Studia Linguistica Universitas Jagiellonicae Cracoviensis” 2008, nr 125, s. 113.

związana jest z wysokim wartościowaniem anglosaskiej kultury i popularnością anglojęzycznych filmów, seriali i piosenek wśród młodego pokolenia.

Pojawienie się w Rosji muzycznego kanału telewizyjnego MTV pod koniec lat 90. ubiegłego stulecia oraz zagranicznych czasopism muzycznych wywołało na tamtejszym rynku muzycznym ogromną leksykalną lawinę zagranicznych zespołów i solistów z Anglii, Irlandii, Stanów Zjednoczonych, Kanady, Niemiec, Austrii, Szwecji, Norwegii, Francji, Australii a nawet z Brazylii. Młodzież jako część społeczeństwa najbardziej podatna na obce wpływy i nowinki językowe została „zasypana” wieloma obco brzmiącymi nazwami. Jakie metody stosują, aby przystosować obcojęzyczne nazwy, jakie pojawiają się w ich kręgu zainteresowań, do wymogów rosyjskiej wymowy? Czy mechanizmy zapożyczeń tej warstwy leksykalnej są takie same jak w innych pożyczkach językowych, np. w przypadku słownictwa komputerowego?

Wraz z dynamicznym rozwojem internetu w Rosji pojawiło się też wiele portali oferujących (nie zawsze z legalnych źródeł) zagraniczne filmy i muzykę. To wywołało z kolei prawdziwą plagę piractwa internetowego. W takiej sytuacji Duma Państwowa Federacji Rosyjskiej wprowadziła w pierwszym czytaniu tzw. ustawę piracką, która weszła w życie z dniem 1 sierpnia 2013 roku. Jej celem była ochrona praw producentów filmowych i telewizyjnych w internecie przed taką formą piractwa. Ustawa ta zezwalała na blokowanie przez operatorów dostępu do zasobów stron internetowych, na których można było nielegalnie oglądać filmy lub słuchać muzyki⁴. Młodzież rosyjska, a w szczególności użytkownicy serwisu społecznościowego ВКонтакте (rosyjskiego odpowiednika serwisu Facebook) bardzo żywiołowo zareagowała na sytuację, gdy na portalach internetowych zaczęto blokować dostęp lub nawet usuwać muzyczne utwory obcojęzycznych artystów. Znaleźli oni jednak sposób, aby skutecznie obejść tą ustawę: utwory zagranicznych wykonawców zaczęły pojawiać się pod „zmodyfikowanymi” nazwami. W celu ułatwienia orientacji w „nowych” nazwiskach piosenkarzy i nazwach zespołów muzycznych w serwisie ВКонтакте zamieszczony został również ich wykaz, który liczy ponad 100 określeń⁵.

W niniejszej pracy postaramy się chociaż w części odpowiedzieć na zadane na wstępie artykułu pytania i prześledzić sposoby adaptowania muzycznego słownictwa – nazw grup muzycznych i wykonawców – przez socjolekt młodzieży. Wskażemy także tendencje i modyfikacje

⁴ У людей отнимают любимую игрушку, [w:] źródło elektroniczne: <http://www.gazeta.ru/social/2013/07/31/5535733.shtml> (31.07.2013).

⁵ Вы знаете, как заработать на просмотре tv и фильмов без рекламы прямо сейчас?, [w:] źródło elektroniczne: <http://liubimie.ru/shifry-muzyki-vkontakte/> (16.06.2013).

językowe, jakie da się zaobserwować zarówno w zasobach słownikowych, jak również na portalu społecznościowym.

Podstawę do obserwacji stanowią młodzieżowe określenia 5 popularnych piosenek, 15 piosenkarzy oraz nazwy 57 zespołów muzycznych, które znalazły się w słowniku młodzieżowego slangu, zatytułowanym: *Молодежный сленг: толковый словарь* T. G. Nikitinej oraz określenia 32 piosenek, 20 piosenkarzy, 60 zespołów przedstawionych w wykazie na portalu ВКонтакте.

Analiza zgromadzonego materiału pozwala zauważyć, że słownictwo to nie podlega takim samym zmianom, jakim zazwyczaj podlegają obcojęzyczne wyrazy w procesie zapożyczania ich przez język biorcy. Co się zatem dzieje z nazwami zagranicznych muzyków i zespołów, gdy pojawiają się one w socjoleksie młodzieżowym? Przyjrzyjmy im się dokładniej.

Najszybszą metodą wprowadzenia obcojęzycznego słowa do języka jest tłumaczenie. Przykłady takie można odnaleźć wśród anglojęzycznych imion artystów lub nazw zespołów, które są tłumaczone na język rosyjski. Są to np.: *Дверь* – „The Doors” (*door* – drzwi), *Мальчики из зоомагазина* – „Pet Shop Boys” (*boys* – chłopcy, *pet shop* – sklep ze zwierzętami), *Пистолеты*, *Сексуальные Пистолеты* – „Sex Pistols” (*pistol* – pistolet), *Холодные игры* – „Coldplay” (*cold* – zimny, *play* – gra), *Мой Химический Романс* – „My Chemical Romance”, *Ночное желание* – „Nightwish” (*night* – noc, *wish* – życzenie), *Зеленый День* – „Green Day” (*green* – zielony), *Клюква* – „The Cranberries” (*cranberry* – żurawina), *Черная Суббота* – „Black Sabbath”, *Пятая Гармошка* – „Fifth Harmony”, *Суперсмерть* – „Megadeth” (*death* – śmierć), *Милый Безрассудок* – „The Pretty Reckless”, *Кукло-убийство* „Murderdolls” (*doll* – lalka), *Взбудораженный* – „Disturbed” (*disturbed* – poruszony), *Все Время Низкий* – „All Time Low”, *Перцы* – „Red Hot Chili Peppers” (*peppers* – papryka).

Bywają jednak niedokładne tłumaczenia, np. *Далекое движение* – „Far East movement” (*Far East* – Daleki Wschód), *Северные Мартышки* – „Arctic Monkeys” (*arctic* – arktyczny), *Маленькие Блендеры* – „Little Mix” (*blender* – mikser, blender).

Tłumaczone są również imiona piosenkarzy, np.: *Павел Макаров* – Paul McCartney, *Павел Семенов* – Paul Simon (*Paul* – Павел), *Жора Харин* – George Harrison, *Жора Мишкин* – George Michael (George – Джордж – Георгий – Жора). Pomysłowe jest tłumaczenie tylko nazwisk artystów, np. *Западный Каньон* – Kanye West (*west* – zachód), *Лишь Ключ* – Alicia Keys (*keys* – klucze), bądź części oficjalnych nazw zespołów: *Безрассудные* – „The Pretty Reckless”, *Хромой Бизнес* – „Limp Bizkit” (*limp* – chromy, kulawy), *Ломая Бенджамина* – „Breaking Benjamin” (*break* – łamać), *Спроси Александрию* – „Asking Alexandria” (*ask* – pytać),

Одна Деревня – „One Republic”, Одна Долинушка – „One Direction” (*one* – jeden). Nie tylko język angielski jest źródłem tłumaczeń. Ciekawym słowem jest mianowicie slangowe określenie zespołu *Летающий Смит*. Powstało ono z połączenia pierwszego członu słowa *aero-*, które pochodzi z języka greckiego (gr. *aer.*) i oznacza powietrze, przetłumaczonego na język rosyjski jako *Летающий* z drugą, anglojęzyczną częścią nazwy zespołu *смит* (Аэро – смит / AeroSmith).

Najbogatszą, biorąc pod uwagę ilość odnotowanych nazw, i zarazem językowo najciekawszą metodą „rusyfikowania” obcojęzycznych nazw jest tworzenie słów na podstawie fonetycznego skojarzenia (фонетическая мимикрия / фонетическая ассоциация). Metoda ta zainspirowała młodzież do utworzenia licznych leksemów. Są to rosyjskie słowa, które powstały na tle podobieństwa brzmieniowego. Słowa angielskie modyfikowane są w celu osiągnięcia efektu humorystycznego – charakterystycznego dla socjolektu młodzieżowego. Rozpatrzmy zatem przykłady określeń muzyków i grup muzycznych.

Niektóre przeróbki przezwisk gwiazd muzyki tworzone są na podstawie ich podobieństwa dźwiękowego do rosyjskich słów, np.: *Силикон* – młodzieżowe określenie kanadyjskiej piosenkarki Celin Dion utworzone zostało na podstawie podobieństwa brzmieniowego terminu chemicznego *silikon* i imienia artystki Селин (Селин Дион / Celin Dion); *Шприц* – żartobliwe określenie piosenkarza Prince utworzone zostało na podstawie podobieństwa jego pseudonimu do rosyjskiego określenia strzykawki – шприц (Принц / Prince). Pseudonim amerykańskiego rapera Eminema został skojarzony z krzemieniem (w odpowiedniej, podobnie brzmiącej formie): *Кременем* (Eminem). W jednym przykładzie analizowanego słownictwa nazwisko skojarzone zostało z żargonowym określeniem papierosa z narkotykiem (долбан) – *Доктор Долбан* (Doktor Alban). Określenie piosenkarza *Морж Майкл* mogło zostać utworzone na podstawie podobieństwa dźwiękowego spółgłoski rosyjskiej *дж* (wymowa pierwszej i ostatniej litery imienia George (Джордж Майкл / George Michael) i spółgłoski *ж* (w słowie *морж* – mors); podobnie w przypadku młodzieżowego określenia piosenkarza Micka Jaggera: *Мик Жаден* (Мик Джаггер), w którym pierwsza litera nazwiska (prze czytana zgodnie z zasadami angielskiej fonetyki, tj. *j* – *дж*) skojarzona została z rosyjskim czasownikiem).

Równie ciekawe są przykłady nazw zespołów muzycznych. Jedno z młodzieżowych określeń zespołu „Bon Jovi” – *Боржоми* powstało na tle podobieństwa brzmieniowego nazwy zespołu i wody mineralnej pochodzącej z miasta Bordżomi w Gruzji. Fonetyczna wymowa nazwy grupy „The Cure” przypomina w wymowie leksem *куры* – kury. Bazując na pomysłowości i żartobliwych skojarzeniach młodzieży zostało też

utworzone inne określenie tego zespołu, również związane z kurami, *курытник* – kurnik. Nazwa zespołu muzycznego „Slayer” skojarzona została na płaszczyźnie fonetycznej z nazwą zawodu *слесарь* – ślusarz. Pozostałe nazwy motywowane podobieństwem brzmieniowym wyrazów to np.: *мастеровой* – robotnik, rzemieślnik (Masterboy); *смак* – smak (Смоуки / Smokie); *баобаб* – gatunek drzewa (АББА / Abba); *тихоход* – powolny, niemrawy (Technohead); *прокол камеры* – przebicie dętki (Прокол харум / Procol Harum); angielska wymowa nazwy brytyjskiego zespołu „Oasis” przypomina nazwę samochodu terenowego UAZ (Уазик). W analizowanym słownictwie znalazł się też termin medyczny *пролежни* – odleżyny. Efekt komiczny w tym przykładzie został osiągnięty przez zbieżność fonetyczną tej nazwy z zespołem muzycznym „Prodigy”. Pomysły slangowych określeń grup podsyłają nawet fragmenty nazw zespołów, np. pierwsza część nazwy zespołu „Metallica” wystarczyła do skojarzenia go z nazwą zawodu *металлург* (metalurg, hutnik), przedmiotu codziennego użytku *метла* (miotła), lub *метелица* (zamieć, zawieja); końcówka nazwy zespołu „Синдирелла” (Cindirella), – *елла*, podsunęła młodym ludziom skojarzenie foniczne z nazwą bakterii – salmonella *сальмонелла*; młodzieżowe określenie brazylijskiej grupy muzycznej „Sepultura” utworzone zostało na podstawie podobieństwa brzmieniowego zakończenia tej nazwy, *-тура*, do rosyjskich słów *скульптура* (rzeźba) i *физкультура* (kultura fizyczna, gimnastyka). Słowa *сноха* (synowa) i *блоха* (pchła) są humorystycznymi młodzieżowymi określeniami zespołu „A-ha”, powstałymi na podstawie skojarzenia drugiego członu nazwy tego zespołu (-ha) z rosyjskimi słowami. Nazwy mogą być utworzone również na podstawie zbieżności fonetycznej z rzeczownikami zaczerpniętymi z języka potocznego, np.: brytyjski zespół rockowy „Duran – Duran” w socjolekcie młodzieżowym otrzymał nieco ironiczne określenie *дурак* – dureń, głupiec (*Дурак – Дурак* / Duran – Duran).

Ciekawa jest grupa nazwisk wokalistów, członków zespołów opartych na tle podobieństwa akustycznego do rosyjskich przymiotników, np. *больной* (*больной* – chory, Дитер Болен / Dieter Bolen – lider i wokalista grupy Modern Talking); *Гриша Старый* (Ринго Стар / Ringo Starr); *Томми захворал / заболел* (*захворать, заболеть* – zachorować, Томи Болен / Tomi Bolin); *Пол Накаркал* (*каркать* – krakać, Пол Маккартни / Paul McCartney); *Рыжий* (*рыжий* – rudy, Erasure – brytyjska grupa muzyczna); *Бон жеваный* (*жеваный* – przeżuty, wymięty, Bon Jovi – amerykański zespół rockowy); *Нервный*, *Нирвана* – *нисшита* (Нирвана / Nirvana); *Продажные* (Priodigy); czasowników: *Подержи* (*подержи* – potrzymaj), *Попридержи* (*попридержи* – przytrzymaj, Продиджи / Prodigy); *Юра охрип* (*охрип* – ochrypnął, Uriah Heep); *мотя хрюкнул* (*хрюкнуть* – chrząknąć, Мотли Крю / Motley Crue). Jeden z leksemów został sko-

jarzony z czasownikiem pochodzącym z gwary więziennej: *Джо кокнул* (*кокнуть* – zabić⁶, zaciukać⁷ Джо Кокер / *Joe Cocker*); są też słowa utworzone na podstawie z podobieństwa brzmieniowego do wulgarnych określeń, np.: *Дип перднул* (*перднул*, Дип Перпл / *Deep Purple*), *Ей Рожа* (*рожа*⁸ – gęba, Erasure), *В морду толком* (*морда* – pysk, morda, Модерн Токинг / *Modern Talking*) *Отвяжись* (*Bee Gees*). W analizowanym słownictwie znalazły się również słowa, które są dowcipnymi przeróbkami zagranicznego nazwiska, przypominających brzmieniowo nazwiska Stalina – *Ринго Сталин* (Ринго Стар / *Ringo Starr*) lub Lenina – *Женя Ленин* (Джон Леннон / *John Lennon*). Równie interesująca jest grupa nazw niektórych zagranicznych wykonawców powstałych na tle podobieństwa brzmieniowego do typowych rosyjskich imion i nazwisk: *Иван Харин* (Ван Хален / *Van Halen*), *Юра Архинов* (Uriah Heep), *Павел Макаров*, *Павел Макаренко*, *Паша Макаров*, *Паша Макаренко* (Пол Маккартни / *Paul McCartney*), *Павел Семенов* (Пол Саймон / *Paul Simon*), *Жора Харченко* (Джордж Харрисон / *George Harrison*), *Жора Мишин*, *Жора Михайлов* (Джордж Майкл / *George Michael*), *Экатерина Перрова* (*Kate Perry*), *Маруся Стальная* (*Miley Cyrus*), *Эдуард Шарманкин* (*Ed Sheeran*), *Битлевич* (Битлз / *Beatles*), *Майкл Васильевич* (*Michael Jackson*). Ten piosenkarz doczekał się też innych zmodyfikowanych form swojego nazwiska, a mianowicie *Мишель с Джеком* и *Михаил Джинс*. Szczególnie ciekawą modyfikacją imienia i nazwiska piosenkarki jest *Аврора Лавионова* (*Avril Lavigne*). Została ona utworzona na podstawie skojarzenia imienia artystki z Aurorą – rosyjskim okrętem, symbolem Rewolucji Październikowej w Rosji, a nazwisko *Lavigne* skojarzone zostało z typowym rosyjskim nazwiskiem *Лавионов*.

Pomysłowość językowa młodych ludzi mająca na celu osiągnięcie efektu humorystycznego doprowadza nawet do wyłapywania z nazwisk wokalistów i zespołów muzycznych pojedynczych słów i przerabiania ich na rosyjskie słowa, a nawet zwroty. Przytoczmy przykłady: *Калека без ног* (Кайли Миноуг / *Kylie Minogue*); *Вырос в мазуте* (Эрос Рамазотти / *Eros Ramazotti*); *Про ди-джея* (Продиджи / *Prodigy*); *Лосось в Рио* (*Los del Rio*); *Напал на деда, На пальме дед* (*Nepalm Death*); *Дед вломит, Дед помер* (*Death Vomit*); *Домик из ваты* (*Demi Lovato*), *Ванна без дверей* (*Lana del Rey*), *Мыло с Сайрой* (*Miley Cyrus*), *Шарады в Аду* (*Sade*), *Джиган и Бомбер* (*Justin Bieber*), *Сладкий Гномик* (*Selena Gomez*), *Торт от Тиффани* (*Tiffany Thorton*), *Шарик с Ледом* (*Cher Lloid*), *Брюки с Марса* (*Bruno Mars*), *Мир ванны* (*Nirvana*) *Диджей с района* (*David*

⁶ *Словник Online. Ru*, [w:] źródło elektroniczne: <http://slovari-online.ru/> (31.07.2013).

⁷ *Открытый словарь русско-польский*, 8.2007, Copyright (c) Jerzy Kozojć – 2007 r. (06.05.2007).

⁸ *Словарь русского арго*, [w:] źródło elektroniczne: <http://www.gramota.ru/slovari/argo/> (31.07.2013).

Guetta). Niektóre mogą wydawać się nawet trochę absurdalne, chociażby: *Кролик Стонет*, *Роги Стонут* (Rolling Stones / Роллинг Стоунз), utworzone na podstawie zbieżności fonetycznej wyrazów *ролинг* do *кролик* lub *роги* i drugiego członu nazwy – *стоунз* do czasowników *стонет* lub *стонут*.

Zaobserwować można i inne procesy słowotwórcze:

- półkalka: Ten sposób zapożyczenia anglicyzmów polega na dodaniu obcojęzycznemu słowu sufiksu lub prefiksu typowego dla języka rosyjskiego. Połączenie obcego słowa z rosyjskimi afiksami nadaje „rusyfikowanej” nazwie żartobliwego charakteru. Występują one w pojedynczych leksemach, utworzonych za pomocą następujących przyrostków: **-ак:** *битлак* (Beatles); **-юган:** *битлюган* (Beatles); **-юк:** *битлюк* (*Битлз* / Beatles); **-щик:** *синдерельщик* (*Синдерелла* / Cindirella); **-ец:** *пойзонец* (*Пойзон* / Poison);

- skrócenie: *Макар* (Пол Макартни / Paul McCartney); *Жора Харин* (Джордж Харрисон / George Harrison); *Скорпы* (Скорпионз, Scorpions); *Цеппы* (Led Zeppelin); ciekawym jest przykład pseudonimu scenicznego amerykańskiego rapera – Pitbul, które, potraktowane jako skrócenie, zostało odczytane jako *Петя с бутылкой*.

- złożenia: *Бомжи*, *Боржоми* (Бон Джови, Bon Jovi). Szczególnie ciekawym przykładem jest słowo *бомжи* powstałe w wyniku złożenia obu członów nazwy zespołu „Bon Jovi”, a które w języku potocznym jest określeniem bezdomnych;

- literowanie: odbywa się zgodnie z fonetyką angielską, np.: *Ар И Эм* (REM), *Эм и Эм* (Eminem), *Дипи* (Дип Перпл / od angielskiej fonetycznej wymowy pierwszych liter nazwy zespołu Deep Purple – di – pi), *Диси* (od angielskiej fonetycznej wymowy pierwszych liter drugiego członu nazwy zespołu „AC- DC” – disi (lub w wariancie – Дисы);

- metateza (przestawienie sylab lub dźwięków): *Барана мама* (Бананарама / Bananarama), *Бей об фейс* (Эйс оф Бэйс / Ace of Base), *Парамор* (Pararome). W wyniku zabawy w przestawiania liter pojawiają się podobnie brzmiące słowa, które istnieją w języku ogólnym, np. *Никита Таракан* (таракан – karaluch, Танита Тикарам / Tanita Tikaram), *баба* (Абба / Abba). Po przestawieniu liter w nazwie angielskiej grupy „Слэйд” (Slade) otrzymujemy podobnie brzmiące słowo – *след* (śląd, trop), które jest młodzieżowym określeniem tego zespołu;

- epenteza (wstawienie dźwięku lub sylaby): *Патрисия Квас* (Патрисия Каас / Patricia Kaas), *Пижон* (Элтон Джон / Elton John), *Жаба* (Абба / Abba), *Банановая рама* (Бананарама / Bananarama); *Полинкин Парк* (Linkin Park).

- dodawanie lub odejmowanie dźwięków: *Карлос Сатана* (Карлос Сантана / Carlos Santana), *Кролик стонет* (Роллинг Стоунз / Rolling

Stones), Баобаб, Жаба (Абба / Abba), Бисквиты (Лимп Бискит / Limp Bizkit);

- zamiana dźwięków: Ринг (Sting), Свин (Квин / Queen) Щорс (Дорз / Doors); Сису-Пису jest żartobliwym określeniem zespołu „AC / DC”, w którym pierwsze litery obu członów nazwy, tj. A i D zostały zamienione na C i P (czytane zgodnie z wymową angielską (odpowiednio – C czyt. Si, P czyt. pi). Zabawne jest młodzieżowe określenie zespołu „U2”: Ты – Ты. Powstało ono przez zamianę pierwszej litery w fonetycznej wymowie samogłoski U (czyt. ju, zamiana j na t) i zostawieniem drugiej części nazwy bez zmian, tj. przeczytanie cyfry 2 po angielsku (tu);

- użycie liczby mnogiej: niektóre nazwy zespołów przechodząc do języka młodzieżowego przyjmują formę liczby mnogiej mimo, że w oryginalnej formie występowały w liczbie pojedynczej. Przytoczmy przykłady: Квины (Queen), Киссы (Kiss), Куры (the Cure), Крюки (Motley Crue); w przypadku grup, których nazwa składa się z dwóch członów końcówka liczby mnogiej dodawana jest tylko do jednego z nich, który staje się slangowym określeniem zespołu, np. Бичи (Бич Бойс / Beach Boys), Мейдены (Iron Maiden), Цеппелины, Цеппы (Lez Zeppelin); w dwu przypadkach liczba mnoga tworzona jest albo z pierwszego, albo z drugiego członu nazwy zespołu: Флоиды, Пинки (Pink Floyd), Бисквиты, Лимпы (Limp Bizkit), Криденсы (Криденс Клипуотер Ривайвл / Credence Clearwater Revival). W jednym przypadku liczba mnoga utworzona została od anglicyzmu, który w oryginalnej formie jest przymiotnikiem Ролинг, a mimo to dodawana jest do niego końcówka liczby mnogiej rzeczownika: Ролинги (Ролинг Стоунз / Rolling Stones). Są też nazwy zespołów, które wzorując się na liczbie mnogiej w wersji angielskiej tworzą zrusyfikowane formy liczby mnogiej dodający rosyjskie końcówki -ы: Битлы (The Beatles), Депешисты (Depeche Mode), Стоуны (Rolling Stones), Скорпы, Скорпионы (Скорпионз / Scorpions), lub -и: Скорпиени; pomysł utworzenia liczby mnogiej od nazwy zespołu „Duran – Duran” – Дюраны mogło nasunąć dwukrotne powtórzenie tego samego członu (duran) w nazwie⁹.

W niektórych przypadkach młodzieżowe określenie zespołu muzycznego stanowi tylko jeden z członów nazwy oficjalnej, jest to pierwszy człon, np.: пинок, пинки (Пинк Флойд / Pink Floyd), депешиа (Депеш Моуд / Depeche Mode), криденсы (Криденс Клипуотер Ривайвл / Credence Clearwater Revival), ролинги (Ролинг Стоунз / Rolling Stones), lub drugi: крюки (Мотли Крю / Motley Crew), мейдены (Айрон Мейден / Iron Maiden), Стоун (Ролинг Стоунз / Rolling Stones), флоиды (Пинк Флойд / Pink Floyd), Дисы (AC / DC). W jednym przypadku

⁹ Э. М. Береговская, Молодежный слэнг: формирование и функционирование, „Вопросы языкознания” 1996, № 3, с. 35.

slangowe określenie grupy muzycznej zaczerpnięte zostało ze środkowego członu nazwy: *чили* (Ред Хот Чили Пепперс / Red Hot Chili Peppers). Pomysłowo podeszli młodzi miłośnicy muzyki hip-hop do nazwy amerykańskiej grupy muzycznej „Onyx”. Czytają oni tę nazwę zgodnie z zasadami rosyjskiego alfabetu, a miłośników tego rodzaju muzyki określają mianem *опухлики* (*опух* + *лики*).

Kolejnym etapem adaptacji zapożyczonego słowa jest jego zdolność o budowania mniej lub bardziej rozbudowanych ciągów synonimicznych, poczynawszy od 2 synonimów następujących artystów: *Маруся Стальная*, *Мыло с Сайрой* (Miley Cyrus), *Кременем*, *Эм и Эм* (Eminem), nazw grup: „Квин” (Queen): *Квины*, *Свин*, Лимп Бискит (Limp Bizkit): *Бисквиты*, *Лимпы*, „Нирвана” (Nirvana): *Нерванный*, *Нирвана* – *нисшита*, Дед Во-мит (Death Vomit): *Дед вломит*, *дед помер*, Дип Пепл (Deep Purple): *Дип пернул*, *Ди – Пи*, Мотли Крю (Motley Crue): *Крюки*, *мотя крюкнул*, Напалм Дез (Napalm Death): *На пальме дед*, *напали на деда*, Сепультура (Sepultura): *Скульптура*, *физкультура*, Юрай Хип (Uriah Heep): *Юра архипов*, *Юра орхип*, *Эйража* (Erasure): *Эй*, *рожа*, *Рыжий*, *Эйс Оф Бэйс* (Ace of Base): *Аси* – *баси*, *бей об фэйс*; do 3 synonimów: *Мишель с Джеком*, *Майкл Васильевич*, *Михаил Джинс* (Michael Jackson), Пинк Флойд (Pink Floyd): *Пинок*, *пинки*, *флойды*, Роллинг Стоунз (Rolling Stones): *Роги стонут*, *роллинги*, *Стоуны*, Бон Джови (Bon Jovi): *Бомжи*, *Бон Жеванный*, *Боржоми*, Абба (Abba): *Баба*, *баобаб*, *Жаба*, Криденс (Creedence Clearwater Revival): *Криденсы*, *Сриво блевота с грибами*, *Криденс блеуотер* *рыгайл*, Скорпионз (Scorpions): *Скорпени*, *скорпионы*, *скорпы*; do rzędu 4 synonimów: Битлз (The Beatles): *Битлаки*, *битлюганы*, *битлюки*, *битлы*, Лед Зеппелин (Led Zeppelin): *Леди запели*, *леди запали*, *цеппы*, *цеппелины*, Металлика (Metallica): *Виталик*, *Металиса*, *Метелиса*, *метла*, do rzędu 5 synonimów nazwy Продиджи (Prodigy): *Про ди* – *джея*, *подержи*, *попридержи*, *продажные*, *пролежни*.

W analizowanym przez nas najnowszym słownictwie, zgromadzonym na portalu ВКонтакте, przedstawionych jest wiele innych określeń muzyków i zespołów muzycznych, które wykraczają poza przedstawione w niniejszym artykule metody „modyfikacji”. Zwracają one jednak uwagę swoją oryginalnością. Przytoczmy przykłady: *Баяушка* (Beyonce), *5 чуваков* (Marron 5), *Динозавры* (Deep Purple), *Хромой Бизнес* (Limp Bizkit), *Рокерские Крутышки* (AC / DC), *Диджей с Района* (David Guetta), *Брат Гримми* (Aiden Grimshaw), *Просто Ри* (Rihanna), *Лада Гага* (Lady Gaga), *Христиану Агилера* (Christina Aguilera), *Шкура* (Shakira), *Витина Хуста* (Whitney Huston), *Бабка* (Madonna).

Zgromadzony na potrzeby niniejszego artykułu materiał dowodzi ogromnej popularności zachodniej muzyki wśród rosyjskiej młodzieży. Zapożyczone słowo rzadko kiedy jednak pozostaje w języku w swojej

oryginalnej formie. Mamy tu też do czynienia z transformacją imion lub nazwisk muzyków, nazw zespołów na język rosyjski. W większości przykładów widać, że słowo angielskie, pojawiwszy się w rosyjskim slangu, zostaje błyskawicznie poddane „fonetycznej obróbce” czyli różnorodnym modyfikacjom mającym na celu dopasowanie go do istniejącego już słownictwa rosyjskiego. Służą do tego rozmaite sposoby, stosowane również w przypadku zapożyczeń w języku potocznym. Niektóre nazwy grup muzycznych lub muzyków są połączeniem różnych metod słowotwórczych, np. *Хора Харин* jest młodzieżowym określeniem jednego z muzyków zespołu „The Beatles”, którego imię zostało zamienione ekwiwalentem w języku rosyjskim (Грегори́й – Жора), a nazwisko zostało skrócone (Джордж Харрисон / George Harisson), lub w nazwie zespołu *Летающий Смит*, w którym tylko pierwsza część nazwy (*aero-*) zostaje przetłumaczona na język rosyjski, druga natomiast pozostaje bez zmian (*Aerosmith*). Sam proces zapożyczania nazw nosi specyficzny charakter, ponieważ w tworzeniu rosyjskiego odpowiednika wokalistów lub nazw grup muzycznych i tworzenia całych serii synonimów nie chodzi o precyzję znaczeniową. Wiele bowiem slangowych określeń, będących podstawą niniejszej analizy, występuje w równoważnych znaczeniowo wariantach, np. Джордж Майкл / George Michael (3 synonimy): Жора Мишин, Жора Михайлов, Морж Майкл, grupa „Bon Jovi” – (3): Бомжи, Бон жеваный, Боржоми, a grupa „Продиджи” (Prodigy) występuje aż w 5 synonimicznych określeniach: Про ди-джея, Подержи, Попридержи, Продажные, Прележи. Dobór środków językowych wynika z pomysowości i spontaniczności młodego człowieka, podporządkowany jest wyłącznie dążeniu do osiągnięcia efektu humorystycznego i wyrażenia ekspresywności samej wypowiedzi. Młodzież potrafi bawić się słowem i wykorzystywać oryginalne skojarzenia do budowy nowych słów i wyrażań ubarwiających ich wypowiedzi. Mimo fascynacji zachodnią muzyką i znajomości nazw wielu zagranicznych solistów i grup reprezentujących różne gatunki muzyki, młodzi ludzie nie kopiuja ich w bezmyślny sposób, ale traktują jako podstawę do zabawnych „słowno-fonicznych modyfikacji”.

**РЕСЕРПЦЈА ПРОЗЫ ВАРЛАМА ШАЛАМОВА.
ПРОБА СИСТЕМАТИЗАЦИИ**
**РЕЦЕПЦИЯ ПРОЗЫ ВАРЛАМА ШАЛАМОВА.
ПОПЫТКА СИСТЕМАТИЗАЦИИ**
**THE RECEPTION OF VARLAM SHALAMOV'S PROSE.
AN ATTEMPT AT SYSTEMATIZATION**

Małgorzata Kulikowska

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin – Polska

Abstract: The topic of this article is the reception of Varlam Shalamov's output since his first official publication of *The Kolyma tales* in 1978 in London until now. Works published in Russia and Poland, also in France, Great Britain, Italy, Israel, Germany, USA and Australia have been deeply analysed. It was proved that first publications were dedicated to Varlam Shalamov's biography and the portrayal of the Gulag civilization (since the second half of 90's, last century). Problems of poetic in works are dominating in last publications. Apart of this, on the bases of thematics of chosen research papers in the article, some directions of further development of Shalamov's legacy were determined.

Słowa kluczowe: Warłam Szałamow, Kołyma, GUŁag, recepcja prozy

Ключевые слова: Варлам Шаламов, Колыма, ГУЛаг, рецепция прозы

Keywords: Varlam Shalamov, Kolyma, Gulag, reception of prose

Początki działalności literackiej Warłama Szałamowa przypadły na lata dwudzieste XX wieku. W obszernym wspomnieniowym artykule *Двадцатые годы*¹, opublikowanym w czasopiśmie „Юность”, Szałamow porównał Moskwę do wielkiego „uniwersytetu kultury”², na którym miała miejsce swoista „eksplozja” talentów literackich. Młody Szałamow z prowincjonalnej Wołogdy szybko wpisał się w artystyczne środowisko stolicy, chwilami nawet przewyższając moskiewskich artystów siłą erudycji literackiej. Wkrótce Szałamow rozpoczął działalność w grupie literackiej przy czasopiśmie „Новый Леф”. Z tamtego okresu wspominał m.in. Borysa Pasternaka, Władimira Majakowskiego, Isaaka Babla, Siergieja Trietjakowa, Osipa Brika i wielu innych.

¹ Skrócona wersja artykułu ukazała się w dwóch częściach: В. Шаламов, *Двадцатые годы. Заметки студента МГУ*, „Юность” 1987, № 11, s. 37–44; idem, *Двадцатые годы. Заметки студента МГУ. Окончание*, „Юность” 1987, № 12, s. 28–37. Po raz pierwszy pełna wersja artykułu została opublikowana na stronie internetowej *Shalamov.ru*, www.shalamov.ru (18.12.2013).

² В. Шаламов, *Двадцатые годы. Заметки...*, op. cit., s. 38 (tłum. moje – M. K.)

Najszczęśliwsze w życiu pisarza lata dwudzieste przerwało aresztowanie w roku 1929 pod zarzutem rozpowszechniania tzw. testamentu Lenina oraz trzyletni wyrok pracy przymusowej w łagrze nad Wiszerą. Po powrocie do Moskwy w roku 1932 Szalamow wznowił działalność literacką. W okresie między pierwszym, a – jak się później okazało – drugim wyrokiem opublikował kilka form prozatorskich: *Ганс, Три смерти доктора Аустино, Возвращение, Господин Бержере в больнице, Пава и древо, Маяковский разговаривает с читателем, На заводе, Вторая раясодия Листа, Карта, В зеркале*³. O wielkości Szalamowa już w latach trzydziestych może świadczyć fakt, że jego utwory były publikowane obok utworów takich twórców jak Michaił Zoszczenko czy Nikołaj Zabołocki, za wspomniane zaś opowiadanie *Пава и древо* został uhonorowany nagrodą literacką. Szalamow nie pozostał obojętny na zagadnienia teoretycznoliterackie, głównie z zakresu genologii. Przyznawał, że już wtedy wypracował własny styl pisarstwa. Wiadomo, że w latach trzydziestych Szalamow pracował nad wydaniem pierwszego zbioru stu krótkich utworów prozatorskich, które – podobnie jak wiersze intensywnie pisane od lat dwudziestych – zostały spalone przez rodzinę po ponownym aresztowaniu w roku 1937⁴, przekreślając na zawsze plany dalszych wydawnictw (drugi zbiór prozy oraz tom poezji)⁵.

Kilka zachowanych utworów z okresu moskiewskiego, będących zaledwie niewielką próbą możliwości literackich, jak również zapiski wspomnień świadczą, że Szalamow zapowiadał się jako twórca literatury Wielkiej, świadomy swego celu i miejsca w niej. Z tego względu nie należy zapominać o początkowych utworach, gdyż – by się tak wyrazić – w pewnym sensie leży u podstaw *opus magnum* Szalamowa – *Оповидаń колымских*, składających się z sześciu cykli (*Оповидания колымские, Lewy brzeg, Artysta łopaty, Szkice ze świata przestępczego, Wskrzeszenie modrzewia, Rękawica, albo OK-2*), które powstały po powrocie z Kółmy w latach 1954–1973. Z uwagi na powyższe, jeszcze raz podkreślając wartość literacką pierwszych utworów Szalamowa oraz jego samoświadomość artystyczną jako twórcy, kołymską prozę należy w pierwszej kolejności pojmować jako utwór literacki stworzony przez Wielkiego pisarza, a dopiero potem jako dokument historyczny. Należy nadmienić, że ciągle zdarzają się sądy, jakoby dzieło przyniosło rozpoznawalność

³ Zob. В. Шаламов, *Краткое жизнеописание Варлама Шаламова, составленное им самим*, [w:] idem, *Воскрешение лиственницы*, Paris 1985, s. 11–16.

⁴ Жена сохранила напечатанное и уничтожила все написанное. Кто уж так рассудил... Сто рассказов исчезли. Дерьмо, которое было сосредоточено в архиве „Октября”, сохранилось, а сто неопубликованных рассказов (вроде Доктора Аустино) исчезли.

Zob. В. Шаламов, *Большие пожары. История архива*, [w:] idem, *Воспоминания*, под ред. И. П. Сиротинской, Москва 2001, s. 259.

⁵ В. Шаламов, *Несколько моих жизней*, [w:] idem, *Воспоминания...*, op. cit., s. 9–10.

twórcy jedynie za sprawą tematu, tj. utrwalenia stalinowskich łagrów na Kołymie⁶. Początkowo w taki sposób utwór był traktowany przez pierwszych czytelników oraz niektórych badaczy, co w okolicznościach politycznych ich pierwszych publikacji (zwłaszcza na Zachodzie) wydaje się w pełni zrozumiałe. Bezsporny pozostaje jednak fakt, że to właśnie z uwagi na zawartą w *Opowiadaniach* demaskację totalitaryzmu, autor nie doczekał się ich oficjalnego wydania w ojczyźnie. Druk opowiadań w Rosji znacznie wyprzedziły wydania na Zachodzie, niosąc określone implikacje zarówno dla autora, jak i dla rozwoju badań nad nimi.

W Rosji opowiadania były wydawane jedynie w tzw. drugim obiegu (*samizdat*), w oficjalnym zaś Szalamow funkcjonował zaledwie jako twórca liryki pejzażowej oraz autor prozy z lat trzydziestych⁷. Począwszy od roku 1966 *Opowiadania kołymskie* były publikowane przez około dwadzieścia lat w rosyjskich czasopismach emigracyjnych w Stanach Zjednoczonych („Новый журнал”) oraz w Niemczech („Посев” oraz almanach „Грани”). Jako oddzielny zbiór *Opowiadania kołymskie* po raz pierwszy zostały wydane w roku 1967 nakładem niemieckiego Wydawnictwa literackiego Friedrich Middelhaue Verlag. Tom liczył dwadzieścia sześć opowiadań⁸, pochodzących z cyklu *Opowiadania kołymskie* i ukazał się pod tytułem *Artikel 58. Aufzeichnungen des Häftlings Schalanow*⁹ (wyróżnienie moje – M. K.). Jak widać, pierwszy tom opowiadań zawierał błąd w nazwisku autora. Jego inną istotną wadą było pominięcie wzmianki Szalamowa na temat „nowej prozy” w tłumaczeniu fragmentu opowiadania *Krawat*, który to fragment był zamieszczony jako epigraf do tomu. Można zatem przypuszczać, że wydawnictwo potraktowało dzieło Szalamowa jedynie jako relację faktograficzną o GUŁagu¹⁰, który

⁶ Por. В. Есипов, *Дерево концлагерей*. С В. Есиповым беседовал С. Виноградов, „Русский Мир.ru” 2012, № 4, s. 37.

⁷ Шаламов выступает с 1957 года преим. как поэт: сборники стихов *Огниво* (1961), *Шелест листьев* (1964), *Дорога и судьба* (1967), *Московские облака* (1972). Основное направление поэзии Шаламова – философская лирика. Для нее характерны точный отбор слов, сдержанность поэтических средств, ритмичное разнообразие. Публикует также рассказы, которые отличаются повышенной эмоциональностью, лаконизмом.

Zob. hasło: Шаламов, [w:] *Краткая литературная энциклопедия*, т. VIII, под ред. А. А. Суркова, Москва 1975, s. 581.

⁸ Niektórzy badacze podają, że niemiecki tom liczył 20 opowiadań. Zob. A. Rażny, *Literatura wobec zniewolenia totalitarnego. Warłama Szalamowa świadectwo prawdy*, Kraków 1999, s. 133.

⁹ Zob. W. Schalanow, *Artikel 58. Aufzeichnungen des Häftlings Schalanow*, übers. G. Drohla, Köln 1967. Szalamow, dowiedziawszy się o publikacji, bezskutecznie próbował uzyskać honorarium od wydawnictwa. Zob. М. Головизник, *К вопросу о происхождении первых зарубежных изданий „Колымских рассказов” В. Т. Шаламова*, [w:] *Шаламовский сборник*, вып. 4, под ред. В. В. Есипова, С. М. Соловьева, Москва 2011, s. 205.

¹⁰ Ibidem, s. 206–207.

w tamtym czasie był niezwykle nośnym tematem na Zachodzie. Jednakże zbiór nie wywołał zainteresowania u niemieckich czytelników. W roku 1975 książka ukazała się ponownie pod zmienionym tytułem *Kolyma. Insel im Archipel*¹¹. W latach osiemdziesiątych ukazał się kolejny przekład wybranych opowiadań na język niemiecki zatytułowany *Geschichten aus Kolyma*¹², w latach dziewięćdziesiątych zaś jeszcze jeden przekład – *Schocktherapie*¹³.

We Francji w roku 1969 nakładem wydawnictwa *Le Lettres Nouvelles* ukazał się zbiór opowiadań Szalamowa *Récits de Kolyma*¹⁴. Tom składał się z dwudziestu siedmiu opowiadań (dwadzieścia trzy z cyklu *Artysta łopaty*, trzy z cyklu *Lewy brzeg* oraz jedno z cyklu *Opowiadania kołymskie*). Wydanie zostało opatrzone przedmową Olivèra Simona (pseudonim historyka i publicysty Jeana Jacquesa Marie), który zwrócił uwagę na walory artystyczne utworów. Podobnie jak w Niemczech publikacja nie wywołała powszechnego zainteresowania czytelników, jednakże Andrzej Drawicz nadmienił w jednej ze swoich prac, że był świadkiem wrażenia, jakie książka wywarła „na wrażliwszych inteligentach francuskich”¹⁵. W roku 1969 we Francji nakładem wydawnictwa Gallimard ukazało się tłumaczenie niemieckiego tomu z roku 1967 ze wszystkimi jego potknięciami¹⁶. Po wymienionych publikacjach utwory Szalamowa nie ukazywały się w wydawnictwach zwartych aż do roku 1975, kiedy na fali zainteresowania Aleksandrem Solżenicynem wydano reprint ostatniego wydania.

Ojczyzną pierwszego pełnego wydania kołymskiej prozy jest Wielka Brytania. Ukazało się ono w Londynie nakładem wydawnictwa Overseas Publishers w roku 1978 pod tytułem *Колымские рассказы*¹⁷. Wydanie, składające się ze stu trzech opowiadań, poprzedzała nadzwyczaj trafna przedmowa Michaiła Hellera *Последняя надежда*, zawierająca istotne uwagi nie tylko o treści, ale także o poetyce gatunku, o czym jeszcze będzie mowa.

¹¹ Zob. V. Schalamow, *Kolyma. Insel im Archipel*, übers. G. Drohla, Langen 1975.

¹² Zob. V. Schalamow, *Geschichten aus Kolyma*, übers. A. Nitschke, A. Manzella, Frankfurt am Main 1983.

¹³ Zob. V. Schalamow, *Schocktherapie*, übers. T. Resche, Berlin 1990. O późniejszych wydawnictwach *Opowiadań kołymskich* w Niemczech zob. Г. Лойпольд, „Шаламов по-немецки – это действительно новая в нашей литературе проза...”. С Г. Лойпольд беседовали А. Гаврилова, Н. Дмитриева, С. Соловьев, И. Харламов, [w:] źródło elektroniczne: www.shalamov.ru (09.09.2013).

¹⁴ Zob. V. Chalamov, *Récits de Kolyma*, trad. par O. Simon, K. Kerel, Paris 1969.

¹⁵ A. Drawicz, *Szalamowowskie pukanie od dołu*, „Dialog” 1989, nr 10, s. 82.

¹⁶ Zob. V. Chalamov, *Artikle 58. Memoires du prisonnier Chalanov*, trad. par M.-L. Ponty, Paris 1969.

¹⁷ В. Шаламов, *Колымские рассказы*, London 1978.

Warto wspomnieć o zadziwiającym losie opowiadań w Stanach Zjednoczonych. Mimo, że Szalamow nie pozostawał tam postacią anonimową, gdyż we wspomnianym periodyku „Новый журнал” w latach 1966–1976 została opublikowana większość jego opowiadań, to pierwsze wydanie książkowe zaledwie wybranych opowiadań *The Kolyma Tales*¹⁸ ukazało się w roku 1980 w Nowym Jorku dzięki staraniom pierwszego tłumacza dzieła Szalamowa na język angielski Johna Glada. Pełny tom opowiadań wydano dopiero w roku 1994 pod tym samym tytułem¹⁹.

W Polsce *Opowiadania kołymskie* były wydawane w tzw. drugim obiegu. Wybrane utwory (*Cieśle*, *Oddzielny pomiar*, *Prokurator Judei*) oraz biografia Szalamowa opracowana przez Władława Kondratowicza były nadawane w audycjach Rozgłośni Polskiej „Radia Wolna Europa”²⁰. Pierwsze wydanie zbioru sześćdziesięciu dwóch opowiadań ukazało się w roku 1987²¹, kolejne zaś w roku 1991²². Ponadto w tym samym roku ukazało się pełne trzytomowe wydanie utworów w przekładzie Juliusza Baczyńskiego z przedmową Michaiła Hellera do londyńskiej edycji oraz posłowiem Gustawa Herlinga-Grudzińskiego²³.

Osobliwe były początki recepcji prozy Szalamowa w jego ojczyźnie. Publikacje prasowe opowiadań (m.in. w czasopismach „Знамя”, „Юность”, „Огонек”, „В мире книг”) bez stosownego komentarza zaczęły pojawiać się kilka lat po śmierci autora w okresie wzbierających przemian społeczno-politycznych, szczególnie w latach 1987–1989²⁴. Znamienne, że opowiadanie *Cedrowiec* zostało opublikowane w czasopiśmie „Сельская молодежь” już w 1965 roku²⁵, jednakże bez umieszczenia w szerszym kontekście opowiadań, przez co dla odbiorcy pozostawało zaledwie artystycznym opisem kołymskiej przyrody. Można uznać, że publikacja *Cedrowca* na długo przed pozostałymi tekstami jest potwierdzeniem słuszności postulatu Szalamowa, aby opowiadania były czytane kolejno po sobie jako całości, gdyż jedynie wtedy ujawnia się ich prawdziwy sens. W Magadanie w roku 1989 ukazał się pierwszy zbiór prozy Sza-

¹⁸ V. Shalamov, *The Kolyma Tales*, trans. J. Glad, New York 1980.

¹⁹ V. Shalamov, *The Kolyma Tales*, trans. J. Glad, New York 1994.

²⁰ Zob. W. Kondratowicz, *Literatura wolna, lecz niedozwolona*, [w:] źródło elektroniczne: www.polskieradio.pl (18.12.2013).

²¹ W. Szalamow, *Opowiadania kołymskie*, tłum. S. Wodnik, Warszawa 1987.

²² W. Szalamow, *Prokurator Judei i inne utwory*, wyb. L. Budrecki, tłum. M. Kotowska i in., Warszawa 1991.

²³ W. Szalamow, *Opowiadania kołymskie*, tłum. J. Baczyński, t. I–III, Gdańsk 1991.

²⁴ Pełny chronologiczny wykaz pierwszych publikacji poszczególnych opowiadań zob. И. Сиротинская, *Примечания*, [w:] В. Шаламов, *Собрание сочинений в четырех томах*, т. I, сост. И. Сиротинская, Москва 1998, s. 613–617; eadem, *Примечания*, [w:] В. Шаламов, *Собрание сочинений в четырех томах...*, op. cit., т. II, s. 502–507.

²⁵ В. Шаламов, *Стлиник*, „Сельская молодежь” 1965, № 3, s. 2–3.

łamowa *Opowiadania kołymskie*²⁶. W tym samym roku ukazała się broszura „*Sucza*” wojna. Szkice ze świata przestępczego²⁷, a także tomik *Lewy brzeg. Opowiadania*²⁸ oraz kilka innych wyborów prozy²⁹. Lata 1987–1991 można zatem uznać za swego rodzaju „bum czytelniczy”, który szybko ustąpił.

Z zarysowanej chronologii wydań *Opowiadań kołymskich* nasuwa się wniosek, że za wyjątkiem Rosji najintensywniej proza Szalamowa była publikowana w latach siedemdziesiątych, co w pewnym stopniu wynikało z popularności książek Aleksandra Sołżenicyna. W świadomości odbiorców dzieło Szalamowa pozostawało niejako w cieniu *Archipelagu Gułag*, na co zwrócił uwagę również szwajcarski slawista Ulrich Schmid³⁰. Daleko bardziej istotną przyczynę niewielkiego zainteresowania kołymską prozą „podpowiada” sam jej autor w jednym z listów, *nota bene* do Sołżenicyna: „doświadczenie mówi, że największy sukces czytelniczy odnoszą banalne idee, wyrażone w najbardziej prymitywnej formie”³¹. Jak wiadomo, *Opowiadania kołymskie* są przykładem prozy najwyższej próby, dlatego ich droga do odbiorcy jest trudna. Niemniej badania naukowe nad kołymską prozą są prowadzone w znacznie mniejszej skali w porównaniu do chociażby dzieł wspomnianego Aleksandra Sołżenicyna, które zdaniem wielu badaczy ustępują prozie Szalamowa pod wieloma względami. Gustaw Herling-Grudziński uznał Szalamowa za przedstawiciela Wielkiej Literatury „przed którym wszyscy literaccy «gułagiści», nie wyłączając Sołżenicyna, powinni skłonić głowy”³².

Jak było wspomniane, podwaliny badań nad *Opowiadaniem kołymskimi* położył Michaił Heller w przedmowie do pierwszego londyńskiego wydania. Heller podkreślił unikalność dzieła Szalamowa na tle już wtedy licznych, w większości nieoficjalnych, świadectw ofiar stalinowskich represji (Aleksandra Sołżenicyna, Eugenii Ginzburg, Olgi Sliozberg, Nadieżdy Surowcewej, Nadieżdy Grankinej, Jekatieriny Olickiej, Anatola Krakowieckiego). Owa oryginalność, zdaniem Hellera, wynikała ze zdolności Szalamowa do przekształcenia rzeczywistości kołymskiej w literacki obraz piekła („to piekło, jego ostatni krąg”³³), pozbawionego

²⁶ В. Шаламов, *Колымские рассказы*, Магадан 1989.

²⁷ В. Шаламов, „Сучья” война. Очерки преступного мира, Москва 1989.

²⁸ В. Шаламов, *Левый берег. Рассказы*, Москва 1989.

²⁹ В. Шаламов, *Воскрешение лиственницы*, т. I–II, Москва 1990; idem, *Колымские рассказы*, Москва 1991; idem, *Колымские рассказы*, Челябинск 1991.

³⁰ У. Шмид, *Не-литература без морали. Почему не читали Варлама Шаламова?*, пер. А. Судаков, [w:] *Шаламовский сборник*, op. cit., вып. 4, s. 94.

³¹ В. Шаламов, *Письма к А. Солженицыну*, [w:] idem, *Собрание сочинений в четырех томах...*, op. cit., т. IV, s. 472.

³² G. Herling-Grudziński, *Dziennik pisany nocą (1971–1981)*, t. I, Kraków 2012, s. 539.

³³ М. Геллер, *Последняя надежда*, [w:] *Шаламовский сборник*, вып. 1, сост. В.В. Есипов, Вологда 1994, s. 217 (tłum. moje – M. K.).

wymiaru religijnego, który został mu przypisany przez chrześcijaństwo. Autor przedmowy wskazał na nieznany dotychczas w literaturze proces zniewolenia, który doprowadził do transformacji człowieka znajdującego się u kresu wytrzymałości. Według Hellera to podyktowało autorowi kołymskiej prozy konieczność poszukiwania nowych sposobów wyrazu, które później sam Szalamow określił mianem „nowej prozy”. Jej prostota i lakoniczność, przy jednoczesnym unikaniu patosu oraz wartościowania, wyrażają dążenie Szalamowa do maksymalnej kondensacji treści utworów. Trzonem kompozycyjnym tekstów Szalamowa jest wydarzenie, scena, a nawet gest, zaś treścią – portret ofiary lub kata (albo obydwu) bez elementów analizy psychologicznej. Według Hellera galeria portretów stworzona przez Szalamowa składa się na panoramę życia na dnie kołymskiego piekła, odtwarzanego dzięki pamięci pisarza, który świadomie zrezygnował z chronologii opisywanych zdarzeń.

Należy nadmienić, że Heller już wcześniej, bo w roku 1974, poświęcił prozie Szalamowa kilka stron w pracy *Świat obozów koncentracyjnych a literatura radziecka*³⁴, w której skupił uwagę w głównej mierze na problematyce utworów. Badacz postulował konieczność czytania wszystkich opowiadań łącznie jako całościowego artystycznego obrazu zniewolonego świata. W pracy zostały poddane analizie poszczególne składniki świata przedstawionego: wszechobecny głód, niewolnicza praca, błądź, śmierć i najmroczniejsze sfery duszy ludzkiej, a także nieliczne obrazy ludzi religijnych oraz piękno świata przyrody (w tym obrazy zwierząt, które według Hellera, należą do jednych z najwybitniejszych w literaturze rosyjskiej). Podobną pozycję interpretacyjną prozy Szalamowa przyjął Jurij Malcew w książce *Вольная русская литература (1955–1975)*, wydanej we Frankfurcie nad Menem. Przeprowadzając analizę poszczególnych składników świata przedstawionego (mordercza praca, głód, zimno, bród, wyniszczenie fizyczne więźniów, choroby, karcery, rozstrzelania, nieludscy naczelnicy oraz konwojenci i błądź), badacz uznał *Opowiadania kołymskie* za „encyklopedię życia łagrowego”³⁵.

Niedługo po śmierci Szalamowa w roku 1982 w paryskim czasopiśmie rosyjskiej emigracji „Вестник русского христианского движения” został opublikowany dział *Вокруг Шаламова*, zawierający artykuły Gennadija Ajgi, Władimira Jakubowa³⁶ oraz Lwa Korniewa³⁷. Gennadij Ajgi w *Opowiadaniach* dostrzegł głos artysty, który wypracował unikalną formę wypowiedzi, wieszczącą „potężne, niebywale we współczesnej

³⁴ М. Геллер, *Концентрационный мир и советская литература*, London 1974, s. 281–299.

³⁵ Ю. Мальцев, *Вольная русская литература (1955–1975)*, Frankfurt am Main 1976, s. 188 (tłum. moje – M. K.).

³⁶ Pseudonim Władimira Fienkiela – M. K.

³⁷ Pseudonim Lwa Goldberga (publikował także pod pseudonimem Lew Ozierow) – M. K.

prozie rosyjskiej **kroki Wielkiej Prozy** [wyróżnienie moje – M. K.]"³⁸. Władimir Jakubow z porównawczego wywodu nad dziełami Aleksandra Sołżenicyna i Warłama Szalamowa wysunął wniosek, że dzieło ostatniego jest „głosem z królestwa umarłych”³⁹, tj. świadectwem zatrzymanego świata, który został pozbawiony czasu. Lew Korniew stwierdził, że *Opowiadania kołymskie* są literackim dokumentem o eksperymencie masowego odczłowieczenia w ZSRR.

Na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych prace powstałe według schematu (choć należy podkreślić, że z perspektywy tamtego okresu taka konstrukcja była w pełni uzasadniona): biografia autora – problematyka utworów – cechy poetyki. Taki charakter miała broszura Jewgienija Szkłowskiego z roku 1991⁴⁰. Jednakże o jej ogromnej wartości stanowi dążenie badacza do uchwycenia poglądów literackich Szalamowa w kontekście jego doświadczeń życiowych. Szkłowski odtworzył pierwsze lata życia oraz środowisko, w którym przyszło dorastać przyszłemu autorowi epopei kołymskiej oraz w którym kształtował się jego światopogląd; opisał także aresztowania i wyroki oraz ostatnie lata życia pisarza. Badacz porównał łagier z permanentnym zniewoleniem („obraz zniewolenia, różnymi sposobami i na różnych poziomach”⁴¹), poprzez które egzystencja człowieka została na zawsze naznaczona piętnem tragizmu (los może odmienić jedynie przypadek lub zbieg okoliczności). Według uczonego każde opowiadanie jest zarzutem pisarza wobec stalinowskiego reżimu – przykłady demoralizującego działania władzy służą jako metafora całej rzeczywistości komunistycznej. Odnosząc się do „nowej prozy”, Szkłowski stwierdził, że była ona odpowiedzią na potrzebę wyrażenia nowych doświadczeń wynikających z powszechnego kryzysu klasycznego humanizmu, którego skutki były bodajże najbardziej dotkliwe w Rosji Radzieckiej. Badacz powtórzył za Szalamowem, że naczelną zasadą „nowej prozy” winna być doskonała wiedza autora o „materiale”, o którym pisze; ta wiedza powinna wynikać z doświadczeń, których autor był uczestnikiem. Oprócz tego zaletą pracy Szkłowskiego są uwagi o poezji Szalamowa i jej związku z prozą („granice prozy i poezji, zwłaszcza w duszy autora, są bardzo bliskie”⁴²), lecz wiersze w porównaniu z prozą zostały uznane za bardziej adekwatny nośnik utrwalenia wiary w człowieka.

³⁸ Г. Айги, *Один вечер с Шаламовым*, „Вестник русского христианского движения” 1982, № 3, s. 157 (tłum. moje – M. K.).

³⁹ В. Якубов, *В круге последнем. Варлам Шаламов и Александр Солженицын*, „Вестник русского христианского движения” 1982, № 3, s. 164 (tłum. moje – M. K.).

⁴⁰ Zob. Е. Шкловский, *Варлам Шаламов*, Москва 1991.

⁴¹ Ibidem, s. 34 (tłum. moje – M. K.).

⁴² Ibidem, s. 51 (tłum. moje – M. K.).

Pierwszą *stricte* literaturoznawczą próbę analizy prozy Szalamowa na gruncie rosyjskim podjął Lew Timofiejew w artykule *Поэтика лагерной прозы*. Badacz uznał dzieło Szalamowa za „wielki dokument epoki”⁴³. Nadrzędnym zwornikiem kompozycji opowiadań, według Timofiejewa, jest śmierć, w obliczu której bohater nie mówi językiem etyki ani psychologii, ale procesów fizjologicznych zachodzących w jego ciele. Dlatego w świecie przedstawionym opowiadań nie istnieją tradycyjne punkty orientacyjne (Bóg, mądrość, sprawiedliwość, logika świata). Wychodząc z założenia, że w metodzie twórczej Szalamowa uwidaczniają się wpływy rosyjskiej szkoły psychologicznej, badacz akcentował rolę jednostkowego zdarzenia w fabule utworu, ponieważ właśnie w przypadkach Szalamow dopatrywał się prawidłowości ludzkiego zachowania. Timofiejew scharakteryzował również kategorie przestrzeni oraz czasu – przestrzeń jest cechą piekła, którego Szalamow doświadczył we własnym życiu (w przeciwieństwie do Dantego Alighieri, u którego piekło w *Boskiej komedii* było zaledwie projekcją wyobraźni). Głównymi cechami owej przestrzeni jest ograniczoność, martwość oraz brak logiki. Natomiast czas został pozbawiony przeszłości i przyszłości, przeradzając się w nicość.

Przywołane rezultaty badań z początku lat dziewięćdziesiątych (z uwzględnieniem istotnych wyników badań innych uczonych, np. Jewgienija Sidorowa, Julija Szrejdera, Michaiła Zołotonosowa⁴⁴) po dzień dzisiejszy są miarowo powiększane poprzez opracowania monograficzne o twórczości Szalamowa autorstwa coraz to nowych badaczy. Świadczy to z jednej strony o niesłabnącej chęci poznania spuścizny Szalamowa, a z drugiej – o jej nieustającym potencjale badawczym, dzięki odkrywaniu nowych obszarów do naukowych penetracji.

W roku 1998 ukazała się monografia Jeleny Wołkowej *Трагический парадокс Варлама Шаламова*⁴⁵, w której dogłębnej analizie została poddana poetyka oraz estetyka twórczości Szalamowa w kontekście rosyjskich oraz zachodnioeuropejskich tradycji filozoficzno-literackich. Z rozważań Wołkowej wynika, że tragizm Szalamowa, za sprawą oczyszczającej i odkupiającej roli pamięci, wiedzie ku *katharsis*, zaś w obrazie zniewolonych ofiar, stanowiących trzon opowiadań, Szalamow odkrywa Pierwiastek ludzki. Przy analizie poetyki gatunku badaczka skupiła uwagę na znaczeniu tytułów opowiadań oraz dostrzegła w warsztacie Szala-

⁴³ Л. Тимофеев, *Поэтика лагерной прозы. Первое чтение „Колымских рассказов” В. Шаламова*, „Октябрь” 1991, № 3, s. 182 (tłum. moje – M. K.).

⁴⁴ Zob. Е. Сидоров, *Бесстрашие мысли*, [w:] *Шаламовский сборник*, op. cit., вып. 1, s. 169–173; Ю. Шрейдер, *Искушение адом*, [w:] *Шаламовский сборник*, op. cit., вып. 1, s. 203–207; М. Золатоносов, *Последствия Шаламова*, [w:] *Шаламовский сборник*, op. cit., вып. 1, s. 176–182.

⁴⁵ Zob. Е. Волкова, *Трагический парадокс Варлама Шаламова*, Москва 1998.

mowa nawiązanie do tradycji Antona Czechowa, u którego tytuły opowiadań są także pozbawione znamienia tragizmu, ujawniającego się dopiero niejako samo przez się w fabule. Wołkowa uczyniła rzeczowe uwagi, dotyczące obrazu przyrody, sugerując, że jest ona synonimem piękna, kosmicznej nieskończoności oraz wiecznego trwania świata. Monografię Wołkowej zamyka rozdział poświęcony problematyce *Opowiadań kołymskich* jako cyklu. Zdaniem badaczki, nadrzędnym zwornikiem utworów jest pamięć, natomiast łącznikiem kompozycyjno-stylistycznym jest powtarzalność motywów oraz ograniczona do minimum narracja.

Irina Niekrasowa przedstawiła dzieło Szalamowa z nieco innej perspektywy w monografii *Судьба и творчество Варлама Шаламова*⁴⁶ z roku 2003. Badaczka skoncentrowała się na etycznej oraz estetycznej koncepcji artysty oraz analizie poetyki prozy Szalamowa. W centrum swych rozważań usytuowała – w odróżnieniu od Wołkowej – prawdę jako wspólny mianownik dla twórczości i życia Szalamowa. Niekrasowa wypukliła znaczenie kontrastów oraz przeciwieństw jako substratów sensotwórczych. Badaczka przeprowadziła analizę kategorii czasu i przestrzeni, z której wynika, że w opowiadaniach obrazowany jest zawsze moment, w którym czas się zatrzymał; ów moment określiła mianem „Nie-czasu” oraz „Nie-bytu”. Według Niekrasowej, czas podlega subiektywizacji, tj. perspektywa czasowa ulega albo zwężeniu (np. opis pracy), albo rozciągnięciu (np. przyjmowanie posiłków) w zależności od sytuacji, w której znajduje się bohater. Z kolei przestrzeń jest dokładnie określonym realnym miejscem, oddzielonym od reszty świata (tzw. „wielkiej zony”), do którego bohater opowiadań, nawet mimo prób ucieczki nie ma dostępu.

Odmienne, lecz nie mniej interesujące podejście badawcze, przyjęła Łarisa Żarawina w książce *От Пушкина до Шаламова. Русская литература в духовном измерении* z roku 2003, której część została poświęcona przynależności Szalamowa do rosyjskiej tradycji literackiej. Autorka zaznaczyła, że mimo dostatecznie krytycznego stosunku do poprzedników, Szalamow wysoko cenił Aleksandra Puszkina, którego dalekie echa rozbrzmiewają w eposie kołymskiej. Wspólnota twórców wyraża się przede wszystkim w podejściu do dokumentalizmu; autorzy traktowali go nie jako bezrefleksyjny przekaz faktów, lecz artystyczne utrwalanie piętna tragizmu historii Rosji. Zajmowała ich także zdolność człowieka do przezwyciężania cierpienia w sytuacjach ekstremalnych. Związek Szalamowa z literaturą rosyjską, zdaniem Żarawinej, realizuje się także w dialogu z Nikołajem Czernyszewskim. Zarówno twórczość Szalamowa, jak i autora powieści *Co robić?*, jest osadzona w chronotopie tragizmu, który twórcy próbowali przezwyciężyć poprzez zdystansowa-

⁴⁶ Zob. И. В. Некрасова, *Судьба и творчество Варлама Шаламова*, Самара 2003.

nie się od niego. Kolejnym wspólnym mianownikiem poglądów autorów był stosunek do idei piękna – obydwaj byli zwolennikami „antropologizmu estetycznego”⁴⁷. Żarawina poszerzyła pole związku Szalamowa z tradycją, odkrywając w jego utworach reminiscencje światowej kultury (Tomasz More, François Rabelais, Oscar Wilde, William Shakespeare, George Bernard Shaw). Zdaniem Żarawinej, wspomniane reminiscencje, zastosowane w innym kontekście etycznym i historycznym, pełnią funkcję „katalizatorów procesów duchowo-estetycznych”⁴⁸.

Warta uwagi jest również oryginalna na tle innych prac interpretacja przyrody w *Opowiadaniach kołymskich*. Według badaczki, w obrazach przyrody jest zauważalne zerwanie Szalamowa z tradycjami Fiodora Tiutczewa, Wasilija Żukowskiego, a nawet samego Aleksandra Puszkina. Przyroda stanowi istotną część thanatologii pisarza, ponieważ z jednej strony antropomorfizacja natury dokonuje się każdorazowo poprzez kontrast z martwym człowiekiem, zaś z drugiej – przyroda przekształca śmierć z fenomenu czasu w fenomen przestrzeni (zatrzymując ciało człowieka w wiecznej zmarzlinie, „wrywa” go z naturalnego cyklu krążenia materii). W tym sensie jest to także przyroda nienawidząca człowieka („ненавидящая”⁴⁹).

Kontynuację badań na polu związków Szalamowa z tradycją literacką stanowi monografia Jeleny Muchinej *Традиции Ф. М. Достоевского в „колымской” прозе Варлама Шаламова* z roku 2010. Uczona dopatrywała się związku już na poziomie stosunku autorów *Wspomnień z domu umarłych* oraz *Opowiadań kołymskich* do tychże dzieł, gdyż sprzeciwiali się zaliczaniu ich do literatury faktu. Z analizy porównawczej wymienionych utworów Muchina wywnioskowała, że z uwagi na ciężar tematu obydwie dzieła nie podlegają jednoznacznej klasyfikacji gatunkowej. Wspólne obydwu utworom są powtórzenia zauważalne na różnych poziomach organizacji utworów. Pomimo licznych podobieństw w semantyce łagrowego bytu, Muchina dostrzegła istotną różnicę – u Dostojewskiego bohaterowie zachowali chrześcijańską nadzieję na ponowne narodziny, czego na próżno można próbować doszukiwać się w tekstach Szalamowa.

Na polu wymienionych osiągnięć badawczych w dziedzinie szalamoznawstwa w Rosji od samego początku szczególną rolę odgrywała działalność naukowa, archiwalna oraz popularyzatorska Iriny Sirotin-skiej (nieżyjącej od 11 stycznia 2011 roku) oraz Walerija Jesipowa. Oprócz

⁴⁷ Zob. Л. В. Жаравина, *От Пушкина до Шаламова. Русская литература в духовном измерении*, Волгоград 2003, s. 203.

⁴⁸ Ibidem, s. 220.

⁴⁹ Ibidem, s. 205.

artykułów naukowych oraz popularno-naukowych⁵⁰, Irina Sirotinska jest autorką wspomnieniowo-biograficznej książki o pisarzu *Мой друг Варлам Шаламов*⁵¹. Z kolei Walerij Jesipow jest autorem wielu artykułów⁵², pierwszej na świecie książki biograficznej poświęconej autorowi *Оповидаń kotymskich*⁵³ oraz monografii o jego twórczości *Варлам Шаламов и его современники*⁵⁴ z roku 2007, której tematem jest miejsce Szalamowa w życiu literackim Rosji lat sześćdziesiątych XX wieku, na który miały niebanalny wpływ skomplikowane zależności polityczne. Jesipow szczegółowo omówił serdeczne relacje łączące pisarza z Borysem Pasternakiem oraz niezwykle złożone stosunki z Aleksandrem Solżenicynem. Na szczególną uwagę zasługuje śmiała konfrontacja stanowisk obydwu twórców wobec ówczesnej władzy, z której badacz wysnuł wniosek o niejednoznacznych poglądach oraz poczynaniach Solżenicyna, zaś w postawie Szalamowa dopatrywał się swoistego „ascetyzmu”, który konsekwentnie przejawiał się w negatywnym stosunku do jakichkolwiek kompromisów z władzą („антирыночный» художник”⁵⁵).

Abstrahując od działalności wydawniczej Sirotinskiej i Jesipowa, należy wspomnieć także o ich dwóch nieprzecenionych inicjatywach. Pierwszą z nich są konferencje, poświęcone twórczości pisarza, które stanowią platformę wymiany myśli między szalamoznawcami z całego świata. Są one cyklicznie organizowane od roku 1990 w Wołogdzie oraz

⁵⁰ Zob. И. Сиротинская, *К вопросам текстологии поэтических произведений В. Шаламова*, [w:] IV Международные Шаламовские чтения. Москва, 18–19 июня 1997 г. Тезисы докладов и сообщений, Москва 1997, s. 114–119; eadem, В. Шаламов и А. Солженицын, [w:] Шаламовский сборник, вып. 2, сост. В.В. Есипов, Вологда, 1997, s. 73–76; eadem, В. Шаламов – взгляд в будущее, [w:] Шаламовский сборник, вып. 3, сост. В.В. Есипов, Вологда 2002; s. 56–60; eadem, „Горящая память”, [w:] К столетию со дня рождения Варлама Шаламова. Материалы конференции, Москва 2007, s. 11–15.

⁵¹ Zob. И. Сиротинская, *Мой друг Варлам Шаламов*, Москва 2006.

⁵² Zob. В. Есипов, *Традиции русского Сопротивления*, [w:] Шаламовский сборник, op. cit., вып. 1, s. 183–194; idem, *Он тверже своего камня. В. Шаламов и А. Камю. Опыт параллельного чтения*, [w:] Шаламовский сборник, op. cit., вып. 2, s. 172–180; idem, „Пусть мне «не поют» о народе...”, [w:] IV Международные Шаламовские..., op. cit., s. 86–103; idem, „Карфаген должен быть разрушен!”, [w:] idem, *Провинциальные споры в конце XX века*, Вологда 1999, s. 190–195; idem, „Развять этот туман”. Поздняя проза В. Шаламова: мотивации и проблематика, [w:] Шаламовский сборник, op. cit., вып. 3, s. 169–188; idem, *Шаламов в „Юности”*, „Юность” 2012, № 6, s. 10–17; idem, *Предпасхальный привет с Колымы. Неизвестное стихотворение Варлама Шаламова*, „Литературная Россия” 2014, № 12, s. 7; idem, *Два гения в одном эшелоне*, „Знамя” 2014, № 6, s. 186–197.

⁵³ Zob. В. Есипов, *Шаламов*, Москва 2012.

⁵⁴ Zob. В. Есипов, *Варлам Шаламов и его современники*, Вологда 2007.

⁵⁵ Ibidem, s. 168.

w Moskwie. Dotychczas odbyło się siedem konferencji⁵⁶ (godna odnotowania jest także konferencja w czeskiej Pradze⁵⁷), których pokłosiem są kolejne tomy pokonferencyjne oraz monografie zbiorowe⁵⁸. Drugą cenną inicjatywą z roku 2008, szczególnie w dobie internetu, jest rosyjsko- i angielskojęzyczna strona internetowa *Shalamov.ru*⁵⁹, która stanowi źródło wiedzy o życiu i twórczości Szalamowa. Pod wymienionym adresem znajdują się utwory literackie oraz teoretycznoliterackie Szalamowa, a także opracowania jego twórczości, trudnodostępne materiały archiwalne, sprawozdania z konferencji naukowych i inne teksty.

Z oglądu badań, a także z wymienionych przedsięwzięć, związanych z życiem i twórczością Warłama Szalamowa, należy – wbrew sądom niektórych badaczy⁶⁰ – wysnuć wniosek, że w Rosji twórczość Szalamowa w dalszym ciągu istnieje w świadomości czytelniczej oraz stanowi atrakcyjne pole dla działalności badawczej, co zauważył także Manfred Sapper w rozmowie z Iwoną Ndiaye, który uznał twórczość Szalamowa za istotną część fenomenu odradzającej się literatury łagrowej w ostatnich latach w Rosji i w Europie⁶¹. Warto odnotować także, że w ostatnich latach Warłamem Szalamowem zainteresowali się twórców sztuki filmowej, dzięki którym Szalamow „wkroczył” na pole tzw. kultury masowej. Powstały trzy ekranizacje życia i twórczości autora *Opowiadań kotyńskich*: film *Последний бой майора Пугачева*⁶² w reżyserii Wła-

⁵⁶ I Шаламовские чтения (Москва, 4.04.1990); II Международные Шаламовские чтения (Вологда, 28.06–01.07.1991); III Международные Шаламовские чтения (Вологда, 30.06–02.07.1994); IV Международные Шаламовские чтения (Москва, 18–19.06.1997); V Международные Шаламовские чтения (Вологда, 18–19.06.2002); VI Международные Шаламовские чтения (Москва–Вологда, 18–20.06.2007); Конференция „Судьба и творчество Варлама Шаламова в контексте мировой литературы и советской истории” (Москва–Вологда, 16–19.06.2011).

⁵⁷ Międzynarodowa konferencja „Закон сопротивления распаду. Особенности прозы и поэзии Варлама Шаламова и их восприятие в начале XXI века” (17–20.09.2013). Organizatorami konferencji byli: Biblioteka Narodowa Republiki Czeskiej, Instytut Badania Systemów Totalitarnych oraz Redakcja strony internetowej *Shalamov.ru*.

⁵⁸ Zob. Шаламовский сборник, op. cit., вып. 1; Шаламовский сборник, op. cit., вып. 2; IV Международные Шаламовские..., op. cit.; Шаламовский сборник, op. cit., вып. 3; К столетию со дня..., op. cit.; Шаламовский сборник, op. cit., вып. 4; Варлам Шаламов в контексте мировой литературы и советской истории, сост. и ред. С. М. Соловьев, Москва 2013.

⁵⁹ Zob. źródło elektroniczne: www.shalamov.ru (18.12.2013).

⁶⁰ Zob. U. Schmid, *Nicht-Literatur ohne Moral. Warum Varlam Shalamov nicht gelesen wurde*, „Osteuropa” 2007, vol. 6, s. 90.

⁶¹ Zob. I.A. Ndiaye, *O przestrzeni śmierci w literackich rekonstrukcjach przeszłości Warłama Szalamowa. Rozmowa z Manfredem Sapperem*, [w:] I. A. Ndiaye, *O pamięci w literaturze rosyjskiej. Rozmowy najważniejsze*, Olsztyn 2012, s. 141, 145–146.

⁶² В. Фатьянов. *Последний бой майора Пугачева* (фильм). Рец. В. Есипова, „Последний бой майора Пугачева”. После фильма. Размышления о прозе В. Шаламова, „Историк и художник” 2006, № 4, s. 65–81.

dimira Fatjanowa, film dokumentalny *Острова. Варлам Шаламов* w reżyserii Swietłany Byczenko upamiętniający trzydziestą rocznicę śmierci pisarza oraz dwunastoodcinkowy serial telewizyjny *Завещание Ленина. Варлам Шаламов*⁶³ w reżyserii Nikołaja Dostala nakręcony z okazji setnej rocznicy urodzin Szałamowa. Należy również pamiętać o pierwszych filmach dokumentalnych z roku 1990: *Вы будете гордостью России* w reżyserii Aleksandry Swiridowej oraz *Несколько моих жизней* w reżyserii Walerija Jesipowa.

Zwracając się ku badaniom nad twórczością Szałamowa na gruncie polskiej rusycystyki, bez wątpienia największe osiągnięcia na tym polu należą do Franciszka Apanowicza oraz Anny Rażny. Należy wymienić również prace Andrzeja Drawicza, Gustawa Herlinga-Grudzińskiego⁶⁴, Anny Łukowskiej, Aleksandra Madydy, Janusza Pasterskiego, Roberta Puławskiego, Ireny Rudziewicz, Izabeli Sariusz-Skrąpskiej, Józefa Smagi⁶⁵ oraz Jadwigi Szymak-Reiferowej. Co prawda, prace te nie mają charakteru całościowych opracowań, a w przeważającej większości są artykułami o charakterze wstępnych uwag o prozie kołymskiej oraz biografii autora⁶⁶. Powstawały w okresie transformacji politycznej od końca lat osiemdziesiątych do połowy lat dziewięćdziesiątych jako reakcja na pierwsze oficjalne publikacje utworów w Polsce. Jednakże wśród tych artykułów na szczególną uwagę zasługuje praca Aleksandra Madydy,

⁶³ В. Фатьянов. Последний бой майора Пугачева (фильм). Рец. З. Миркиной, ГУЛАГ и заповеди Христа. „Завещание Ленина (Варлам Шаламов)”, режиссер Николай Досталь, „Искусство кино” 2007, № 8, s. 67–74.

⁶⁴ Gustaw Herling-Grudziński w wielu swoich pracach wypowiadał się na temat życia i twórczości Warłama Szałamowa. Zob. G. Herling-Grudziński, *Edukacja kołymaska*, „Kultura” 1980, nr 9, s. 210–214; idem, T. Marrone, *W innym świetle. Życie z GUŁagiem w duszy*, tłum. S. Kasprzysiak, „Kresy” 1996, nr 28, s. 66–69. W reakcji na śmierć Warłama Szałamowa autor *Innego świata* napisał w kwietniu 1982 roku opowiadanie *Piętno*. Zob. G. Herling-Grudziński, *Piętno*, [w:] idem, *Dziennik pisany nocą (1982–1992)*, t. II, Kraków 2012, s. 25–31.

⁶⁵ Prace Józefa Smagi mają charakter komparatystyczny. Zob. J. Smaga, *Aleksander Sołżenicyn i Warłam Szałamow. Wnioski z łagrowej martyrologii*, „Slavia Orientalis” 1998, nr 3, s. 445–473; idem, *Tadeusz Borowski i Warłam Szałamow*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego”, Katowice 1995, nr 1508, s. 196–207.

⁶⁶ Zob. A. Łukowska, *Patologia życia społecznego – obraz cywilizacji więziennej w prozie Warłama Szałamowa*, [w:] *Natura a kultura*, pod red. A. Drabarek, Lublin 1995, s. 115–123; J. Pasterski, *Wśród „Opowiadań kołymskich” Warłama Szałamowa*, „Polonistyka” 1994, nr 6, s. 363–369; R. Puławski, *Warłam Szałamow i władza*, [w:] *Pisarz i władza. Od Awwakuma do Sołżenicyna*, pod red. B. Muchy, Łódź 1994, s. 249–257; I. Rudziewicz, *Obraz łagrów w twórczości Warłama Szałamowa*, „Przegląd Rucystyczny” 1993, z. 1/2, s. 69–73; I. Sariusz-Skrąpska, *Warłama Szałamowa opowieść o strefach zapomnienia*, „Znak” 1993, nr 3, s. 74–86; eadem, *Bramy i granice. Szkic o przestrzeni, przez którą idzie bohater literatury łagrowej*, „Studia Litteraria Polono-Slavica 2” 1996, s. 101–112; J. Szymak-Reiferowa, *Warłam Szałamow (1907–1982)*, „Przegląd Rusycystyczny” 1993, z. 1/2, s. 69–73.

w której autor skupił się na genologicznym aspekcie *Opowiadań kołymskich*. Według niego, dzieło posiada trzy zworniki, które łączą poszczególne utwory w cykl: w większości jednolita (autobiograficzna) postawa narratora, problematyka (sens człowieczeństwa w obozie), powtarzalność poszczególnych elementów (odwołania do tekstów innych autorów, motywy, postacie, dłuższe i krótsze partie opisowo-informacyjne, sytuacje i zdarzenia)⁶⁷. Odnosząc się do powtarzalności składników dzieła, Madyda pisał, że z jednej strony tworzą one sieć wielorakich powiązań między utworami, zaś z drugiej – powodują „efekt pewnej sztuczności [...]”, [co] sprawia wrażenie jak gdyby Szalamow nie panował nad całością czy wręcz nie miał wyklarowanej koncepcji cyklu⁶⁸. Z kolei o cyklicznym wymiarze dzieła, zdaniem badacza, nie świadczy ani czas, ani przestrzeń – opowiadania nie układają się w kolejne fazy czasowe, przez co nie występuje charakterystyczna dla cyklu progresywność. Natomiast jeśli chodzi o przestrzeń, to uczony zauważył z reguły pomijany fakt, że fabuła nie wszystkich opowiadań rozgrywa się na Kołymie i doszedł do wniosku, że przymiotnik „kołymski” w tytule tomu, dzięki autorskiemu zabiegowi semantyzacji przestrzeni, może mieć znaczenie metaforyczne, tzn. odnosić się do całego Związku Radzieckiego.

Jak zostało nadmienione, Franciszek Apanowicz wniósł największy wkład do szalamoznawstwa na niwie polskiej rusycystyki. Jednak należy dodać, że jest on również jednym z najbardziej cenionych znawców twórczości pisarza na świecie. Spektrum problemów podjętych w szeregu publikacji gdańskiego uczonego jest świadectwem gruntownej znajomości twórczości byłego więźnia Kołymy⁶⁹. Monografia „Nowa proza”

⁶⁷ Zob. A. Madyda, *Problematyka genologiczna i moralna „Opowiadań kołymskich” Warłama Szalamowa*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne IV, Filologia Rosyjska” Toruń 1994, z. 281, s. 51–62.

⁶⁸ Ibidem, s. 56.

⁶⁹ Zob. F. Apanowicz, „Opowiadania kołymskie” Warłama Szalamowa, „Autograf” 1996, nr 4, s. 8–10; idem, *Kłęsa wartości. Uwagi o sile i władzy u Warłama Szalamowa*, „Studia Litteraria Polono-Slavica 2” 1996, s. 59–68; idem, *W poszukiwaniu prawdy artystycznej. Wizja literatury Warłama Szalamowa*, [w:] *Pejzaż od nowa malowany. Szkice o literaturze rosyjskiej XX wieku*, pod red. J. Sałajczykowej, Gdańsk 1994, s. 85–119; idem, *Warłama Szalamowa reportaż ze świata umarłych*, [w:] *Sylwetki współczesnych pisarzy rosyjskich*, pod red. P. Fasta, L. Rożek, Katowice 1994, s. 133–152; idem, *Wielki gniew – biografia Warłama Szalamowa w perspektywie autorskiego mitu kreowanego*, [w:] *W kręgu literatury rosyjskiej*, pod red. E. Biernat, Gdańsk 1996, s. 176–208; idem, *Сошествие в ад. Образ Троицы в „Колымских рассказах”*, [w:] *Шаламовский сборник*, op. cit., вып. 3, s. 129–143; idem, *О семантических функциях интертекстуальных связей „Колымских рассказов” Варлама Шаламова*, [w:] *IV Международные Шаламовские...*, op. cit., s. 40–52; idem, *Филиппика против Силы. Об одной философской проблеме в прозе Варлама Шаламова*, [w:] *Шаламовский сборник*, op. cit., вып. 2, s. 157–171.

Władłama Szalamowa. *Problemy wypowiedzi artystycznej*⁷⁰ z roku 1996 jest pierwszą – jak dotąd jedyną, w Polsce – literaturoznawczą pracą o twórczości Szalamowa. Rozważania gdańskiego uczonego skupiają się wokół nowatorskiej próby odtworzenia nadrzędnych zasad poetyki prozy Szalamowa. Oryginalność badań Apanowicza wynika w pierwszej kolejności z odkrycia specyfiki narracji w *Opowiadaniach kołymskich*, która polega na swoistej grze nadawczo-odbiorczej, w której narrator poprzez zmiany perspektywy narracji (personalna, auktorialna oraz neutralna) tworzy iluzję realnego świata oraz realnej obecności w nim autora utworu. Po drugie, jako jedyny znany nam uczoney odtworzył autorski mit kreowania Szalamowa, u którego źródła leżało nobilitujące pochodzenie z Wołogdy oraz napięte stosunki z ojcem, które przerodziły się w konflikt światopoglądowy, dzięki któremu Szalamowa w pewnym stopniu można uznać za „ucieleśnienie” stereotypu twórcy skonfliktowanego z otoczeniem.

Franciszek Apanowicz jako jedyny literaturoznawca w Polsce poczynił ważne uwagi o cyklu poetyckim *Zeszyty kołymskie*. Podmiot liryczny wierszy kontempluje rzeczywistość, prowadzi dialog z przyrodą, próbuje zrozumieć jej mowę oraz przełożyć ją na język człowieka. Owa rzeczywistość jest dwuwymiarowa: obrazy surowej przyrody kołymskiej zestawione z obrazami tęsknoty podmiotu lirycznego za ciepłem przeplatają się z obrazami historii (głównie postaci raskolników). Apanowicz konstatował, że precyzyjna, jasna i prosta poezja Szalamowa jest podporządkowana dążeniu do zachowania klasycznych wzorców liryki. Ponadto w wierszach Szalamowa obecne są gry słowne oraz kalambury właściwe z kolei dla poezji awangardowej.

Z innej perspektywy przedstawiła dzieło Władłama Szalamowa Anna Rażny w monografii *Literatura wobec zniewolenia totalitarnego. Władłama Szalamowa świadectwo prawdy*, w której został ukazany proces transformacji człowieka w maszynę totalitaryzmu. Krakowska uczona skupiła się wokół zagadnienia negatywnego doświadczenia, które „przerodziło się w przymus aksjologiczny – przymus ograniczenia wymiaru estetycznego utworu, głównie zaś zminimalizowania bądź wręcz wyrugowania z niego fikcji oraz uproszczenia języka na rzecz funkcji poznawczej, zespolonej z wymiarem aksjologicznym”⁷¹. Nową aksjologicznie rzeczywistość, w ramach której zrodziła się antropologia negatywna, Rażny scharakteryzowała poprzez analizę głównych osobliwości życia w łagrze, tj. głodu, zimna, morderczej pracy, bólu oraz cierpienia.

Poza Polską i Rosją ważne są również badania prowadzone przez przedstawicieli innych ośrodków badawczych na świecie, zwłaszcza we

⁷⁰ Zob. F. Apanowicz, „Nowa proza” Władłama Szalamowa. *Problemy wypowiedzi artystycznej*, Gdańsk 1996.

⁷¹ A. Rażny, *Literatura wobec zniewolenia...*, op. cit., s. 11.

Francji, Włoszech, Niemczech, Wielkiej Brytanii, Izraelu oraz Stanach Zjednoczonych Ameryki. Na gruncie francuskim ważne są publikacje sławistki Mireille Berutti z Uniwersytetu Nicejskiego, autorki wielu artykułów⁷² oraz jedynej francuskojęzycznej monografii o życiu i twórczości Szalamowa *Varlam Chalamov. Chroniqueur du goulag et poète de la Kolyma* z roku 2013. Obszerna publikacja Beruttii, oprócz bogatej biografii uatrakcyjnionej ilustracjami, zawiera analizę *Opowiadań kołymskich* jako przykładu „nowej prozy” na tle dzieł klasyków literatury rosyjskiej oraz światowej (Antona Czechowa, Fiodora Dostojewskiego, Borysa Pasternaka, Lwa Tolstoja, Dantego Alighieri, Stendhala)⁷³. Wśród szalamoznawców we Francji ważne miejsce zajmuje również Lubov Yurgenson⁷⁴, której prace zostały poświęcone oddzielnym problemom związanym z ludzką cielesnością oraz percepcją przestrzeni w łagrze. W artykułach badaczki z Sorbony zostały poddane analizie wybrane motywy kołymskiej prozy (np. obraz topografa i etyczny wymiar tej profesji).

Wydawnictwa zachodnioeuropejskie uzupełniła pierwsza włoskojęzyczna biografia Szalamowa z roku 2012 *Varlam Šalamov. Storia di un colpevole d'innocenza*⁷⁵ pióra Luigi Fenizi. Autor przedłożył włoskim czytelnikom życie Szalamowa podzielone na chronologiczne okresy (dzieciństwo w Wołogdzie oraz młodość w Moskwie, pierwsze aresztowanie i wyrok w łagrze nad Wiszerą, okres wolności po Wiszerze, wyrok na Kołymie). Ważną część pracy stanowią końcowe rozdziały poświęcone okresowi po powrocie z Kołymy, w których autor przedstawił relacje Szalamowa z Borysem Pasternakiem oraz Aleksandrem Sołżenicynem. Fenizi poczynił próbę umieszczenia osobistego losu autora *Opowiadań kołymskich* w kontekście rzeczywistości komunistycznej Rosji Radzieckiej. Oddzielny rozdział pracy stanowi omówienie *Opowiadań kołymskich*, w którym badacz skupił się na odtworzeniu moralnego obrazu GUŁagu, metafizycznego wymiaru zła oraz człowieka u kresu wytrzymałości.

⁷² Zob. M. Берютти, *Крест его судьбы*, [w:] *Шаламовский сборник*, op. cit., вып. 1, s. 230–235; eadem, *Экзистенциалистские позиции в лагерной прозе Варлама Шаламова*, [w:] *IV Международные Шаламовские...*, op. cit., s. 53–66; eadem, *Утверждение истины*, [w:] *Шаламовский сборник*, op. cit., вып. 3, s. 143–153; eadem, *Варлам Шаламов. Литература как документ*, [w:] *К столетию со дня рождения...*, op. cit., s. 199–208.

⁷³ Zob. M. Берютти, *Varlam Chalamov. Chroniqueur du goulag et poète de la Kolyma*, Paris 2013.

⁷⁴ Л. Юргенсон, *Землемер у Кафки и топограф у Шаламова. Некоторые параллели*, „Русская литература XX–XXI веков. Направления и течения” 2005, № 8, s. 41–47; eadem, *Двойничество в рассказах Шаламова*, [w:] *Семиотика страха*, сост. Н. Букс, Ф. Конт, Москва 2005, s. 329–336; eadem, *Кожа – метафора текста в лагерной прозе Варлама Шаламова*, [w:] *Тело в русской культуре*, сост. Г. Кабакова, Ф. Конт, Москва 2005, s. 340–344; eadem, *A Trace, a Document, a Prothesis Varlam Shalamov's Kolyma Tales*, „Osteuropa” 2007, vol. 6, s. 169–182.

⁷⁵ Zob. L. Fenizi, *Varlam Šalamov. Storia di un colpevole d'innocenza*, Roma 2012.

Ważną rolę w ostatnich latach odrywają niemieccy aktywiści. Tamtejsi badacze podejmują inicjatywy w dziedzinie popularyzacji dzieł Szalamowa oraz badań nad nimi. Istotnym wydarzeniem w roku 2007 było berlińskie sympozjum naukowe *Лагерь как пограничный опыт. Памяти Варлама Шаламова (1907–1982)*, podczas którego twórczość Szalamowa poddano wieloapstkowej analizie⁷⁶. W tym samym roku szósty numer czasopisma „Osteuropa”, zatytułowany *Opisać łagier. Варлам Шаламов и поимованіе ГУЛагу (Varlam Šalamov und die Aufarbeitung des Gulag)*, został poświęcony pisarzowi⁷⁷. Zainteresowanie utworami Szalamowa w Niemczech potwierdzają słowa Gabriele Leupold, tłumaczki *Opowiadań kołymskich* na język niemiecki, o żywych reakcjach na ukazujące się od roku 2007 tłumaczenia utworów i innych prac Szalamowa w Niemczech mówiące, że pojawiło się wiele bardzo dobrych recenzji w gazetach, w radiu. W internecie było dużo wpisów na stronach z ofertami zakupu książki [...]. To oznacza, że Szalamow dotarł do niemieckiego czytelnika. Liczni autorzy wypowiadali się na temat książki lub publicznie polecali⁷⁸.

W Wielkiej Brytanii cenionym znawcą prozy Szalamowa oraz uczestnikiem konferencji w Moskwie oraz Wołogdzie jest slawista Michael Nicholson z Uniwersytetu w Oxfordzie specjalizujący się w literaturze łagrowej, w szczególności w dziełach Aleksandra Sołżenicyna. Jego artykuł opublikowany w roku 1990 w czasopiśmie „Советская библиография”, a następnie przedrukowany w Rosji, jest cennym źródłem wiedzy o pierwszych publikacjach *Opowiadań kołymskich* na Zachodzie⁷⁹. Ponadto Nicholson zajmował się twórczością Szalamowa w aspekcie porównawczym z twórczością Aleksandra Sołżenicyna⁸⁰.

Oprócz Michaela Nicholsona, w ostatnich latach brytyjskie pole badań nad dziełem Szalamowa zasiła Sarah Young. Jej studia koncentrują się wokół zagadnienia symbolu w kompozycji opowiadań oraz transformacji ich sensów⁸¹, znaczenia powtórzeń w relacji do bohaterów, nar-

⁷⁶ Tematy wystąpień prelegentów zob. Берлинский симпозиум „Лагерь как пограничный опыт. Памяти Варлама Шаламова (1907–1982)”, [w:] źródło elektroniczne: www.shalamov.ru (09.09.2013).

⁷⁷ Zob. „Osteuropa” 2007, vol. 6, passim.

⁷⁸ Г. Лойпольд, *Шаламов по-немецки...*, op. cit., (tłum. moje – M. K.).

⁷⁹ Zob. М. Никольсон, *Открытие, которого он не знал*, [w:] *Шаламовский сборник*, op. cit., вып. 1, s. 211–215.

⁸⁰ Zob. М. Никольсон, *Гримасы оттепели. Шаламов и Солженицын*, (artykuł złożony do druku w tokijskim czasopiśmie „Исследование славянских культур”). Brytyjski literaturoznawca napisał również artykuł o poezji Szalamowa. Zob. idem, *Шаламов в споре о лагерной поэзии*, [w:] *IV Международные Шаламовские...*, op. cit., s. 104–113.

⁸¹ Zob. referat *Shalamov's Symbolism. Rebirth from Kolyma? Shalamov's Cosmology of Alienation* wygłoszony na konferencji *BASEES Annual Conference* (Cambridge 31.03–02.04.2007) oraz

ratora oraz czytelnika⁸², a także przestrzeni jako kategorii odróżniającej prozę Szalamowa od tradycyjnych gatunków⁸³. Sarah Young jest autorką haseł o życiu Szalamowa i jego dziele w anglojęzycznej encyklopedii internetowej *The Literary Encyclopedia*⁸⁴.

Ważne miejsce wśród światowych znawców *Opowiadań kołymskich* zajmuje Leona Toker. Izraelska badaczka opublikowała szereg artykułów traktujących o różnych aspektach twórczości Szalamowa⁸⁵. W monografii *Return from the Archipelago. Narratives of Gulag Survivors* w rozdziale zatytułowanym *Shalamov*⁸⁶ z roku 2000. Toker zanalizowała pojęcia „opowiadanie” oraz „cykl” u Szalamowa, a także przedstawiła obraz bohaterów. Ponadto, w jej książce wskazano na znaczenie spuścizny literackiej byłego więźnia Kołymy w latach dziewięćdziesiątych.

W Stanach Zjednoczonych twórczością Szalamowa zajmuje się Laura Kline, która prowadzi nie tylko działalność naukową, ale także popularyzatorską. Od roku 2001 prowadzi Stowarzyszenie Szalamowowskie (The Shalamov Society), które założyła wraz z Mariną Worono, dyrektor Domu Szalamowowskiego (Шаламовский дом) w Wołog-

opublikowany na stronie internetowej S.J. Young: [w:] źródło elektroniczne: www.sarahjyoung.com (18.12.2013).

⁸² Zob. S. J. Young, *Recalling the Dead. Repetition, Identity, and the Witness in Varlam Shalamov's Kolymskie rasskazy*, „Slavic Review” 2011, vol. 70 (2), s. 353–372.

⁸³ Zob. S. J. Young, *Mapping Spaces as Factography: Human Traces and Negated Genres in Varlam Shalamov's Kolymskie rasskazy*, „Slavonica” 2013, vol. 19 (1), s. 1–17.

⁸⁴ Zob. hasła: *Kolyma Tales, Shalamov*, [w:] *The Literary Encyclopedia*, ed. R. Clark, [w:] źródło elektroniczne: www.litencyc.com (25.01.2014).

⁸⁵ Zob. L. Toker, *Contra Schopenhauer. Varlam Shalamov and the Principium Individuationis*, „Real” 1997, vol. 13, s. 257–269; eadem, *Kafka's 'The Hunger Artist' and Shalamov's 'The Artist of the Spade'. The discourse of Lent*, [w:] *Cold Fusion. Aspects of the German Cultural Presence in Russia*, ed. G. Barabtarlo, New York 2000, s. 277–291; eadem, *Samizdat and the Problem of Authorial Control. The Case of Varlam Shalamov*, „Poetics Today” 2008, vol. 4, s. 735–758; eadem, *Stories from Kolyma. The Sense of History*, „Hebrew University Studies in Literature and the Arts” 1989, vol. 17, s. 188–220; eadem, *Target Audience, Hurdle Audience, and the General Reader: Varlam Shalamov's Art of Testimony*, „Poetics Today” 2005, vol. 26, s. 281–303; eadem, *Testimony and Doubt. Shalamov's „How It Began” and „Handwriting”*, [w:] *Real Stories. Imagined Realities. Fictionality and Non-fictionality in Literary Constructs and Historical Contexts*, ed. M. Lehtimäki, S. Leisti, M. Rytönen, Tampere 2007, s. 51–67; eadem, *Testimony as art. Varlam Shalamov's „Condensed Milk”*, [w:] *Critical Ethics. Text, Theory and Responsibility*, ed. D. Rainsford, T. Woods, Basingstoke 1999, s. 241–256; eadem, *Varlam Shalamov's Kolyma*, [w:] *Between Heaven and Hell. The Myth of Siberia in Russian Culture*, ed. G. Diment, Y. Slezkine, New York 1993, s. 151–169; eadem, *Оттенки суждения в рассказах Шаламова*, [w:] *К столетию со дня...*, op. cit., s. 105–114; eadem, *Страх и толпа. Пересмотр некоторых мотивов лагерной литературы*, [w:] *Семиотика страха...*, op. cit., s. 320–328.

⁸⁶ Zob. L. Toker, *Return from the Archipelago. Narratives of Gulag Survivors*, Bloomington 2000, s. 141–187.

dzie⁸⁷. Laura Kline jest autorką artykułu poświęconego biografii ojca Warłama Szalamowa⁸⁸, a także hasła encyklopedycznego o Szalamowie⁸⁹.

Nie sposób pominąć badań australijskich prowadzonych przez Elenę Mikhailik. W kręgu jej zainteresowań znajdują się liczne zagadnienia, m. in. stosunek Szalamowa do dzieł Fiodora Dostojewskiego⁹⁰ oraz Aleksandra Sołżenicyna⁹¹, intertekstualność poszczególnych opowiadań⁹² oraz kategoria zła⁹³. Oryginalnym aspektem badań Eleny Mikhailik jest odczytywanie prozy Szalamowa przez pryzmat tradycji europejskiego średniowiecza⁹⁴.

Na podstawie zarysowanego oglądu stanu badań, jednakże ze świadomością, że nie wszyscy badacze zostali w nim ujęci, można wysnuć wnioski, że mimo upływu niespełna pięćdziesięciu lat w Europie (i ponad dwudziestu w Rosji) od włączenia *Opowiadań kołymskich* do tzw. oficjalnego obiegu, nadal pozostają one niedostatecznie znane, zwłaszcza jak na dzieło o randze klasyki literatury. Z analizy tematów podejmowanych badań wynika, że znakomita większość badaczy skupia się wokół kilku wspólnych problemów badawczych (jedynie nieliczni wykraczają poza nie), przez co dzieło Szalamowa w wielu aspektach pozostaje – podobnie jak jego twórca – nieodkryte lub odkryte fragmentarycznie, co czyni je atrakcyjnym w aspekcie podejmowania kolejnych badań. Przeważająca część wyników badań jest publikowana w formie artykułów naukowych, które niejednokrotnie mogą stanowić inspirację do monograficznych opracowań określonych tematów, zwłaszcza że dotychczas ukazała się skromna ilość monografii poświęconych nie tylko prozie kołymskiej, ale twórczości Szalamowa rozumianej jako całość.

⁸⁷ Strona internetowa Stowarzyszenia Szalamowowskiego w języku angielskim (opcjonalnie również w języku rosyjskim), [w:] źródło elektroniczne: www.langlab.wayne.edu/slavicprogram/shalamov (18.12.2013).

⁸⁸ Л. Клайн, *Новое об отце Шаламова*, [w:] *Шаламовский сборник*, op. cit., вып. 2, s. 185–192.

⁸⁹ Zob. hasło: *Shalamov*, [w:] *Encyclopedia of Contemporary Russian Culture*, ed. T. Smorodinskaya, K. Evans-Romaine, H. Gosilo, New York 2007, s. 544. Laura Kline opublikowała także artykuł poświęcony wczesnej prozie Warłama Szalamowa. Zob. Л. Клайн, *Овладение техникой. О ранней прозе В. Шаламова*, [w:] *Шаламовский сборник*, op. cit., вып. 3, s. 155–159.

⁹⁰ Zob. E. Mikhailik, *Dostoevsky and Shalamov. Orpheus and Pluto*, „The Dostoevsky Journal” 2000, vol. 1 (1), s. 147–157.

⁹¹ Zob. Е. Михайлик, *Кот, бегущий между Солженицыным и Шаламовым*, [w:] *Шаламовский сборник*, op. cit., вып. 3, s. 101–114.

⁹² Zob. E. Mikhailik, *Potentialities of Intertextuality in the Short Story On Tick Varlam Shalamov. Problems of Cultural Context*, „Essays in Poetics” 2000, vol. 25, s. 169–186.

⁹³ Zob. Е. Михайлик, *Варлам Шаламов: в присутствии дьявола. Проблема контекста*, „Russian Literature” 2000, vol. XLVII, s. 199–219; eadem, *Варлам Шаламов: рассказ „Ягоды”*. *Пример деструктивной прозы*, [w:] *IV Международные Шаламовские...*, op. cit., s. 74–85.

⁹⁴ Zob. Е. Михайлик, *В контексте литературы и истории*, [w:] *Шаламовский сборник*, op. cit., вып. 2, s. 105–129.

**DZIECKO JAKO ŚWIADEK TOTALITARYZMU.
DZIECI SYJONU A DZIECI GUŁAGU**

**РЕБЕНОК КАК СВИДЕТЕЛЬ ТОТАЛИТАРИЗМА.
ДЕТИ СИОНА И ДЕТИ ГУЛАГА**

**CHILD WITNESS TO TOTALITARIANISM.
CHILDREN OF ZION AND CHILDREN OF THE GULAG**

Krzysztof Lichtblau

Uniwersytet Szczeciński, Szczecin – Polska

Abstract: The article features a comparison of two very different collections of stories. What binds these narrations is the way they present the influence of totalitarian regimes on children's lives. *Children of Zion* is a set of documents selected by Henryk Grynberg concerning the fate of Jewish children evacuated from the USSR to Palestine by general Władysław Anders. *Children of the Gulag* is a co-operative work by Cathy Frierson and Semyon S. Vilensky. They used source documents archived by the Memorial Association (Общество Мемориал) and Return (Возвращение), a historical-literary society which was established by Wileński himself. In the article the author aimed to present the main differences between the two totalitarian systems and how the systems caused dehumanization of childhood by means of exhausting labor, starvation, separation from parents and murder. What is more, the article contains a comparison of different attitudes towards the method of presenting historical facts and individual experiences. Hence, the scope of the work lies within discourse of representation / representation discourse.

Słowa kluczowe: druga wojna światowa, totalitaryzm, trauma, dziecko

Ключевые слова: Вторая мировая война, тоталитаризм, травмы, ребенок

Keywords: the Second World War, totalitarianism, trauma, children

Dzieci Syjonu to wybór dokumentów żydowskich dzieci ewakuowanych przez generała Andersa ze Związku Sowieckiego do Palestyny. Wyboru tego dokonał Henryk Grynberg na podstawie protokołów spisanych w Palestynie przez polskie Centrum Informacji na Wschód. *Dzieci Gułagu* są owocem współpracy Cathy Frierson i Siemiona Wileńskiego. Tekstami źródłowymi dla badaczy były dokumenty archiwizowane przez stowarzyszenie Memoriał (Общество Мемориал) oraz historyczno-literackie towarzystwo Powrót (Возвращение), którego założycielem jest sam Wileński. Organizacje te mogły powstać dzięki polityce Gorbaczowa, która w 1989 pozwoliła na otwarcie tajnych archiwów państwowych na terenie całego ZSRR.

Pierwszym punktem różniącym te narracje jest kwestia doświadczeń wojennych samych autorów – Grynberga i Wileńskiego. Ten pierwszy miał trzy lata w chwili wybuchu wojny. Przez sześć lat ukrywał się w różnych wsiach i miastach, m.in. mieszkając w ziemiance lub udając Polaka i chrześcijanina w Warszawie. Rosyjski badacz urodził się w 1928 r. – prawie dekadę przed Grynbergiem. Jego najtragiczniejsze doświadczenia przypadają na rok 1948, kiedy to aresztowano go jako wroga ZSSR i po pobycie na Łubiankach został wysłany do obozów pracy. Losy autorów wydają się determinować ich próby opowiedzenia o doświadczeniach terroru systemów totalitarnych.

Historyczną różnicą są również lata, w których los dzieci był niepewny. Żydowskie dzieci były zagrożone w latach drugiej wojny światowej (abstrahuję tu od wszelkich przejawów antysemityzmu). Sytuacja dzieci na terenie Rosji była trudna wcześniej, poczynając od rządów bolszewików (1917–1928), przez dyktaturę Stalina, po drugą wojnę światową.

Autor *Ciągu dalszego* w swojej twórczości dąży do – jak sam to określa – prawdy nieartystycznej, czyli prawdy pozbawionej języka artystycznego, który, po pierwsze, skupiałby uwagę czytelnika na sobie, a po drugie, powodował nieczytelność świadectwa historycznego. Ten wariant pisarstwa obrany przez Grynberga opisuje Justyna Kowalska-Leder:

Wymaga ona (prawda nieartystyczna – przyp. K. L.) przede wszystkim ogromnej dyscypliny słowa, którego zadaniem jest jak najoszczędniejsze, jak najskromniejsze oddanie prawdy o przeszłości, a przede wszystkim o ofiarach. Czytelnik ma obcować z konkretem, znaleźć się jak najbliżej wydarzeń, bez komentarzy autorskich, bez, jak to nazywa, prób uniwersalizacji i generalizacji tragedii Holokaustu¹.

Klasycznym przykładem tej uniwersalizacji, według Grynberga, jest motto *Medalionów* Zofii Nałkowskiej. Autor *Memorbucha* zdanie „Ludzie ludziom zgotowali ten los” przeformułowuje na „Ludzie Żydom zgotowali ten los”. Podkreśla przy tym, że Holocaust był skierowany przeciw Żydom, to oni byli skazywani na śmierć wyłącznie za swoje pochodzenie².

Zupełnie inny problem został przedstawiony przez Wileńskiego. O ile dzieci żydowskie (zazwyczaj razem z rodzicami) trafiały do obozów koncentracyjnych za swoje pochodzenie, o tyle w Rosji dziecko jest obarczone decyzjami rodziców. Mam na myśli np. fakt, że dzieci trafiały

¹ J. Kowalska-Leder, *Dzieciństwo czasu Zagłady. Przeciwnostawne projekty prawdy, pamięci, i zapisu doświadczenia*, [w:] *Wojna doświadczenie i zapis. Nowe problemy, metody badawcze*, Kraków 2006, s. 315.

² Swój tok rozumowania H. Grynberg pokazuje w eseju *Ludzie Żydom zgotowali ten los*, [w:] idem, *Prawda nieartystyczna*, Wołowiec 2002, s. 101–140.

do obozów za ideologiczną postawę rodziców, co zostało jeszcze ostatecznie zdefiniowane przez Stalina i jego otoczenie w 1949 roku i dzieci wrogów ludu zostawały więźniami Gułagów. Inna, córka opozycjonisty, za niepodpisanie dokumentów potwierdzających jakoby jej ojciec był wrogiem ludu została aresztowana:

Inna, podobnie jak pozostałe dzieci wrogów ludu aresztowane w Moskwie w kwietniu 1949 roku, została skazana na 5 lat zsyłki. Był to przymusowy pobyt w miejscu oddalonym od Moskwy, zazwyczaj na Syberii albo w Kazachstanie, gdzie „elementy niebezpieczne społecznie” musiały znaleźć sobie pracę i lokum oraz co 10 dni meldować się w miejscowej siedzibie MGB³.

W *Dzieciach Syjonu* Grynberg ogranicza się do ankiet przygotowanych przez Centrum Informacji na Wschód. Oczywiście wprowadza zmiany redakcyjne:

Aby usprawnić narrację i uwolnić ją od drewna urzędniczego stylu, musiałem przeredagować większość wybranych akapitów i zdań, ale ich treść nie uległa zmianie. Każdy głos oddzielony jest akapitem. Staralem się przy tym zachować swoisty charakter tej rzadkiej symbiozy dziecięcej opowieści z urzędowym sprawozdaniem⁴.

Autor *Uchodźców* nie pokusił się jednak o wariant, który wykorzystała np. Pia-Kristina Garde, operując bardzo podobnym formalnie materiałem źródłowym⁵. Szwedzka autorka wykorzystuje informacje zebrane w postaci ankiet przez UNRRA od kobiet uratowanych z niemieckich obozów koncentracyjnych i dociera do części świadków. Interesuje ją więc życie ofiar po drugiej wojnie światowej, ich pamięć, ale także weryfikacja wspomnień i doświadczeń. Autor *Ciągu dalszego* skupia się wyłącznie na perspektywie historycznej. Zasadniczą różnicą jest też całkowicie odmienne skonstruowanie dzieła. Garde przedstawia po kolei losy jednostkowych postaci, Grynberg zaś pokazuje różnorodność odpowiedzi na dane pytania. Ten zabieg powoduje, że słyszymy głosy, które wolały jednocześnie, a przy tym uwydatnia różnorodność jednostek, np. gdy poszczególne osoby odpowiadają na pytanie o zawód ojca.

Z podobnej perspektywy, co Garde, starają się spojrzeć autorzy *Dzieci Gułagu*, choć sięgają oni po o wiele szersze spektrum dokumentów, jak np. dekrety państwowe, uchwały i mapy. Wileński i Frierson jasno określają swoje cele:

Dla historyków skupionych wokół Memoriału i Wozwraszczenia najważniejsze pytanie brzmiało: „Co się wydarzyło?”. Dla nas istotne były inne pytania – próbowa-

³ C. A. Frierson, S. S. Wileński, *Dzieci Gułagu*, przeł. A. Sawisz, A. Nowakowska, Warszawa 2011, s. 324.

⁴ H. Grynberg, *Dzieci Syjonu*, Warszawa 2012, s. 9.

⁵ P. K. Garde, *Świadectwo skazanych na śmierć – sześćdziesiąt lat później*, Wołowiec 2009.

liśmy dowiedzieć się jak wydarzenia z dzieciństwa ukształtowały w naszych rozmówcach trwale nawyki myślenia i schematy zachowań oraz jak wpłynęły one na wybór strategii życiowych, gdy już jako dorośli obywatele Związku Sowieckiego wychowywali własne dzieci⁶.

W przeciwieństwie więc do wariantu przyjętego przez Grynberga autorzy *Dzieci Gulagu* starają się przedstawić życie z traumą, które zdeteterminowane jest przez dojrzewanie jednostki po doświadczeniu granicznym. Jak pisze Bielik-Robson:

istotą traumy jest właśnie to, że zawsze zdarza się „za wcześnie”, jej rozumienie natomiast zawsze przychodzi „za późno”: ludzkie Ja istnieje w stanie desynchronizacji, w wiecznej kondycji opóźnienia, kiedy nic się nie dzieje „w czas”⁷.

Co ciekawe, to postawa autora *Ciągu dalszego* wydaje się bardziej perspektywą historyka, który chce przedstawić minioną rzeczywistość niż literata.

Grynberg ingeruje w tekst np., gdy usuwa pytania zadawane w ankietach. W ich miejsce wprowadza tytuły rozdziałów, które można nazwać kolejnymi etapami przemian politycznych i drogi do Rosji. Konstrukcja *Dzieci Syjonu* zaciera wyrazistość jednostek m.in. przez umieszczenie dopiero na końcu książki imion, nazwisk i informacji o dzieciach. Ich słowa zaś, oddzielone wyłącznie akapitami, zlewają się ze sobą, przez co wydają się krzyczeć. Dzięki temu zabiegowi pisarz bombarduje czytelnika i zwielokrotnia obraz tragedii.

Perspektywa dziecięca jest dla Grynberga kluczowa jako wariant pisania o Holocauście. W rozmowie z Gabrielą Łęcką Grynberg mówi o sobie:

Moja perspektywa dziecka Holocaustu decyduje niemal o wszystkim: od wyboru tematu, narracji i tonacji, do oszczędności środków i skromności stylu. Jestem żywym przykładem tego, jak biografia determinuje twórczość pisarza⁸.

Już od debiutanckiej *Żydowskiej wojny* taką perspektywę przyjmują narratorzy utworów Grynberga.

Ten sposób narracji jest wymuszony biografią autora, ale nie tylko. Bardzo szybko do dyskursu literatury Holocaustu wkracza narracja dziecięca, z pełnym docenieniem jej możliwości poznawczych. Na czym polega specyfika tej formy prezentowania doświadczenia? Sławomir Bu-ryła opisuje podstawy tej kategorii, która wyrasta na niewiedzy dziecka:

⁶ C. A. Frierson, S. S. Wileński, op. cit., s. 9.

⁷ A. Bielik-Robson, *Słowo i trauma: czas, narracja, tożsamość*, [w:] *Narracje i tożsamość*, pod red. W. Boleckiego i R. Nycza, t. I, Warszawa 2004, s. 16.

⁸ Henryk Grynberg w rozmowie z G. Łęcką, *Salon literacki. Z polskimi pisarzami rozmawia Gabriela Łęcka*, Warszawa 1999, s. 101.

Ten pierwotny efekt sprawia, że świadomość dziecka jest czysta i niewinna. Nicemu się ono nie dziwi. Raz, że nie może, bo nie ma skali porównawczej (rzeczywistość Szoa jest jedyną, jaką zna, jedyną mu dostępną). Dwa, że nie wykształtowała się w nim jeszcze zdolność oceny moralnej, a jego niezdolność do wydawania sądów etycznych jest naturalna⁹.

Oczywiście jedną z konsekwencji tej niewinności dziecka jest brak manipulacji informacjami w tego typu tekstach. Zasadniczo jednak wszystko to ulega zmianie w zależności od tego, czy tekst spisywany jest na bieżąco czy po wielu latach, co nie zmienia faktu, że ta perspektywa jest pewnym uwiarygodnieniem świadectwa.

Wszystkie wymienione cechy takiego wariantu pisania o Holocaustie są celami sposobu pisarskiego Grynberga. Perspektywa dziecka w konsekwencji prowadzi do tego, co dla autora *Kroniki* jest wartością nadrzędną, czyli uchylanie się od uniwersalizacji Zagłady. Środkiem, który pozwala na to uchylenie, jest fragmentaryzacja, dyskurs dziecięcy zaś, jak pisze Krawczyńska: „umiejscawia się w pól drogi pomiędzy milczeniem a powieścią skończoną”¹⁰. Fragment zaś, zdaniem badaczki, należy rozumieć nie jako część pewnej całości, lecz jako jedyną możliwą poznaną całości. Należy przez to rozumieć, że historia jest pozbawiona ciągu przyczynowo skutkowego, który można by pojmować w sposób racjonalny. Percepcja dziecka wcale takich zależności nie poszukuje.

Z fragmentaryzmem nierozzerwalnie łączy się to, co Sławomir Buryła określił brakiem skali porównawczej związanym z nieznaną innej rzeczywistości niż Holocaust. Prowadzi to w konsekwencji do braku umiejętności opisu cierpienia, emocji poprzez niemożność posługiwania się porównaniami czy językiem abstrakcyjnym w ogóle.

Jednak czy narracja dziecka-świadka to jedyny wariant pisarski Grynberga? Zarówno na teksty autobiograficzne, jak i teksty będące świadectwami innych, nakłada się perspektywa dorosłego. Buryła pisze, że:

Dziecko w prozie Grynberga patrzy na świat dorosłymi oczyma – nienaturalnie dorosłymi. Trzeba podkreślić rzecz być może banalną, ale nie dla wszystkich oczywistą: w opowiadaniach i powieściach twórcy *Ekipy Antygona* narracja dziecięca jest wypadkową zetknięcia się ze stanem wiedzy autora w momencie pisania¹¹.

Jest to jedną z konsekwencji pisania *ex post*. W żadnej mierze nie jest to wynikiem niedopatrzeń autora *Kadisu*. Związane jest to z pracą pisarza/autora/edytora, którzy to wg Grynberga powinni zadbać o pamięć,

⁹ S. Buryła, *Opisać Zagładę. Holocaust w twórczości Henryka Grynberga*, Wrocław 2006, s. 331.

¹⁰ D. Krawczyńska, *Własna historia Holocaustu: o pisarstwie Henryka Grynberga*, Warszawa 2005, s. 71.

¹¹ S. Buryła, op. cit., s. 333.

a przez to i przejrzystość świadectw. Ten sposób patrzenia na historię opisuje Karl Jaspers:

Świadomość historyczna sytuuje się w pewnej biegunowości: cofam się i staję przed historią, widzę ją jako coś znajdującego się naprzeciw mnie, jak cały odległy wielki łańcuch górski, w jej głównym zarysie i szczególnych przejawach. Albo też dostrzegam całokształt teraźniejszości, owo Teraz, które jest i w którym ja jestem, i w czego pogłębieniu historia staje się dla mnie obecnością, którą sam jestem¹².

Przy tym, należy pamiętać o fikcjonalności jako jednej z głównych cech literatury, czym przekreślać można jej własności jako sposobowi mówienia o historii w ogóle. Ziębińska-Witek, pisze że: „Dotychczasowe rozważania nad związkami literatury i historiografii skupiały się najczęściej na zagadnieniu służebnej roli literatury (jako sztuki) wobec historii (jako nauki), czyli na pytaniu o użyteczność literatury jako źródła historycznego”¹³. Kwestia wiarygodności jest zawsze obwarowana dyskusją historyków, a namysł dotyczy różnicy pamięci historycznej od indywidualnej. To pociąga za sobą dyskurs o tekstach pisanych na bieżąco w czasie historycznym, lub tych pisanych z dystansu historycznego, emocjonalnego¹⁴.

W dziełach Grynberga widać tę perspektywę autorską nałożoną na sposób postrzegania dziecięcego. Pisarz obawia się jednak czegoś innego – pamięci. Autor *Żydowskiej wojny* dość ostro komentuje m. in. świadectwo Michała Głowińskiego (spisane po prawie pięćdziesięciu latach):

Narracja w *Czarnych sezonach* jest niejednolita, niekonsekwentna, fragmentaryczna i postrzępiona, bo w starej pamięci pozostają z czasem tylko oderwane i nietatwe do powiązania fragmenty o silniejszym podłożu uczuciowym, ale to „prawo” wcale nie zwalnia pisarza do wysiłku i innych literackich obowiązków. Wiem to z doświadczenia, bo mozoliłem się nad relacjami starzejących się ludzi pisząc *Drohobycz, Drohobycz*¹⁵.

Autorzy *Dzieci Gułagu* wykonują tę pracę, o której pisze Grynberg. Weryfikują pamięć i nie pozwalają sobie na puste miejsca w narracji, sięgając m.in. po różne rodzaje źródeł.

Wileński i Frierson również doceniają zalety narracji dziecięcej. Zwracają jednak uwagę na inne aspekty. Jak piszą we wstępie:

Głównymi pojęciami, którymi zajmujemy się w niniejszej książce, są pojęcia wykluczenia i wyobcowania. Większość naznaczonych dzieci doczekała w swoim dorosłym

¹² K. Jaspers, *O źródle i celu historii*, przeł. J. Marzęcki, Kęty 2006, s. 260.

¹³ A. Ziębińska-Witek, *Holocaust. Problemy przedstawiania*, Lublin 2005, s. 83.

¹⁴ Por. D. Krawczyńska, *Literaturoznawstwo wobec piśmiennictwa o Zagładzie*, [w:] *Zagłada. Współczesne problemy rozumienia i przedstawiania*, red. P. Czapliński, E. Domańska, Poznań 2009.

¹⁵ H. Grynberg, *Prawda nieartystyczna*, Wołowiec 2002, s. 274–275.

życiu, jako obywatele Związku Sowieckiego, amnestii lub rehabilitacji rodziców. Jeśli dożyły roku 1991 i rozpadu imperium, mogły się cieszyć przyznanym statusem poszkodowanego przez represje polityczne. Te dziecięce historie są więc ważne nie tylko jako świadectwa ofiar stalinowskich prześladowań¹⁶.

Dorota Krawczyńska opisuje perspektywę „bycia w Zagładzie” i pisze:

Zawsze jest to perspektywa z zewnątrz wydarzeń, zawsze po stronie uczestnika, który jest zarazem owych wydarzeń podmiotem i przedmiotem. [...] Zawsze jednak w przedstawieniach wydarzeń i doświadczeń Zagłady punkt widzenia będzie problemem ich autentyzmu. Problem twórcy-świadka-uczestnika polega na znalezieniu dla siebie takiego miejsca, z którego będzie można prowadzić swoją narrację pozostawiając zarazem w pewnym oddaleniu¹⁷.

Właśnie to wskazanie na perspektywę dziecka-ofiary, oddanie mu głosu, daje możliwość jednego z wariantu reprezentacji i mówienia o historii.

W tekście Grynberga, który nie pokazuje przecież losów powojennych „dzieci teherańskich”, najstraszniejsze w życiu dzieci jest nieustanne zawieszenie. Poza pierwszym rozdziałem, w którym świadkowie przedstawiają swe losy przedwojenne, każdy kolejny ze stworzonych przez autora *Kroniki* opisuje nową sytuację, w której postawione są dzieci, i której nie są w stanie zrozumieć i rozliczyć. Są to m. in.: *Kiedy wybuchła wojna*, *Rosjanie*, *bolszewicy*, *Najdłuższa podróż*, *Żydowskie oszuści*.

Przyjrzyjmy się tu dwóm z nich. *Rosjanie*, *bolszewicy* to wspomnienia dotyczące wkroczenia na tereny Polski wschodniej wojsk rosyjskich i wyparcia z miast żołnierzy III Rzeszy. Jak wspomina Judyta Patasz:

Kiedy Rosjanie przebyli do Krzeszowa, Żydzi wyszli z ukrycia. Rosjanie na ogół dobrze się obchodzili z ludnością. Kazali tworzyć młyny i dzielili chleb. Konfiskowali bydło u dziedziców i rozdawali biednym. Wykopano zabitych ze świeżych grobów w środku miasteczka i pochowano na żydowskim cmentarzu¹⁸.

Żydzi nie wiedzieli jak zareagować na nowe wojska. W nazistach upatrywali centrum zła i nie spodziewali się już niczego gorszego niż otrzymali z zachodu. Doskonale widać to także m.in. w najnowszym filmie Agnieszki Holland *W ciemności*¹⁹, gdzie reżyserka na podstawie świadectw rodziny Chigerów przedstawia wkroczenie Rosjan do Lwowa. Po pewnym czasie, jak pisze Judyta: „bolszewicy zaczęli wprowadzać nowe porządki. Wyrzucali ludzi z domów, konfiskowali sklepy, a nie da-

¹⁶ C. A. Frierson, S. S. Wileński, op. cit., s. 25.

¹⁷ D. Krawczyńska, *Własna historia Holocaustu. O pisarstwie Henryka Grynberga*, Warszawa 2005, s. 59.

¹⁸ H. Grynberg, *Dzieci Syjonu*, op. cit., s. 74.

¹⁹ *W ciemności*, reż. A. Holland, Polska 2011.

wali pracy”²⁰. Następny rozdział to *Najdłuższa podróż*. NKWD pojawia się w każdym z żydowskich domów, wyprowadza ludność i pakuje ich do pociągów. Wagon Judyty został zaplombowany, a pociąg ruszył po dwóch dniach. Dziewczyna spędziła w nim dwa tygodnie. Przez ten czas więźniów wypuszczono dwukrotnie.

Dzieci trafiają do Rosji. Tam w obozach pracy łączą się losy bohaterów obydwu książek. „Pracowaliśmy w lesie przy piłowaniu i spalwaniu drzewa. Już w ciągu pierwszych dni kilka osób zostało zabitych przez padające pnie”²¹ – wspomina Eliezer Haltman. Dzieci pracowały równie ciężko jak dorośli, otrzymywały zaś połowę dziennej racji żywności. Jeszcze gorzej było w momencie wybuchu wojny z Niemcami. Dzieci często trafiały do innych kołchozów niż rodzice. Dorastały więc w nieludzkich warunkach, bez jakichkolwiek wzorców. Ludność żydowską uratowała amnestia dla więźniów niepolitycznych.

Narracja świadectw Grynberga kończy się na udanej dla części ludności żydowskiej ucieczce na teren Palestyny, co jest tylko pozornym końcem tragedii. Po pierwsze, jak wiemy, liczba więźniów Gułagów po wojnie nie zmieniła się znacząco. Po drugie, w pewnym momencie musiała nastąpić konfrontacja z rzeczywistością. Grynberg nie przedstawia tych losów po wojnie, ale z wielką dociekliwością robią to autorzy *Dzieci Gułagu*. Jeżeli nawet rodzinom udało się odnaleźć (co było nie lada wyzwaniem, zważając na bałagan biurokratyczny w Rosji) to – jak wspomina Nadzieжда Wasiliewna:

Moją matkę mogłam wreszcie zobaczyć po trzynastu latach. Dwie najbliższe osoby matka i córka – spotkały się na Syberii, ale zarazem byliśmy sobie obce. Nasza rozmowa rwała się, płakałyśmy i siedziałyśmy w milczeniu²².

Tego typu głosy związane z zawiedzioną nadzieją pojawiają się w książce Wileńskiego wielokrotnie. Pozostaje trauma, w którą wpłątani są jednakowo przecież autorzy książek, którzy walczą o pamięć nad ofiarami systemów totalitarnych.

Dzieci Syjony i *Dzieci Gułagu* prezentują dwa różne podejścia do opisywania historii, a przede wszystkim do prezentowania świadectw, o dość specyficznej narracji – narracji dziecięcej. Pewien obiektywizm tych głosów, który starałem się przedstawić, pozwala na wyostrenie pewnych elementów związanych z polityką dwóch systemów totalitarnych istniejących w podobnym czasie. Różne przede wszystkim były realia i racjonalność zachowań, które miały na celu dehumanizację człowieka i zniewolenie systemowe.

²⁰ H. Grynberg, *Dzieci Syjony*, op. cit., s. 81–82.

²¹ Ibidem, s. 129.

²² C. A. Frierson, S. S. Wileński, op. cit., s. 294.

**ДАНИИЛ АНДРЕЕВ КАК МИСТИЧЕСКИЙ ПИСАТЕЛЬ
(К ВОПРОСУ ОБ АВТОРСКОМ САМООПРЕДЕЛЕНИИ)**

**DANIŁ ANDRIEJEW JAKO PISARZ MISTYCZNY
(PROBLEM SAMOOKREŚLENIA PISARZA)**

**DANIIL ANDREYEV AS A MYSTICAL WRITER
(ON THE QUESTION OF WRITER'S SELF-DETERMINATION)**

Jana Nowakowska

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska

Abstract: In this article we defined the aim of bringing closer Daniil Andreyev's personality which refers to the statements of the writer's self-identification. In conclusion, Andreyev is a mystical writer who thought about himself as a messenger, visionary, dualist, poet-magician and words seeker. Moreover, Andreyev considered himself as a creator who does not invent things, but only in the language of poetry describes the otherworldly. The mystical was not only present in his works, but also amounted to a component of his personality. Its foundations were reconstructed on a deep Orthodox faith influenced by the philosophy of Vladimir Solovyov, the poetry of Alexander Blok, the visions of Alexander Kovalensky as well as his individual mystical experience.

Słowa kluczowe: Danił Andriejew, pisarz mistyczny, posłaniec

Ключевые слова: Даниил Андреев, мистический писатель, вестник

Keywords: Daniil Andreyev, mystical writer, messenger

Даниил Леонидович Андреев (1906–1959) – это поэт, прозаик, второй сын писателя Леонида Николаевича Андреева и Александры Михайловны Велигорской, прежде всего знаменит как автор поэтического ансамбля¹ *Русские Боги*, драмы *Железная мистерия* и метаисторического трактата² *Роза Мира*. Трагическая биография поэта сложилась в годы революции, мировых войн и сталинского правления. Большую часть детства и молодости Андреев провел в семье Доб-

¹ Поэтический ансамбль – жанр, созданный Даниилом Андреевым. Точное определение данного термина находится в книге *Русские Боги*, см.: Д. Андреев, *Собрание сочинений в трех томах. Русские Боги*, т. 1, Москва 1993, с. 28.

² Метаисторический трактат – жанр, разработанный Даниилом Андреевым. Проблема этого термина была уже затронута нами в статье на польском языке: J. Nowakowska, „*Róża świata*” Daniła Andriejewa jako przykład traktatu metahistorycznego, [w:] *Kreatywność w nauce, sztuce i kulturze*, pod red. H. Chałacińskiej, B. Waligórskiej-Olejniczak, Poznań 2014, с. 211–220.

ровых в Москве. Служил на фронте. Вскоре после окончания Второй мировой войны был осужден и посажен во Владимирскую тюрьму за роман *Странники ночи*. В заключении Андреев провел десять лет. В связи с осложненной стенокардией был освобожден в 1957 году. На протяжении двух лет сражаясь с болезнью, творчески работал. Поэт ушел из жизни в марте 1959 года, не дождавшись ни одной публикации своих сочинений, которые появились только спустя тридцать лет³.

Творческое наследие Андреева, изданное в 1993–1996 годах в виде трехтомника, приняло форму своего рода монолита, где произведения сгруппированы не в хронологическом, а тематическом порядке, что привело в затруднительное положение исследователей андреевского творчества, так как не позволяло выделить в его жизни этапы творческой эволюции и включить его фигуру в контекст какого-либо направления культуры. Возможно именно поэтому первые литературные поиски начались с вопроса о неоднозначной личности писателя. Однако еще до появления научно-исследовательских работ за Андреевым уже успели закрепиться определения вроде „религиозного провидца“, „прорицателя“, „поэта милостью Божией“, с одной стороны, а с другой – резонера, еретика, певца антихриста и бесопища⁴.

Характеристики, приведенные первыми критиками и литературоведами, актуализировали в образе писателя аспекты духовного учительства, религиозного пророчества, проблему поэтизации одной высокой утопической идеи⁵. Затем ученые анализировали в творчестве Андреева проблемы эстетики и поэтики⁶, связь с постмодернизмом⁷, отношения к русской классике⁸, нерелексивные формы

³ Г. Н. Ионин, *Даниил Андреев*, [в:] *Русские писатели XX века. Библиографический словарь*, под ред. Н. Н. Скатова, т. 1, Москва 1998, с. 60–63; J. Orłowski, *Daniel Andriejew – współczesny rosyjski myśliciel religijny*, „Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego” 1994, t. 34, с. 119–131; А. Палей, *Идейное наследие Даниила Андреева (pro et contra): постановка проблемы*, [в:] электронный ресурс: <http://magazines.russ.ru/continent/2001/109/palei.html> (13.01.2014).

⁴ И. Чиндин, *Даниил Андреев: эволюция романтической мистики*, [в:] электронный ресурс: <http://rozamira.org/blocks/books/annotatsiya3.htm> (13.01.2014).

⁵ Там же.

⁶ Е. Н. Красовская, *Государство и проблема страха в поэтическом ансамбле „Русские боги” Д. Андреева*, [в:] *Русская литература в XX веке. Имена, проблема, культурный диалог*, под ред. Т. Л. Рыбальченко, Томск 2001, с. 87–98; А. И. Ванюков, „Александровский век” – „голубая свеча” – „русские боги”. Поэтика заглавий в художественном мире Даниила Андреева, [в:] *Филология*, под ред. Ю. Н. Борисова, В. Т. Клокова, Саратов 1998, с. 20–26.

⁷ М. Эпштейн, „Розы Мира”. и царство Антихриста: о парадоксах русской эсхатологии, [в:] электронный ресурс: <http://philosophy.ru/library/epstein/andreev.html> (13.01.2014).

познания⁹, философские идеи¹⁰, художественный метод поэта¹¹, идейное наследие Андреева¹², жизнестроительную концепцию поэта¹³, космогенезис¹⁴, биоэволюцию вселенной¹⁵ и др.

подавляющим большинством исследователей писатель воспринимается как великий мистик и визионер XX века либо в отрыве от всякой духовной традиции, либо, наоборот, в связи со всеми мистическими традициями сразу (Эммануила Сведенборга, Уильяма Блейка, Майстера Экхарта, Якоба Беме и т. д.)¹⁶. Среди работ, затрагивающих вопрос о мистике Андреева следует выделить диссертацию Игоря Чиндина, который соотносит мистическое чувство поэта с мистическим чувством йенского романтизма, пытаясь найти андреевское место в философско-литературной традиции¹⁷.

В данной статье зададимся целью раскрыть личность Андреева, обращаясь к личным высказываниям писателя о себе. Здесь мы используем подход, предложенный Александром Кораблевым. Ученый в своей статье, посвященной творчеству Михаила Булгакова, исходит из принципа, что „прежде чем устремиться за мистическим писателем, стоит проверить и удостовериться, действительно ли он дал себе такое определение”¹⁸.

⁸ С. Б. Джимбинов, *Пушкин в жизни и творчестве Даниила Андреева*, [в:] электронный ресурс: http://www.rondon.org/andreev/_pvjitda.htm (13.01.2014).

⁹ Е. В. Орлова, *Нерефлективные формы познания в контексте творчества Д. Андреева*, Архангельск 2003.

¹⁰ Д. К. Ахтырский, *Философские идеи в творчестве Д. Андреева*, Москва 2004.

¹¹ А. С. Игнатьева, *Д. Андреев в процессе обновления русского реализма XX века*, Вологда 2002.

¹² А. Палей, *Идейное наследие Д. Андреева (pro et contra): постановка проблемы*, [в:] электронный ресурс: <http://proroza.narod.ru/palei.htm> (13.01.2014).

¹³ О. А. Дашевская, *Жизнестроительная концепция Д. Андреева в контексте культурно-философских идей и творчества русских писателей первой половины XX века*, Томск 2006.

¹⁴ В. Е. Ом, *Мироздание „Розы Мира”. Синтез науки, религии и философии. Космогенезис*, Ташкент 2000.

¹⁵ М. И. Штеренберг, *„Розы Мира” Даниила Андреева и современность*, Москва 2000.

¹⁶ А. Б. Галкин, *„Розы мира” Даниила Андреева и чудо как культурно-исторический факт*, [в:] электронный ресурс: http://lit.lib.ru/g/galkin_a_b/rozamiradoc.shtml; С. Б. Джимбинов, *Даниил Андреев и современность*, [в:] электронный ресурс: http://www.rondon.org/andreev/_dais.htm (13.01.2014); В. Ю. Ирхин, *Даниил Андреев и гностическая традиция*, [в:] электронный ресурс: <http://lib.babr.ru/?book=2184> (13.01.2014); Т. Шуран, *Мистерия истории в сочинениях Владимира Соловьева и Даниила Андреева*, [в:] электронный ресурс: http://samlib.ru/s/shuran_t_i/02solovyov.shtml (13.01.2014).

¹⁷ И. Чиндин, *Философско-мистические аспекты йенского романтизма в творчестве Даниила Андреева*, Москва 2004.

¹⁸ А. А. Кораблев, *Михаил Булгаков как мистический писатель (К вопросу об авторском самоопределении)*, [в:] электронный ресурс: http://holos.org.ru/files/2013/01/korablov_krakow.pdf (13.01.2014).

В 1950 году в стихотворении, которое позже станет частью поэтического ансамбля *Русские Боги*, в цикле *Сквозь природу*, Андреев написал о себе: „Я вестник другого дня” (*Русские Боги*, „Сквозь природу” 1950, № 6). Как следует понимать термин *вестник* в данном поэтическом признании? Слово *вестник* и *вестничество* в творчестве Андреева появляется неоднократно. Однако, наиболее полно концепт *вестничества* поэт излагает в трактате *Роза Мира*:

Вестник – это тот, кто, будучи вдохновляем даймоном, дает людям почувствовать сквозь образы искусства в широком смысле этого слова высшую правду и свет, льющиеся из миров иных. Пророчество и *вестничество* – понятия близкие, но не совпадающие. *Вестник* действует только через искусство; пророк может осуществлять свою миссию и другими путями – через устное проповедничество, через религиозную философию, даже через образ всей своей жизни¹⁹.

Вестник руководствуется миссией синтеза художественного творчества и духовного подвига. Помимо творческого и духовного дара, он обладает *метаисторическими* и *трансфизическими* способностями, благодаря которым, *вестник* может раскрывать духовную суть исторического процесса, странствуя по потусторонним мирам (во время сна или транса), а также осязать близость с природой. Существуют светлые и темные²⁰ *вестники*. К светлому *вестничеству* Андреев причисляет античную трагедию, персидскую поэзию „в лице Фирдоуси, Саади, Низами, Руми”, всю индийскую литературу „сплошь, от ведических гимнов до Рабиндранат Тагора”, творения западных писателей: Вольфрама фон Эшенбаха, Данте Алигьери, Франческо Петрарки, Мигеля де Сервантеса, Педро Кальдерона, Уильяма Шекспира, Джона Мильтона, Перси Биши Шелли, Сэмюэла Тейлора Колриджа, Иоганна Вольфганга фон Гете и др.²¹ В русской культуре *вестниками* были Александр Пушкин, Михаил Лермонтов, Федор Достоевский, Николай Лесков, Иван Тургенев, Лев Толстой, Алексей Толстой и др.

Андреевское осмысление творчества в связи с понятием *вестничества* проявляет удивительное сходство с концепцией провидче-

¹⁹ Д. Андреев, *Собрание сочинений в трех томах. Роза Мира*, т. 2, Москва 1997, с. 368–381.

²⁰ Темные вестники в противоположность светлым вдохновляются не светлыми, а темными даймонами (демонами). Их миссия, в восприятии Андреева, заключается в развенчивании и осмеивании духовности в истории, искусстве, религии, жизни, человеческой душе. К такой группе людей Андреев причислял Фрэнсиса Бэкона, Огюста Конта, Макса Штирнера, Фридриха Ницше, Карла Маркса, Александра Скрябина и др. См.: Там же.

²¹ Там же.

ского творчества, предложенной Карлом Густавом Юнгом. С точки зрения Юнга, художественное творчество можно разделить на два вида: психологическое и провидческое. В психологическом творчестве описывается драматический опыт, почерпнутый из сознательной жизни человека, невыходящий за рамки психологических идей. Поэт, писатель в данном случае поднимает обыденность до уровня поэтического опыта, раскрывая глубины бытия. Так написаны, между прочим, любовные романы, семейные саги, детективы, жанры, затрагивающие социальные вопросы, дидактическая поэзия, комические и трагические лирики и драмы. Провидческое же творчество своей глубиной далеко превосходит психологическое и предъявляет совершенно иные требования к таланту художника. Оно раскрывает мистический опыт, видение того, „чему еще предстоит быть“. Однако, на вопрос, что может скрываться за этими образами, Юнг отвечает: „Видение ли это других миров или духовной тьмы, или же первоначал человеческой психики? Мы не можем утверждать ничего наверняка“²².

Кроме того, перечисленные Андреевым творцы вписываются в круг авторов мистических произведений, указанных Михаилом Яковлевым в *Литературной энциклопедии терминов и понятий*. Ученый называет здесь, в частности, *Божественную комедию* Данте, *Освобожденный Иерусалим* Торквато Тассо, *Потерянный рай* и *Возвращенный рай* Мильтона, трагедии Шекспира, творчество Гете и *Розу Мира* Андреева. Таким образом, андреевскому трактату, как и другим мистическим созданиям литературы, должна быть присуща универсальная интуиция двоemiрия, анамнезис (погружение художника в мистический мир), теургия (уровень художественной реализации и восприятия) и применение символа как средства закрепления и передачи мистического²³.

Вернемся к вопросу авторского самоопределения. Итак, Андреев в 50-е годы думает о себе как о *вестнике*, т. е. о художественном творце, который с помощью произведений предвещает „другой день“ – грядущее будущее. Как поэт, в исполнении своей миссии он прибегает к словам, которым порой придает причудливые формы неологизмов. Причины этого нового словотворчества Андреев объясняет в стихотворении 1955 года, в приведенном уже цикле *Сквозь природу*:

²² К. Г. Юнг, *Психология и литература*, [в:] электронный ресурс: <http://jungland.net/node/1564> (13.01. 2014).

²³ М. В. Яковлев, *Мистическое*, [в:] *Литературная энциклопедия терминов и понятий*, гл. ред. и сост. А. Н. Николюкин, Москва 2001, с. 557–558.

Не ради звонкой красоты,
Как, может быть, подумал ты,
Не блеска ради
Ввожу я новые слова,
Так странно зримые сперва
Вот здесь, в тетради.
[...] Понятиям новым – новый знак
Обязан дать поэт и маг,
Искатель слова.
Нет, я из книг их не беру.
Они подсказаны перу
Златыми снами²⁴.

В этом стихотворении поэт создает свои мистические неологизмы, словно Платон свои метафорические образы солнца и пещеры.

Д. Андреев, что чрезвычайно важно для осмысления его творчества, также считал себя дуалистом. В письме к Родиону Гудзенко, в 1958 году, за четыре месяца до смерти, он написал:

Ведь я, дорогой друг, закоснелый и непереубедимый дуалист (не в философском, а в религиозном смысле), и в моих глазах вся жизнь, все мироздание – мистерия борьбы провиденциальных и демонических сил. Конечно, я верую в конечную – космическую победу Благого начала. Но на отдельных участках и в отдельные периоды времени (иногда с точки зрения человеческих мерил весьма длительные) победы могут оставаться и за темными силами. Не представляю, как иначе можно объяснить историю. Впрочем, у меня это не результат логических рассуждений, а выводы из метаисторического созерцания²⁵.

Показательно то, что Андреев видит мир не как взаимодействие двух полярностей, а именно как беспрестанную борьбу двух сил, в которой силы света представляются ему первичными. Данное противостояние между злом и добром, а также пылающее желание осознания смысла зла просвечивает сквозь все творчество Андреева. Становление такого мировоззрения у поэта вырабатывалось в годы разрушения святости, коммунистического террора, жуткого страха, когда люди жили в ожидании ареста и потери близких. Все грезы и мечты о храме Солнца Мира, который должен был спасти Россию от зла в облике Антихриста, Андреев поместил в своем романе *Странники ночи*. Именно этот роман стал предлогом и причиной приговора для нескольких человек, и вместе с этим – глубоким угры-

²⁴ Д. Андреев, *Собрание сочинений в трех томах...*, указ. соч., т. 1, с. 397.

²⁵ Д. Андреев, *Собрание сочинений в трех томах. Воспоминания о Д. Л. Андрееве*, т. 3, кн. 2, Москва 1997, с. 73.

зением совести для самого автора. Пережив тюремное заключение, избиения, психическую ломку, неудивительно, что Андреев признавался в „закоснелом” дуализме.

В воспоминаниях близких людей портрет Андреева вырисовывается следующим образом. Ирина Усова, знающая поэта с детства, пишет, что его всегда манило сверхъестественное и таинственное (например, история об Антлантиде, в которую безапелляционно верил). Для Усовой он был типичным поэтом романтического направления, который руководился личными чувствами и настроениями, а с логикой жизни не шел ни на какие компромиссы. Она называет поэта „волшебником слова”, умеющим выразить невыразимое. Однажды Усова спросив Андреева, почему он познаваемое за пределами земной реальности наделяет новыми именами, получила следующий ответ: „По тому же, как и географы дают имена вновь открываемым ими горам и рекам”²⁶.

Родион Гудзенко воспринимал поэта как осторожного, набожного мистика, который все время анализировал козни дьявола²⁷. Алексей Смирнов, сын близкого друга Андреева, еще будучи ребенком, видел в нем особенного человека, постоянно общающегося с потусторонним миром. Для него он был „хрупким сосудом мистического сосредоточения”²⁸. Василий Парин, советский академик, физиолог, атеист, подружившийся с Андреевым в тюремной камере, рассказывал Алле Андреевой, жене поэта, что когда Андреев писал, складывалось впечатление, будто „он не пишет, в смысле «сочиняет», а едва успевает записывать то, что потоком на него льется”²⁹.

На мистическое мировоззрение Андреева согласно сведениям близких поэта существенное влияние произвели две личности. Первая из них – женщина, актриса художественного театра, Надежда Бутова, по словам жены поэта, открывшая перед пятнадцатилетним Даниилом „глубину и духовную красоту православной обрядности”³⁰. За что Андреев был ей искренне признателен до конца своей жизни.

²⁶ И. В. Усова, *Даниил Леонидович Андреев в моей жизни*, [в:] Д. Андреев, *Собрание сочинений в трех томах...*, указ. соч., т. 3, кн. 2, с. 400.

²⁷ Р. С. Гудзенко, *Слово о Данииле Андрееве. Литературная запись И. С. Мальского*, [в:] Д. Андреев, *Собрание сочинений в трех томах...*, указ. соч., т. 3, кн. 2, с. 462.

²⁸ А. Г. Смирнов, *Даниил Андреев и его окружение*, [в:] Д. Андреев, *Собрание сочинений в трех томах...*, указ. соч., т. 3, кн. 2, с. 470.

²⁹ А. А. Андреева, *Жизнь Даниила Андреева, рассказанная его женой*, [в:] Д. Андреев, *Собрание сочинений в трех томах...*, указ. соч., т. 1, с. 19–20.

³⁰ Там же, с. 9.

Вторая личность, которая в юности имела „подавляющее”³¹ влияние на Андреева – это Александр Коваленский, тоже поэт, „врожденный большой барин”, с детства посвященный в высшие мистические тайны³². Он был троюродным братом Александра Блока и мужем дочери Добровых, у которых воспитывался Андреев. Они жили вместе с Андреевым в доме Добровых. А. Коваленский был старше Андреева почти на десять лет. Довоенные произведения Коваленского, по словам Аллы Андреевой, были овеяны неким мистически-провиденциальным духом³³.

Согласно Леониду Бежину, существуют также сведения о том, что Коваленскому случалось находиться в странных состояниях полутранса, пребывая в которых он диктовал, а Андреев записывал³⁴. Андреев и Коваленский не только делились своими творческими плодами, но и сверяли мистические переживания³⁵. Хотя у поэтов было очень много общего, между ними существовала разница в подходе к увиденному. На основании тюремной переписки Андреевых можно сделать вывод, что Коваленский избегал и даже боялся словесных обозначений иных миров и их обитателей. Андреев, в свою очередь, считал это кардинальной ошибкой, которая приводит к путанице и аберрации.

Кроме того, А. Смирнов в своих воспоминаниях пишет о том, что становление Андреева как поэта-мистика произошло не только под влиянием Коваленского, но и Александра Блока³⁶. Сам Андреев также признавал преемственную связь своих исканий с творчеством поэта-символиста. В *Розе Мира* Андреев описывал мистические встречи, которые происходили между ним и Блоком:

Я видел его летом и осенью 1949 года [...] Блок был и остается моим другом, хотя в жизни мы не встречались, и когда он умер, я был еще ребенком. Но на некоторых отрезках своего пути я прошел там же, где когда-то проходил он. Другая эпоха, другое окружение, другая индивидуальность, отчасти даже его предупреждающий пример, а главное – иные, во много раз более мощные силы предохраняли меня от повтора некоторых его ошибок³⁷.

Д. Андреев видит в Блоке человека, на которого была возложена та же миссия *вестничества*, что и на него, но поэт-символист не смог

³¹ Там же, с. 12.

³² А. Г. Смирнов, указ. соч., с. 470.

³³ Л. Бежин, *Даниил Андреев – Рыцарь Розы. Заметки странствующего энтузиаста*, Москва 2006, с. 98.

³⁴ Там же, с. 99.

³⁵ Там же, с. 102.

³⁶ А. Г. Смирнов, указ. соч., с. 469.

³⁷ Д. Андреев, *Роза Мира*, указ. соч., с. 433.

ее завершить. Более того, Блок стал для Андреева душевным вожаком в его мистических видениях³⁸. Как Вергилий, ведущий Данте по аду, поэт-символист показывал темные стороны бытия в сонных марях Андрееву. Следует подчеркнуть, что данные мистические встречи случались с Андреевым уже в заключении.

В андреевском стихотворении *Александру Блоку* лирический субъект восклицает: „Мой водитель! Мой брат, пепелящим огнем опаленный!“³⁹. Автор стихотворения призывает Блока, чтобы он помог „мастерству – безнаградному долгу поэта“, не дав ему забыть ночные видения. В конце стихотворения он именуется себя наследником поэта-символиста, принимая его незаконченную миссию:

Поднимаю твой крест!
твой таинственный миф продолжаю!
И до утренних звезд черной перевязи не сниму⁴⁰.

Мистическую близость в творческом и духовном смысле, Андреев также чувствовал с Владимиром Соловьевым, который был для него единственным истинным русским философом и великим духовидцем. Привязанность к авторитету Соловьева в Андрееве была настолько сильна, что „стоило кому-нибудь объявить себя религиозным мистиком, поклонником Владимира Соловьева и поэзии, как Даня уже считал, что такому человеку вполне можно довериться“⁴¹. Духовный опыт Соловьева, запечатленный в *Трех свиданиях*, в восприятии Андреева превосходил опыт Экхарта, Беме, Сведенборга и индийских мистиков. Миссия же великого русского философа, заключалась в подготовке исторической и религиозной обстановки для возникновения интеррелигии *Розы Мира*⁴².

В. Соловьев был важен также для Блока, написавшего о нем статью под заглавием *Рыцарь-монах*⁴³. Андреев на основании анализа стихотворений Блока и личных мистических видений утверждал, что Соловьев в образе монаха в темном одеянии с мечом являлся Блоку во снах. Более того после смерти Блока, согласно Андрееву, Соловьев должен был помочь поэту-символисту выйти из демонических слоев обитания. Следует также отметить, что Андреев заим-

³⁸ Д. Андреев, *Встреча с Блоком. Отрывок из неоконченной поэмы*, [в:] Д. Андреев, *Собрание сочинений в трех томах...*, указ. соч., т. 3, кн. 1, с. 602–604.

³⁹ Д. Андреев, *Русские Боги*, указ. соч., с. 235.

⁴⁰ Там же, с. 236.

⁴¹ И. В. Усова, указ. соч., с. 417.

⁴² Д. Андреев, *Роза Мира*, указ. соч., с. 414–417.

⁴³ А. Блок, *Рыцарь-монах*, [в:] электронный ресурс: <http://www.vehi.net/soloviev/ablock.html> (13.01.2014).

ствовал у Блока определение „Рыцарь-монах” и сделал Соловьева героем в своей драме *Железная мистерия*. Соловьев в образе „Рыцаря-монаха” общается со светлыми духами провиденциальных сил, влияя на *метаисторические* процессы России⁴⁴.

Кроме Коваленского, Блока и Соловьева среди творческих личностей, которые значительно повлияли на Андреева как на поэта следует назвать: Александра Грибоедова, Николая Гумилева, Велимира Хлебникова и Максимилиана Волошина. Каждому из этих поэтов Андреев посвятил стихотворение в цикле *Крест поэта*⁴⁵. В стихотворении *Грибоедов* автор поднимает вопрос о том, какую миссию берет на себя русский поэт и куда она может его привести, сознательными или бессознательными путями. В произведениях о Гумилеве и Хлебникове Андреев задумывается над тем, кем должен быть поэт, и приходит к выводу: витязем, воином, патриотом, человеком слова и чести. Сочинение, посвященное Волошину, воспекает его вольную, открытую и сильную личность поэта.

Итак, Д. Андреев – мистический писатель, который определял себя как *вестника*, *духовидца*, *дуалиста*, *поэта-мага*, *искателя слова*, *творца*, который не выдумывает, а лишь на языке поэзии описывает потусторонность. Мистическое было свойственно не только его произведениям, но также являлось составной частью его личности. Ее основы воссоздавались на глубокой православной вере под влиянием философии Соловьева, поэзии Блока, видений Коваленского, а также индивидуального мистического опыта.

⁴⁴ Интересно, что образ монаха у Андреева, однако не связанный непосредственно с Соловьевым, появляется еще в стихотворении *Александру Коваленскому и моей сестре – Александре Филипповне Добровой-Коваленской*: „Но здесь – покой, здесь нет тоски / Здесь молча светится причастье / Благословляющей руки. / Здесь многокнижными ночами / Монах склонившись на копье, / Следит недвижными очами / Крещение странное мое”. Монах здесь становится надзирателем своего рода таинственного ритуала, которому поддается Андреев, и перед которым остерегает Андреева сестра: „– Будь осторожен вдвое! Страшный / Соблазн тобою завладел”. Д. Андреев, *Александру Коваленскому и моей сестре – Александре Филипповне Добровой-Коваленской*, [в:] его же, *Собрание сочинений в трех томах. Стихотворения из черновиков*, Москва 1997, т. 3, кн. 1, с. 593–594.

⁴⁵ Д. Андреев, *Крест поэта*, указ. соч., т. 3, кн. 1, с. 573–576.

**STEREOTYP KOBIETY POWSTAŁY WE WSPÓŁCZESNYM
ROSYJSKIM I POLSKIM SPOŁECZEŃSTWIE
(NA PODSTAWIE EKSPERYMENTU ASOCJACYJNEGO)**

**СТЕРЕОТИП ЖЕНЩИНЫ, СЛОЖИВШИЙСЯ
В СОВРЕМЕННЫХ ОБЩЕСТВАХ ПОЛЬШИ И РОССИИ
(ПО ДАННЫМ СВОБОДНОГО АССОЦИАТИВНОГО
ЭКСПЕРИМЕНТА)**

**THE STEREOTYPE OF A WOMAN CREATED IN THE
CONTEMPORARY RUSSIAN AND POLISH SOCIETIES
(BASED ON AN ASSOCIATIVE EXPERIMENT)**

Anastasia Oshchepkova

Uniwersytet im Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska

Abstract: The present article refers to a free associative experiment and its results. The author tries to determine what values are represented with the term “woman” in Russian and Polish societies. The article is focused on similarities as well as differences between the Polish and Russian respondents. In order to achieve this, the author classified and divided the lexis proposed by the respondents into groups. Those groups were thoroughly discussed and analyzed. By doing this, the author tries to look into the subconsciousness of a young modern person. Thus, in the article the answers to the following questions can be found: do stereotypes concerning women still exist?; what do Poles and Russians think about that?; is their way of thinking convergent or not?

The experiment described in the article was conducted during 2011–2013 among 100 Poles and 200 Russians under the age of 30. It was carried out by means of series of surveys; in these surveys respondents were asked to provide words and expressions they associate with the term “woman”. Classified lexical units were then analyzed, the conclusion was drawn on the basis of this analysis. The text is divided into parts. Every part revolves around classification of responses of both groups: first group – Russians (both men and women), second – Poles (men and women). The assignment comprises four diagrams that picture the percentage of responses in the groups.

Słowa kluczowe: asocjacja, kobieta, stereotyp, eksperyment asocjacyjny, polskie społeczeństwo, rosyjskie społeczeństwo

Ключевые слова: ассоциация, женщина, стереотип, ассоциативный эксперимент, польское общество, российское общество

Keywords: association, woman, stereotype, associative experiment, Polish society, Russian society

1. Введение

Нельзя отрицать существования тесной взаимосвязи между языком и мышлением человека. Главной чертой, отличающей человека от остальных живых существ, является способность выражать сфор-

мировавшиеся мысли посредством вербальных средств общения. Язык выступает в качестве соединительного звена между человеком и обществом.

У каждого индивида существует своя картина мира, которая складывается в его сознании посредством общения с внешним миром вследствие накопления личного опыта в сфере той культуры, в которой происходит становление его личности. Картина мира является отражением мировоззрения человека. Отношение человека к явлениям окружающего мира, а также их интерпретация обусловлены культурой, к которой мы принадлежим¹.

Цель данной статьи — показать, с какими культурными ценностями представители Польши и России ассоциируют слово *женщина*, обратить внимание на сходства в ответах респондентов. Группируя и анализируя эти ассоциации, мы предпримем попытку „заглянуть” в сознание молодого современного представителя российского и польского обществ. Возможно, тем самым мы получим ответы на вопросы: какие существуют стереотипы, связанные с женщиной? Как россияне и поляки мыслят на данную тему, и насколько их мышление схоже?

Из всех дефиниций понятия „стереотип” нами выбрана дефиниция Уолтера Липпмана: стереотип — это образы людей из других групп, которые создает культура. Они существуют для объяснения поведения людей, а также призваны оценивать это поведение. Липпман относился к стереотипам как к избирательному и неточному способу восприятия действительности. Он считал, что стереотипизация ведет к упрощению действительности, а заодно порождает предрассудки. Липпман заметил, что стереотипы неизбежны, поскольку являются „объективной функцией взаимодействия человека и окружающей его действительности и проекцией на мир собственных чувств, ценностей человека”². Мнения иных ученых, например Гражины Хабрайской, Ренаты Гжегорчиковой, Александры Ясельской, Элеаноры Рош также принимались во внимание³.

¹ См. Ж. А. Вардзелашвили, *Символизация обыденного в языковой картине мира*, „Acta Linguistica. Journal of Contemporary Language Studies”, Sofia 2009, t. 3, no. 2, с. 64–70.

² См. W. Lippman, *Public opinion*, New York 1922, с. 88–90, 95–96 (по веб-публикации: Т. Б. Рябова, *Стереотипы и стереотипизация как проблема гендерных исследований*, [в:] электронный ресурс: <http://cens.ivanovo.ac.ru/publications/riabova-stereotypy.htm> [8.05.2013]).

³ G. Habrajska, *Prototyp – stereotyp – metafora*, [в:] *Język a kultura. Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, pod red. J. Anusiewicz, J. Bartmiński, t. 12, Wrocław 1998, с. 116; R. Grzegorzczakowa, *O rozumieniu prototypu i stereotypu we współczesnych teoriach semantycznych*, [в:] *Język a kultura...*, указ. соч., с. 109; A. Jasielska, *Treść i struktura pro-*

Кроме этого, нами учтены и приняты во внимание гендерные исследования, описанные в работах Ангелины Чекалиной, Евгения Ильина, Шон Берн⁴.

2. Свободный ассоциативный эксперимент

Для осуществления поставленной задачи в 2011–2013 годах нами был проведен свободный ассоциативный эксперимент среди 100 анкетированных поляков (50 женщин и 50 мужчин) и 200 россиян (100 женщин и 100 мужчин) до 30 года жизни.

Следует пояснить, что разница в количестве опрошенных граждан (100 поляков, 200 россиян) не повлияла на результаты исследования, так как исследовалось не количество респондентов и их анкет, а процентное соотношение ответов-ассоциаций.

Среди польских респондентов свободный ассоциативный эксперимент был проведен в Гданьске. Анкетирование среди российских граждан проводилось в Москве и Калининграде. Кроме того, анкеты были распространены среди россиян, посещавших Консульство Российской Федерации в Познани.

Исследования были проведены с помощью анкет, в которых респонденты должны были указать слова и выражения, ассоциирующиеся у них со словом *женщина* (данное слово являлось для них стимулом, на который должна была последовать реакция — то есть ряд ассоциатов).

Кроме основного вопроса текст анкеты предполагал ряд дополнительных вопросов, касающихся возраста, семейного положения, места проживания, занятия, наличия детей и вероисповедания анкетироваемых. Впоследствии оказалось, что наиболее существенную связь с результатами эксперимента имели два контрольных вопроса — касающиеся пола и возраста респондентов.

При подробном рассмотрении полученных данных все ответы были распределены по разным лексико-тематическим группам (далее — ЛТГ). Мужские и женские ответы несомненно отличались друг от друга, но различия не были радикальными. Ответы были достаточно полными (6–15 слов или выражений), иногда появлялись предложения и мини-тексты.

totywu wstydu jako przykladu emocji złożonej, „Roczniki Psychologiczne”, Lublin 2012, t. XV, nr 3, с. 101–107; E. Rosch, *Zasady kategoryzacji // Cognition and categorization*, pod red. E. Rosch, B. Lloyd, New Jersey 1979, с. 27–48.

⁴ А. А. Чекалина, *Гендерная психология: учебное пособие*, Москва 2009, с. 16; Е. П. Ильин, *Пол и гендер*, Санкт-Петербург 2010, с. 530; Ш. Берн, *Гендерная психология. Законы мужского и женского поведения*, Санкт-Петербург 2007, с. 26.

Стоит упомянуть, что женщины, отвечавшие на вопрос о том, с чем или с кем они ассоциируют слово *женщина*, фактически составляли портрет не только женщины как таковой, но и проецировали ответы по отношению к самим себе. Здесь мы можем говорить о так называемой *Я-концепции*⁵ — автопортрете, который они составляли при заполнении анкеты. Возможно, именно поэтому ответы женщин были более полными и разнообразными, чем ответы мужчин.

3. Реакции россиян

В данной части нашей статьи мы займемся представлением ответов-ассоциаций, полученных от россиян в ходе проведения свободного ассоциативного эксперимента, а также опишем классификацию данных ответов по ЛТГ.

В связи с этим стоит упомянуть о работе Юрия Николаевича Караулова, создателя *Русского ассоциативного словаря*, в котором приведены наиболее частотные реакции, полученные от респондентов на стимул *женщина*, а именно: мужчина (71), красивая (66), мать (36), в белом (19), молодая (11), красота (10), милая (10), умная (8), добрая (7), „без ответа” (6), жена (6), любимая (6)⁶.

3.1. Русские женщины

Приступим к рассмотрению выделенных нами ЛТГ и ответов, полученных от русских женщин. Всего мы получили 385 ответов, из них 149 ответов — разные (то есть такие, которые выступали однократно и не повторялись).

Все ответы, полученные от русских женщин, мы распределили на несколько ЛТГ. В конечном итоге мы выделили 6 ЛТГ. Некоторые из них, в свою очередь, мы разбили на несколько подгрупп, каждая из которых получила свое название.

Итак, наиболее частотной группой, которую нам удалось выделить среди ответов россиянок, является ЛТГ **1. КРАСОТА**. Данная группа включает в себя 153 ответа, что составляет 40% от всех ответов россиянок. Толковый словарь Сергея Ивановича Ожегова дает следующее определение этого слова: красота — (первое из значений слова) „все красивое, все прекрасное, что доставляет эстетическое и нравственное наслаждение. Отличаться красотой”⁷.

⁵ См. M. Grabska, *Русская женщина — нежность, красота; польская женщина — matka, żona*, [в:] *Słowa, słowa, słowa... w komunikacji językowej*, red. M. Grabska, Gdańsk 2004, с. 306.

⁶ См. Ю. Н. Караулов, Г. А. Черкасова, Н. В. Уфимцева, Ю. А. Сорокин, Е. Ф. Тарасов, *Русский ассоциативный словарь. От стимула к реакции: около 7000 стимулов*, т. 1, Москва 2002, [в:] электронный ресурс: <http://thesaurus.ru/> (11.12.2013).

⁷ С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова, *Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений*, Москва 2009, с. 304.

Данную ЛТГ мы разбили на три подгруппы. Первая подгруппа – ВНУТРЕННИЕ КАЧЕСТВА, вторая подгруппа – ИДЕАЛ, третья подгруппа – ВНЕШНОСТЬ.

Подгруппа ВНУТРЕННИЕ КАЧЕСТВА включает в себя следующие реакции: нежность (22), доброта (7), милая (3), деликатность (3), скромная, отзывчивость, рассудительная, внутренняя красота, душевная теплота, дающая любовь, чувственная, ранимая, чувства, эмоции, эмоциональность.

Вторая подгруппа ИДЕАЛ включает в себя реакции: любовь (14), женственность (7), обаяние (3), цветы (3), любимая (3), богиня (2), шарм (2), свет (2), изящество (2), блеск в глазах, очарование, великолепие, роскошная женщина, любовница, волшебница, источник вдохновения, утонченность, притяжение, стихи, самое красивое существо, тонкая натура, чудо природы, белая шляпа, восхищение, луна, пластичность, романтичная.

Последняя подгруппа – ВНЕШНОСТЬ включает в себя следующие реакции: красота (34), красивая (5), ухожена (2), вкусно пахнет, стройная, стиль, интересная, прекрасная, улыбка, элегантность, сексуальная, М. Белуччи, дев. Дж. Бонда.

II. Второй по частотности, а соответственно по значимости, группой, которую мы выделили, является ЛТГ 2. **СЕМЕЙНЫЙ БЫТ**. В общей сложности данная группа включает в себя 93 ответа-реакции, что составило 24% всех ответов россиянок. Быт (по данным словаря С. И. Ожегова) – „жизненный уклад, повседневная жизнь. Домашний быт”⁸.

Данная ЛТГ состоит из трех подгрупп: первая – СЕМЬЯ, вторая – ДОМ, третья – ЖЕНА.

К подгруппе СЕМЬЯ мы отнесли следующие ассоциаты на стимул *женщина*: мама (18), семья (9), бабушка (4), тепло (3), терпеливость (2), теплота (2), сочувствие (2), теплые руки, уважающая семью, Родина, умение любить, опора, уход за близкими.

В подгруппу ДОМ объединены такие ассоциаты, как дом (8), хранительница семейного очага (7), хозяйка (3), уют (3), трудолюбива, хозяйка дома, хозяйственность, хозяйство, чистота, вкусная еда, домохозяйка.

К последней подгруппе ЖЕНА отнесены следующие ассоциаты: жена (9), любящая (3), супруг, супруга, замужняя, преданность, понимание, шея для мужчины, верность.

III. Третью ЛТГ, выделенную нами, мы назвали 3. **ИСТОЧНИК ЖИЗНИ**. Данная группа включает в себя 75 ответов, что составляет 19% от общего количества ответов, полученных от россиянок.

⁸ С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова, указ. соч., с. 66.

Одно из значений слова „источник“, помещенное в *Толковом словаре русского языка*, это „то, что дает начало чему-нибудь, откуда исходит что-нибудь“⁹.

Ассоциаты, составившие данную ЛТГ, это мать (20), дети (12), забота (12), мудрость (7), ласка (6), материнство (5), дает жизнь (2), заботливая (2), ребенок (2), внимательна (2), любит детей, мягкость, новая жизнь, начало новой жизни, жизнь.

IV. Четвертая выделенная нами ЛТГ под названием **4. СИЛА** включает в себя 46 ответов, что составляет 12% от всех ответов респонденток.

Согласно дефиниции, приведенной в словаре С. И. Ожегова, сила (четвертое значение слова) — „способность проявления какой-нибудь деятельности, состояния, отличающаяся определенной степенью напряжения, устремленности. *Сила воли. Сила воображения*“¹⁰.

К данной ЛТГ мы отнесли следующие реакции: сила (5), сильная (4), ум (4), интеллигентность (3), ответственность (3), волевая (2), властная (2), аккуратность (2), гордость, что я женщина, духовно сильнее мужчин, сдержанность, желание расти над собой, зрелость, карьера, личность, на ней держится весь мир, продуктивная работа, работает, работа над собой, сила духа, самостоятельная, сила воли, спокойствие, саморазвитие, жизнерадостная, уверенность, упорность, характер, феминистка.

V. Пятой по частотности ЛТГ является группа **5. ПРОБЛЕМЫ**. В данную ЛТГ входит 11 ответов, что составляет 3% от всех ответов русских женщин.

Данная ЛТГ включает в себя следующие реакции: внутренние противоречия, долбание по мелочам, истерика, капризная, настроение, непунктуальность, непредсказуемость, отсутствие способностей к технаукам, ревность, сложная конструкция психики, хитрость.

VI. Последняя выделенная нами ЛТГ, под названием **6. ДРУГОЕ**, включает в себя 7 ответов-реакций, что составляет 2% от всего количества ответов, полученных от респонденток из России.

К данной ЛТГ мы отнесли следующие реакции: человек женского пола (2), я сама, парад, за 25 лет, все разные, затрудняюсь ответить.

⁹ Там же, с. 256.

¹⁰ Там же, с. 716.

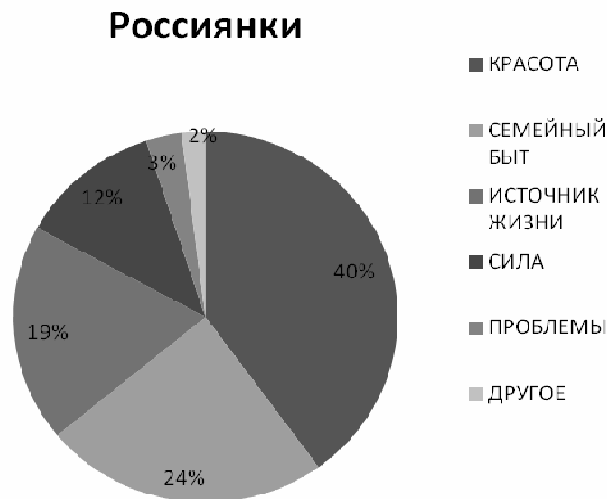

Диаграмма 1. Ответы россиянок

3.2. Русские мужчины

В этой части нашей работы мы приступим к описанию ответов, полученных от русских мужчин. От россиян в общей сложности мы получили 311 ответов-реакций, из них 160 — разные.

Распределение полученных ответов на ЛТГ было произведено по аналогии с распределением женских ответов в предыдущем разделе.

I. Было выделено 8 ЛТГ. Наиболее частотной из них является группа 1. **КРАСОТА**, включающая в себя 123 ответа-реакции, что составило 40% от всех ответов, полученных от русских мужчин. В данной лексико-тематической группе нами были выделены три подгруппы. Первая из них — **ВНЕШНЯЯ КРАСОТА**, вторая — **КРАСОТА ДУШИ**, третья — **МУЗА**.

Подгруппа **ВНЕШНЯЯ КРАСОТА** включает в себя следующие реакции: красота (22), прекрасная (5), цветы (5), улыбка (3), женственность, молодость, красавица, прелестная, милая, красивая, прелесть, цветущая, грация, красотка.

Вторая подгруппа **КРАСОТА ДУШИ** включает следующие ответы: доброта (6), ласка (6), тепло (4), ласковая (2), нежность (2), нежная (2), положительные ассоциации (2), радостная, смех, эмоции, эмоциональность, душевные чувства, дарящая тепло, доверчивая, теплота, настроение, приносит тепло.

Последняя подгруппа МУЗА включает следующие ассоциаты: любовь (14), секс (3), богиня (2), весна (2), солнце (2), аромат, идеал, магия, очаровательная, любимая, любовница, любящая, богиня любви, игра на скрипке, ночные прогулки, свет, луна, птица, поцелуй, стихия, удовольствие, первый поцелуй, суженая, сладкозвучная гитара, „поля персика”^{*}.

II. Второй по частотности ЛПГ является группа **2. СЕМЕЙНЫЙ БЫТ**, включающая в себя 58 ответов, что составило 19% от всех ответов, полученных от русских мужчин.

Данную ЛПГ, в свою очередь, мы разбили на две подгруппы: ДОМ и СЕМЬЯ.

К первой подгруппе (ДОМ) мы отнесли следующие ассоциаты: уют (7), домашний очаг (6), дом (5), покупки (2), деньги (2), кухня, ужин, хранительница домашнего очага, умелая.

Ко второй подгруппе (СЕМЬЯ) мы отнесли следующие реакции: мама (11), семья (8), сестра (4), Родина (3), бабушка (2), дочка, отчизна, мать моих детей.

III. Третьей по частотности ЛПГ является группа **3. ИСТОЧНИК ЖИЗНИ**. Она включает в себя 48 ответов-реакций, что составляет 15% от общего количества ответов, полученных от русских мужчин.

К данной ЛПГ мы отнесли следующие ассоциаты: дети (12), мать (11), забота (4), продолжение рода (3), опекун (2), новая жизнь (2), ангел-хранитель для своих детей, продолжательница рода, жизнь, материнство, приносит новую жизнь на землю, рождение, дарит жизнь, богиня плодородия, учительница, заботливая, Гая, земля, при-рода, богиня земли.

IV. Следующей, четвертой ЛПГ является группа **4. ЖЕНА-ПОДДЕРЖКА**, включающая в себя 35 ассоциатов, что составляет 11% от всех ответов, полученных нами от русских мужчин.

По данным словаря С. И. Ожегова, поддержка — „помощь, содействие. Поддержать — оказать кому-нибудь помощь, содействие”¹¹.

В данную ЛПГ включены следующие ассоциаты: ласка (6), жена (5), подруга (4), защита (2), уважение (2), брак, безопасность, взаимность, вторая половина, расставляет все на свои места, талисман мужчины, инь-янь, оказывает помощь, вера — надежда — любовь, близкий человек, оберег, помощница, надёжность, поддержка, потребность в защите, друг.

^{*} Сохранена авторская орфография.

¹¹ Там же, с. 601.

V. Пятой ЛТГ, которую нам удалось выделить, является группа **5. ПРОБЛЕМЫ**, включающая в себя 16 ответов, что составляет 5% от всех ответов.

По данным толкового словаря С. И. Ожегова, проблема — „сложный вопрос, задача, требующая разрешения, исследования”¹².

К данной ЛТГ мы отнесли следующие реакции, полученные от российских мужчин: нервы (2), „железная” логика, любят ушами, легкомысленность, нестандартное мышление, плач, проблемы, сломанная техника, человек, которого необходимо удивлять, прилетает-улетает, развод, хищница, выбирающая себе жертву, истерика, глупышка.

VI. Шестой ЛТГ, которую нам удалось выделить, является группа **6. СИЛА**, включающая в себя 14 ответов, что составляет 4% от всех ответов, полученных от русских мужчин: дух, единоборства, задача, опыт, президент, премьер, профессионал, равноправие, ремонт, сознание, справедливость, человек в возрасте, умная, интуитивная.

VII. Далее по частотности следует ЛТГ под названием **7. ВНЕШНИЙ ВИД**, включающая в себя 11 ответов-реакций, что также составляет 4% от всех ответов. Внешность — „наружный облик человека”¹³.

К ЛТГ **ВНЕШНИЙ ВИД** относятся следующие ассоциаты: шуба (2), тыльная часть, ухоженная, фигура, грудь, попа, форма груди, Шанель номер пять, юбка мини, духи.

VIII. Последняя в данном списке ЛТГ **8. ДРУГОЕ** включает в себя 6 ответов, что составляет 2% от всех мужских ответов. К данной ЛТГ относятся следующие реакции на стимул *женщина*: затрудняюсь с ответом, нет никаких ассоциаций, трудный вопрос, это личное, палатализация велярных согласных, Мороз красный нос.

¹² Там же, с. 604.

¹³ Там же, с. 88.

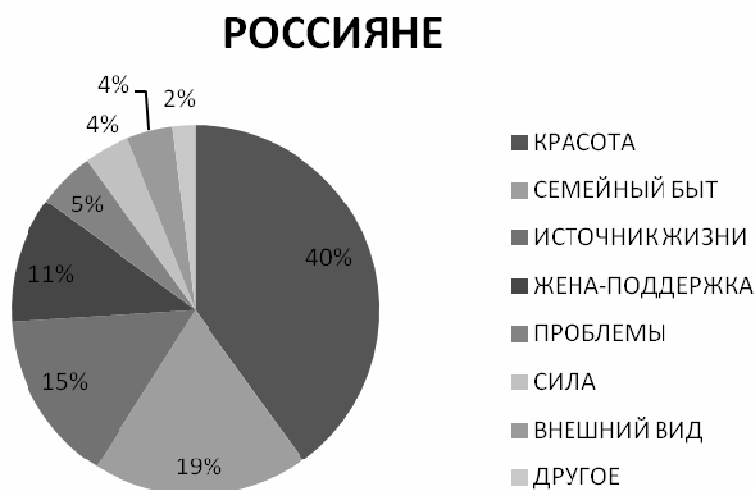

Диаграмма 2. Ответы русских мужчин

4. Реакции поляков

В данной части нашей статьи рассмотрим ответы, полученные от польских респондентов, обратим внимание на выделенные ЛТГ и их количественное и процентное соотношение.

4.1. Польские женщины

Всего от поляк мы получили 457 ответов-реакций, из них 209 ответов — разные. В общей сложности нами было выделено 9 ЛТГ. Некоторые из них, в свою очередь, мы разбили на несколько подгрупп, каждая из которых получила отдельное название.

I. Итак, наиболее частотной группой, выделенной нами среди ответов поляк, является ЛТГ 1. PIĘKNO. Данная группа включает в себя 133 ответа, что составляет 29% от всех ответов польских женщин.

Данную ЛТГ, в свою очередь, мы разбили на четыре подгруппы. Первая подгруппа — DELIKATNOŚĆ, вторая — MUZA, третья — CZYSTOŚĆ, четвертая — ŻYCIOWA ENERGIA.

Первая подгруппа DELIKATNOŚĆ включает следующие ответы: delikatna (27), emocje/emocjonalna (12), wrażliwość (8), uczuciowość (4), kwiaty, owoce, mozaika, łatwo zranić, krucha.

Вторая подгруппа MUZA включает следующие ответы: piękno (24), subtelna (7), uroda (5), zmysłowość (4), natchnienie / muza (3),

gracja (3), inspiracja (2), Wenus (2), wyjątkowa, wspaniałość, podziw, tajemnica, ideał, raj, niebo, smak, namiętność.

Третья подгруппа CZYSTOŚĆ включает следующие ответы: skromność (3), czystość (2), niewinność, kolor biały, dziewica, panna.

Последняя, четвертая подгруппа ŻYCIOWA ENERGIA включает следующие ответы: radość (2), romantyzm (2), witalność, zwiwna, dobra energia, pogoda ducha, miła.

II. Следующей по частотности ЛТГ является группа **2. RODZICIELKA**, включающая в себя 88 ответов-реакций, что составило 19% от всех ответов польских женщин.

ЛТГ RODZICIELKA, аналогично предшествующей разбита на несколько подгрупп. Первая из них – DAWCZYNI ŻYCIA, а вторая – OPIEKUNKA.

В первую подгруппу DAWCZYNI ŻYCIA входят следующие ассоциаты: matka (17), dzieci (7), macierzyństwo (4), rodzicielstwo (2), źródło życia, dawczyni życia, córka, życie, ciąża, poród, wytrzymałość na ból.

В подгруппу OPIEKUNKA входят следующие ассоциаты: opiekuńcza (12), ciepło (7), wyrozumiała (5), mądrość (5), troskliwość (4), dobra (3), empatia (3), kochająca, czuła, wspierająca, łagodna, pielęgniarzka, skłonna do poświęceń, dbałość, oddanie, serdeczna, dojrzałość, pomocna, nauczycielka życia.

III. Третью ЛТГ, включающую 52 ответа (11% от всех ответов полек), мы назвали **3. SIŁA**.

В данную ЛТГ входят следующие ассоциации, полученные от полек: silna (8), feministka (6), zaradna (5), niezależność (5), inteligencja (5), odwaga (4), wytrzymałość (4), pewność siebie (2), przewrotność, business woman, nowoczesność, równouprawnienie, zdecydowanie, przebojowość, zadziorność, szefowa, śmiała, dominacja, stanowczość, kobieta sukcesu, potrafi osiągnąć cel.

IV. Четвертая ЛТГ **4. DOM RODZINNY**, включающая 51 ответ-реакцию (11% от всех ответов полек), состоит из четырех подгрупп. Первая – RODZINA, вторая – KREWNI, третья – ŻONA, четвертая – DOM.

К первой подгруппе RODZINA мы отнесли следующие ассоциаты: żona (7), rodzina (3), kobieta – sżyja rodziny, podtrzymuje ognisko domowe, małżeństwo, partnerstwo, związek, ostoja, podtrzymuje domowy ogień.

Во вторую подгруппу KREWNI входят следующие реакции: siostra, mama, babcia, ciocia.

К третьей подгруппе **ŻONA** относятся следующие ассоциаты: idzie na kompromis (3), kochliwa (2), uległość, ufna, zależność, wierność, szczerość, bliskość, przyjaciel.

К последней подгруппе **DOM** относятся следующие ассоциаты: gotowanie (5), pracowita (3), sprzątanie (2), gosposia, kuchnia, obowiązki, troska o dom, porządek.

V. Пятая ЛПГ носит название **5. WYGLĄD** и включает в себя 43 ответа-реакции, что составляет 9% от всех ответов полек. Данная ЛПГ состоит из трех подгрупп: **CIAŁO**, **SYLWETKA**, **UBRANIA / DODATKI**.

В подгруппу **CIAŁO** входят следующие ассоциаты: piersi (2), ciało (2), sfery erogenne, kobiece kształty, koło, biust, macica.

К подгруппе **SYLWETKA** мы отнесли следующие реакции: długie włosy (5), bogini (3), duże oczy (2), modelka (2), długie nogi (2), smukła sylwetka, czerwone usta, wcięcie w pasie, uśmiech, schludność.

В третью подгруппу (**UBRANIA / DODATKI**) вошли следующие ассоциаты: sukienka (10), obcasy (5), makijaż (2), paznokcie (2), perfumy, korale, perły, wyczucie stylu, tipsy, spódniczka, kapelusz, ładny ubiór, ubrania, bielizna, dbałość o wygląd, kokarda, kosmetyki, kosmetyczka, fryzjer.

VI. Следующая выделенная нами ЛПГ **6. UWODZICIELKA** включает в себя 34 ответа-ассоциации, что составляет 8% от всех ответов полек. В данную ЛПГ мы включили следующие ассоциаты: seksowna (9), miłość (8), kochanka (6), obiekt westchnień (2), podrywaczka, kokieteria, kolor czerwony, kolor różowy, flirt, romans, kobiecość, powab, zabawa.

VII. Седьмая группа **7. WREDNA** включает 30 ответов (7% от всех ответов): zazdrość (9), wredna (3), plotki (3), maruda (2), pamiętliwość (2), nie lubi innych kobiet (2), zemsta (2), zaborcza, dwubiegunowość, niepoważna, nałogi, roztrzepanie, niespokojna, spryt.

VIII. Восьмая ЛПГ **8. TOWARZYSKA** включает 16 ответов-ассоциаций, что составляет 4% от всех ответов полек. Реакции, которые мы выделили, это: dziewczyna (2), przyjaciółki, sztuka, taniec, kontrast, galeria handlowa, babski wieczór, kultura, szalona, poczucie humoru, uczciwa, lesbijki, gender, rodzaj, hormony, tajfun, burza.

IX. Последняя ЛПГ **9. STEREOTYPY** включает 10 ответов-реакций (2% от всех ответов полек): zakupy (4), płeć piękna (2), stereotypy, zdolności komunikacyjne, nielogiczność, kura domowa.

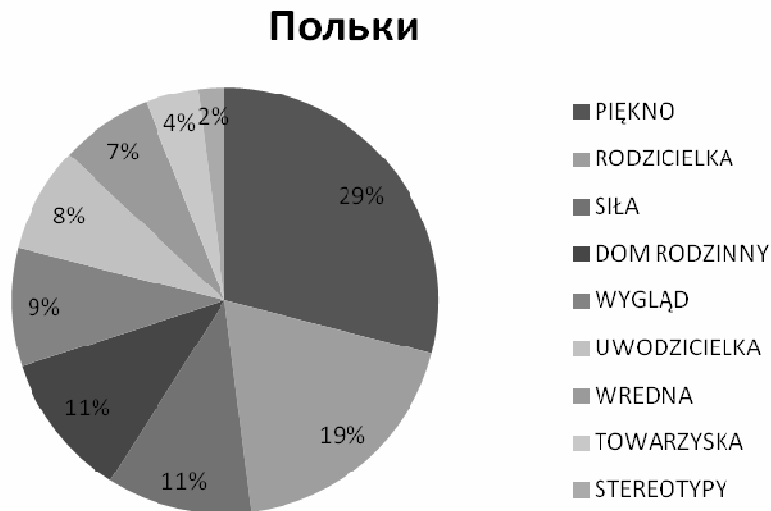

Диаграмма 3. Ответы поляк

4.2. Польские мужчины

Приступим к описанию ответов, полученных от польских мужчин. В общей сложности мы получили 222 ответа, из них – 118 разные.

I. Наиболее частотной ЛТГ является группа **1. PIĘKNO**, включающая в себя 91 ответ, что составляет 41% от всех ответов, данных польскими мужчинами. Данную ЛТГ мы разбили на три подгруппы: MUZA-UWODZICIELKA, CZYSTOŚĆ, WYGLĄD.

Первая подгруппа MUZA-UWODZICIELKA включает следующие ответы: miłość (7), uczucia (6), wdzięk (5), zapach (3), przyjemność (2), kobiecość (2), randka (2), natchnienie/muza (2), wspaniała (2), gracia (2), subtelna, marzenia, namiętność, zmysłowa, spojrzenie, zwraca na siebie uwagę, bliskość, inspiracja, wesoła, lubią dostawać kwiaty.

Вторая подгруппа CZYSTOŚĆ включает следующие ответы: delikatna (8), niewinność, wrażliwość, emocje, łatwo zranić.

Третья подгруппа – WYGLĄD – включает следующие ответы: piękna (11), ładna (3), elegancja (3), uroda (2), ładne oczy (2), Top model (2), moda (2), długie włosy (2), kosmetyki (2), kobiece kształty, kok, torebka, manicure, makijaż, styl, Joanna Krupa.

II. Следующей по частотности ЛТГ является группа **2. DOM RODZINNY**, включающая в себя 52 ответа-реакции (24% от всех ответов поляков). Данная ЛТГ состоит из двух подгрупп: RODZINA и DOM.

К первой из них (RODZINA) относятся следующие ассоциаты: mama (9), ciepło (4), rodzina (2), babcia (2), matka (2), rozmowa (2), mądrość (2), mężczyzna, dobro, wspiera mężczyznę, opiekuńcza, ciepłe słowa, relacje, spokój, małżeństwo, czułość, druga połowa, cisza.

Ко второй подгруппе (DOM) относятся следующие реакции: gotowanie (4), dom (4), zakupy (2), ognisko domowe, obiad, kuchnia, sprzątanie, pranie, czysty pokój, patelnia, jedzenie.

III. Третья ЛПТ **3. CIAŁO** (36 ответов-реакций, что составило 16% от всех ответов польских мужчин) включает следующие реакции: seks (17), ciało (7), cipa (2), głowa, łydki, pochwa, dupa, piersi.

IV. Следующая по численности ответов ЛПТ под названием **4. INNE** включает в себя 27 ответов, что составляет 12% от всех ответов польских мужчин.

В данную ЛПТ мы включили следующие реакции: homo sapiens (3), płeć piękna, płeć słaba, laska na wysokim stanowisku, mocher, dziewczyna, baba, kolory, dobra ręka, kolor różowy, rodzaj, disco polo, parytety, długość życia, płeć, chomik, policja, architektura, plastik, ciabata, wychodek, pieróg, żdźbło, wombat, jeź.

V. Последняя ЛПТ **5. PROBLEM**, включающая 16 ответов-реакций, составляет 7% от всего количества ответов, данных польскими мужчинами. К данной ЛПТ мы отнесли следующие реакции: gadatliwa (2), problem (2), feminizm (2), chaos, humorzasta, niezdecydowanie, deficyt budżetowy, śmierć, udaje silną, nie wiadomo jakie są naprawdę, ciężko mówić prosto z mostu, pamiętliwe, wylew.

ПОЛЯКИ

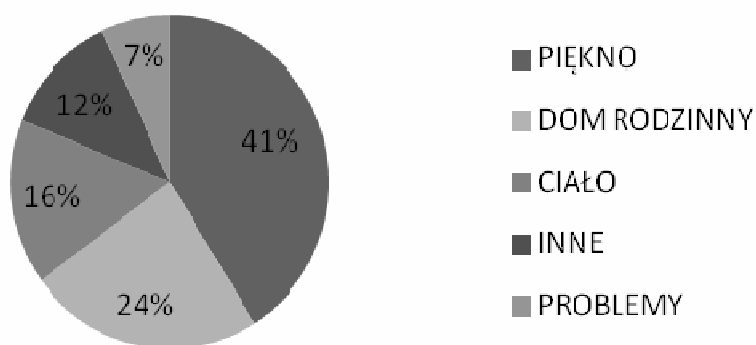

Диаграмма 4. Ответы польских мужчин

5. Различия и сходства в ответах поляков и русских

О различиях и сходствах в ответах польских и русских респондентов мы намерены рассуждать, опираясь на выделенные нами ЛТГ:

Частотность ЛТГ	Россиянки	Россияне	Польки	Поляки
1.	КРАСОТА	КРАСОТА	PIĘKNO	PIĘKNO
2.	СЕМЕЙНЫЙ БЫТ	СЕМЕЙНЫЙ БЫТ	RODZICIELKA	DOM RODZINNY
3.	ИСТОЧНИК ЖИЗНИ	ИСТОЧНИК ЖИЗНИ	SIŁA	CIAŁO
4.	СИЛА	ЖЕНА-ПОДДЕРЖКА	DOM RODZINNY	INNE
5.	ПРОБЛЕМЫ	ПРОБЛЕМЫ	WYGLĄD	PROBLEMY
6.	ДРУГОЕ	СИЛА	UWODZICIELKA	
7.		ВНЕШНИЙ ВИД	WREDNA	
8.		ДРУГОЕ	TOWARZYSKA	
9.			STEREOTYPY	

Таб. 1. Лексико-тематические группы — нумерация согласно частотности ответов по отношению к той или иной ЛТГ

Следует упомянуть о различном количестве выделенных ЛТГ. В анкетах россиянок нам удалось выделить 6 таких групп, у русских мужчин — 8, у полек — 9, а у польских мужчин всего 5. В первую очередь, это связано с большим или меньшим количеством уникальных ответов, разнообразием полученных реакций. В некоторых случаях представлялось возможным отнести ассоциаты к одной ЛТГ, в других случаях таким образом поступить было невозможно, вследствие чего требовалось выделить новую ЛТГ.

В ответах россиян и поляков несомненно присутствуют некоторые различия. Данные несоответствия можно наблюдать в подгруппах ЛТГ, в ассоциатах, а также в порядке расположения ЛТГ в таблице 1. Однако в результатах анкет наблюдается более общности. Объясним это в комментариях, представленных ниже.

Наиболее частотной ЛТГ, выделенной нами как у поляков, так и у россиян, является ЛТГ **КРАСОТА / PIĘKNO**.

Данная ценность известна человечеству издавна. С описанием красоты мы встречаемся уже у Платона, считавшего ее способной оказывать сильное влияние на человека. На вершину своей пира-

миды ценностей наряду с Добротой и Истиной он ставил именно Красоту, рассматривая эти три ценности как нечто целостное и неделимое¹⁴. Интересно, что поляки и россияне сконцентрировались именно на данной тематике.

Н. Бердяев писал, что „все гармоничное в жизни — есть красота”¹⁵. Философ замечал также, что красота далеко не объективна. Обращение многих мыслителей к тематике красоты доказывает ее значимость в жизни.

Хочется добавить, что у красоты множество обликов, каждая последующая эпоха порождает свой канон красоты. Она проходит свой исторический путь от эпохи классической пропорции до современности с ее новыми идеалами. Истории известны случаи, когда смена канона красоты была связана с полной сменой идеалов и ценностей. Таким этапом является эпоха декадентства, в которой красота является неотъемлемой частью искусства. Это эпоха отличалась безоговорочным стремлением к внешней красоте, постоянным поиском неконвенциональных подходов, восприятием жизни как произведения искусства¹⁶.

Вместе со сменой канонов красоты меняются также и требования к женской красоте. Данные изменения прослеживаются в искусстве, литературе, а в современном мире — также в рекламе и СМИ.

„Женская красота оценивается постоянно. Женщины прежде всего воспринимаются визуально”¹⁷, — сообщает Н. Арутюнова. Данное высказывание подтверждается результатами различных исследований, в том числе приведенными нами выше (ЛПГ **ВНЕШНИЙ ВИД, WYGLĄD**). Исследовательницей А. Кириллиной была проанализирована одна из рубрик газеты „Комсомольская правда”. В данной рубрике публиковались пожелания и поздравления по случаю дня рождения ребенка. Мальчикам желали *расти здоровыми и счастливыми*, а девочкам — *расти красивыми, счастливыми и умными*¹⁸. Опираясь на данный пример, можно еще раз доказать, что кра-

¹⁴ См. R. Kazibut, *Mechanizmy Roberta Boyle’a. Od chaosu „Rzeki Heraklita” do piękna zegara ze Strasburga*, [в:] *Scripta Neophilologia Posnaniensia*, t. XII: *Etos piękna w nauce, sztuce i kulturze*, pod red. H. Chałacińskiej, S. Puppla, B. Waligórskiej-Olejniczak, Poznań 2012, с. 51.

¹⁵ Н. Бердяев, *Экзистенциальная диалектика божественного и человеческого*, Москва 2010, с. 352.

¹⁶ См. H. Ciszek, *Piękno na wspak – przyczynek do tematu o pięknie w ujęciu dekadentyzmu*, [в:] *Scripta Neophilologia Posnaniensia*, t. XII: *Etos piękna...*, указ. соч., с. 123.

¹⁷ Н. Арутюнова, *Мужчины и женщины. Конкурс красоты*, [в:] *Gender – forschung In der slawistik*, pod red. J. van Leeuwen-Turnovcova, Wien 2002, с. 67.

¹⁸ А. Кириллина, *Манифестация гендерных стереотипов в российской прессе: журналистская и читательская переписка*, [в:] *Gender – forschung...*, указ. соч., с. 56.

сота для будущих женщин является одной из главных ценностей, а также показателем счастья.

Кроме выделенной нами ЛТГ **КРАСОТА / PIĘKNO**, среди польских и русских респондентов прочную позицию занимают ЛТГ **СЕМЕЙНЫЙ БЫТ / DOM RODZINNY**, **ИСТОЧНИК ЖИЗНИ / RODZICIELKA**, **СИЛА / SIŁA**, наличие которых подтверждает присутствие в сознании респондентов таких стереотипов, как стереотип женщины-хозяйки, жены, матери и воспитательницы, а также сильной, самостоятельной женщины, способной справляться с различными трудностями.

Многочисленные сходства в ответах российских и польских респондентов, а также респондентов, дифференцируемых с точки зрения пола, связаны с наличием в выделенных ЛТГ схожих подгрупп. Так, в ЛТГ **СЕМЕЙНЫЙ БЫТ** нам удалось выделить подгруппы **СЕМЬЯ**, **ДОМ**, **ЖЕНА**, которые совпадают с выделенными нами подгруппами, входящими в состав ЛТГ **DOM RODZINNY** – **RODZINA**, **KREWNI**, **ŻONA**, **DOM**.

Стоит обратить особое внимание на сходство реакций в выделенных нами ЛТГ **ИСТОЧНИК ЖИЗНИ / RODZICIELKA**, где мы получили следующие ответы: мать, дети, дает жизнь, ребенок, а в польских ответах – *matka, dzieci, dawczyni życia, córka*.

Не стоит забывать о сходстве ответов, сконцентрированных нами в ЛТГ **ПРОБЛЕМЫ / PROBLEMY**: ревность, хитрость, настроение, нервы, а также *zazdrość, zemsta, pamiętliwa, niezdecydowanie, humorzasta*.

В ЛТГ **СИЛА / SIŁA** также прослеживается параллель в ответах российских мужчин и женщин: сильная, ум, ответственность, карьера, саморазвитие, работает, а также аналогичные им ответы польских респондентов (но только женщин): *silna, inteligencja, przebojowość, kobieta sukcesu, szefowa*.

Названия ЛТГ связаны с конкретными стереотипами женщины. Многочисленные совпадения в ответах польских и российских респондентов указывают на сходства, присутствующие в их восприятии женщины. Несомненно, факторами, влияющими на столь схожие ответы поляков и россиян, являются христианская религия и славянское происхождение наших народов.

**OD „DNA” KU „DENKU”. POSTMODERNISTYCZNA
AKTUALIZACJA DRAMATU M. GORKIEGO**
**ОТ „ДНА” К „ДОНЬШКУ”. ПОСТМОДЕРНИСТСКАЯ
АКТУАЛИЗАЦИЯ ДРАМЫ М. ГОРЬКОГО**
**FROM THE GROUND TO THE SHALLOWNES.
POSTMODERNISM IN M. GORKIE’S DRAMA**

Maciej Pieczyński

Uniwersytet Szczeciński, Szczecin – Polska

Abstract: Contemporary Russian drama is situated in a dialogue with literary and more precisely dramatic tradition. For example, this thesis clearly confirms a comedy by Igor Shpric *On the bottom*. The text at the level of its title refers to Maxim Gorky's play *The Lower Depths*. Shpric's comedy parodies this work by presenting Gorky's characters in the social and cultural context of contemporary reality. The main purpose of the paper is the intertextual analysis and interpretation of ironic Shpric's comedy as the transcontextualization of language, poetics, themes, plot and characters of Gorky's text.

Słowa kluczowe: postmodernizm, intertekstualność, transkontekstualizacja, parodia

Ключевые слова: постмодернизм, интертекстуальность, трансконтекстуализация, пародия

Keywords: postmodernism, intertextuality, transcontextualization, parody

Современная постмодернистская русская драматургия остается в интертекстуальной связи с литературной традицией, особенно с творчеством драматургов модернизма. Комедия *На доньшке* Игоря Шприца была опубликована в 1996 году, во время экономического, общественного и политического перехода от коммунизма к капитализму. Аналогично Максим Горький написал драму *На дне* в первые годы XX столетия, то есть в эпоху глубоких перемен на пути от феодализма к капитализму. Шприцовское „доньшко” является постмодернистским художественным образом, актуализирующим горьковский образ „дна”. Анализ и интерпретация комедии Шприца требует выявления способов, с помощью которых организована драматургом актуализация пьесы Горького. Причем уже в начале следует отметить, что сам жанр текста *На доньшке* указывает на направление этой актуализации. Комедия определяется как смешной и низкий жанр драмы, или вообще „всякая смешная пьеса”¹, в отличие от трагедии, которой является горьковский текст.

¹ А. Н. Николуин, *Литературная энциклопедия терминов и понятий*, [в:] электронный ресурс: <http://www.twirpx.com/file/479297>, с. 186 (10.10.2013).

Автор пьесы *На доньшке* воспользовался художественным псевдонимом Макс Биттер-Младший, что с немецкого переводится как Макс Горький-Младший. Причем, следует помнить, что Максим Горький это тоже псевдоним. Алексей Пешков, придумывая себе именно такую фамилию, подчеркивал свой этический максимализм и „горесть” описываемой им жизни². Таким образом, известный в литературе псевдоним Максима Горького, согласно терминологии Натальи Фатеевой, воспроизводится без атрибуции, актуализируется в закодированной цитате³. Но, в отличие от Алексея Пешкова, автор *На доньшке* пользуется псевдонимом только в данном тексте. Горьковское имя нужно ему для актуализации драмы *На дне*. Причем, фамилия „реального” создателя текста появляется, но в такой форме: „перевод с австрийского Игоря Шприца”. Автор выдает себя за переводчика с несуществующего языка. Итак, очередной формой актуализации горьковского текста является транспозиция из одной системы знаков в другую, то есть, в данном случае – из поэтики модернистской драмы в постмодернистский текст. Зато несуществующий австрийский язык является показателем того, что пьеса *На доньшке* лишена миметических, референциальных черт. Это вполне вписывается в эстетику постмодернизма, в котором, по словам Жака Деррида, „миметическое изображение уступает место изображению изображения”⁴. Таким образом, согласно постмодернистской терминологии, в тексте экземплифицируется „смерть автора”, взамен которому приходит переводчик, транспонирующий текст из одной системы в другую, отказываясь тем самым от мимесиса.

Напомним, что драма *На дне* Максима Горького представляет жизнь обитателей ночлежки, бездомных, униженных и оскорбленных. Они оказались, метафорически говоря, на „дне” жизни. Само понятие „дна” актуализируется в пьесе Шприца уменьшительной формой „доньшко”. Заглавие текста *На доньшке* пародирует заглавие претекста⁵ – *На дне*.

В общем, связь комедии Шприца с драмой Горького следует определить, опираясь на классификацию Натальи Фатеевой, как гипертекстуальность, то есть пародирование одним текстом другого⁶. Следовательно, одной из форм актуализации горьковского твор-

² И. С. Багдасарян, *Русская литература рубежа веков*, Москва 2001, с. 505.

³ Г. В. Денисова, *В мире интертекста: язык, память, перевод*, Москва 2003, с. 70.

⁴ Н. Б. Маньяковская, „Париж со змеями” (*Введение в эстетику постмодернизма*), [в:] электронный ресурс: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Mank/01.php (10.11.2013).

⁵ N. Fatiejewa używa terminu претекст, a nie прототекст, [в:] электронный ресурс: <http://padaread.com/?book=48435&pg=129> (08.10.2013).

⁶ Г. В. Денисова, указ. соч.

чества является пародия, понимаемая исследовательницей Линдой Хатчеон как ироническая инверсия, то есть умаление возвышенного, пафосного⁷. Ироническая инверсия проявляется в перемещении действия. Комедия *На донышке* начинается с того, что Сатин и Актер, работники отдела культуры Городского Комитета, пытаются поставить пьесу *На дне* Горького в стенах коммунальной квартиры, так называемой коммуналки, которая являлась воплощением коммунистической идеи равенства. Итак, замена ночлежки коммуналкой, то есть сопоставление бездомности с проживанием в общей государственной квартире, является иронической инверсией, осмеивающей советское равенство, которое, в итоге, оказывается равенством в нищете. Особенно в переходный период распада Советского Союза и перемен на пути к капитализму. Коммуналка как своеобразный аналог ночлежки, не только уменьшает горьковское дно, но также актуализирует его трагизм, хотя в комической, сатирической форме. Этот трагизм, как отмечает литературовед Маргарита Громова, у Шприца не ослаблен. Среди обитателей коммуналки, ровно как и среди бездомных, никто никого не хуже, „будь ты бож, милиционер или кандидат наук. Равно бессмысленно и безрадостно здесь их существование“⁸.

Итак, актуализация традиции проявляется в тексте Шприца также в виде сатиры. Но она не существует в комедии как самостоятельная форма интертекстуальной связи с претекстом. Сатира, согласно теории Рышарда Ныча, относится к внеязыковому миру, она комментирует действительность, тогда как пародия касается литературы⁹. Итак, текст Шприца пародирует свой горьковский претекст, но в этой пародии совмещена также сатира на советскую и постсоветскую действительность, на коммунистическую идею равенства. Постмодернистский текст не входит в непосредственный культурный диалог с реальной, общественной действительностью, зато входит в интертекстуальную связь с определенным литературным текстом, комментирующим эту действительность. Как видно, постмодернистский автор, чтобы представить такую сатиру, использует модернистский текст Горького. Комментирует сегодняшнюю действительность посредством аналогии с прошлой действительностью, которая изображена в традиционной литературе.

Среди обитателей коммуналки Сатин и Актер встретили почти всех героев, нужных для того, чтобы поставить горьковскую пьесу.

⁷ L. Hutcheon, *Teoria parodii. Lekcja sztuki XX wieku*, Wrocław 2007, c. 26.

⁸ М. Громова, *Русская драматургия конца XX – начала XXI века*, Москва 2009, с. 99.

⁹ R. Nycz, *Tekstowy świat*, Warszawa 1995, c. 172.

Кстати, появился также новый персонаж – Идиот, аристократ, образ которого отсылает к персонажу князя Мышкина из романа Федора Достоевского (но поскольку этот вопрос не входит в область настоящего доклада, не будем его анализировать). Зато среди горьковских героев не хватало лишь странника Луки. Понимая, что без этого персонажа постановка никак не получится, Сатин приказал Актеру „Луку ловить” на вокзале. Итак, божий странник, представитель христианского лжеутешительства в тексте Горького, в транспозиции на реалии современной русской культуры не сам приходит. Его надо искать. Луку удастся найти среди бомжей. Это симптоматично: в отличие от горьковского текста, где все герои были обитателями ночлежки, в шприцовской комедии единственным бездомным является представитель христианской морали. Кроме того, Лука у Шприца совсем лишен тех нравственных качеств, которые были свойственны его протогерою. Он не утешает умирающую Анну, как у Горького, зато ее соблазняет и бросает. Вместо христианского лжеутешительства имеем дело с соблазном.

Шприцовский Лука кажется нигилистом. Когда во время репетиции Сатин требует от него пафосных речей про „вечные истины”, тот отвечает:

Нет в жизни никакого смысла [...] все суeta суeta и томление духа

и, высказывая это, щиплет Анну, ярко подтверждая тем самым физический, даже физиологический статус своего функционирования, совершенно отличающий его от смиренного, „ласкового”, „мягкого” горьковского Луки (хотя и у Шприца появляется реплика о „мягкости” Луки, но только лишь как „механическая” цитата из претекста).

Современный, постмодернистский странник Лука отчасти меняется идейными позициями с Сатиным, жизнеутверждение которого выражено у Горького известной фразой „человек – это звучит гордо”. У Шприца именно Лука предлагает „обременять землю” в ответ на вопрос, что делать в обезбоженном мире, лишен смысла. На это Сатин обижается, так как данные слова по тексту принадлежат ему. Так, метатекстуальным способом доказывается, сколь неуловимым является даже традиционный текст при меняющихся культурных и литературных условиях. Не только автор, но даже и современный режиссер с помощью метатеатральных средств не в состоянии поймать и остановить текст, текущий в культурном времени и в интертекстуальном пространстве.

САТИН. Вошь тоже реалия наших дней. Растворяясь душой в таких вот реалиях, мы с вами превратимся в демиургов!

В этой реплике шприцовский Сатин парафразирует одновременно два известных высказывания горьковских персонажей: Луки („ни одна блоха не плоха“) и Сатина „человек – это звучит гордо“).

Итак, идейные позиции горьковских героев осмеиваются посредством иронической инверсии, которой подвергается также нравственное понятие правды:

САТИН. Правда – вот бог свободного человека.

КЛЕЩ. У нас на цех до сих пор только „Правду“ и выписывают.

Правда в дореволюционном тексте „буревестника революции“ после октябрьского переворота приобретает смысл, противоположный своему идеалистическому корню, оказываясь синонимом коммунистической пропаганды в тоталитарной стране, где такие общие ценности, как правда и свобода человека существовали исключительно в форме лозунгов и названий газет, не имеющих ничего общего с действительностью.

Показательно также, что непосредственно после высказываний Сатина о правде, Татарин упрекает его в карточном обмане, который по нравственным категориям почти синонимичен лжи:

АКТЕР. Ложь – религия рабов и хозяев.

ТАТАРИН (грозит Сатину). Зачем карту прячешь? Э! ты...

Пародия, как ироническая инверсия, в тексте Шприца экземплифицируется также, как видно, в образах горьковских персонажей – Луки и Сатина. Их идейные позиции переворачиваются. Христианский утешитель Лука представлен как жаждущий телесности имморалист, радикальная версия жизнеутверждающей позиции горьковского Сатина. Зато шприцовский Сатин остается *porte parole* автора, но пародирует известную фразу горьковского Сатина „человек – это звучит гордо“ словами „вошь – это тоже реалия наших дней“.

Драма Горького актуализируется в комедии Шприца также с помощью связей метатекстуальных и метатеатральных. Почти весь сюжет пьесы *На доньшкѣ* строится на репетициях спектакля по драме *На дне*. Поэтому в тексте выступают эксплицитные высказывания о претексте¹⁰. Метатеатральность усиливается, когда персонажи высказывают реплики „в сторону зала“. Однако, не публика здесь важнее всего, но сам горьковский текст и его исполнители. Нет никакого диалога со зрителем, с окружающей действительностью. Важна только история современных горьковских героев, пытающихся заново сыграть роли, написанные „буревестником револю-

¹⁰ Г. В. Денисова, указ. соч.

ции". Пренебрежение публикой наглядно представлено, когда при выпивке после репетиции один из персонажей указывает на зрительный зал со словами: „хрен с ними”.

Неслучайно роль режиссера спектакля по драме *На дне* принадлежит именно Сатину, ибо у Горького также этот персонаж являлся „официальным резонером пьесы”¹¹. Сатин у Шприца показан как визионер, провозглашающий новое направление в театре:

САТИН. Забудьте обо всем! Вам не нужны тексты! Вы их знаете! Сама жизнь вложила их в ваши уста! Ваша жизнь – вот ваш текст, ваша сверхзадача, ваш спектакль.

Никто из обитателей коммуналки, кроме Идиота, не знает текста Горького. Но это ни как не мешает, так как, по Сатину, для того, чтобы верно представить историю „дна”, хватит лишь документального, референциального подхода. Режиссер современной постановки горьковской пьесы понимает мимесис дословно, как отражение действительности. Следовательно, метатеатральность является некоей формой сатирической пародии мимесиса и документального подхода к искусству вообще. Это также сатира на восприятие пьесы *На дне* как текста, который реалистически изображает общественные проблемы. „Мы с вами сыграем первый бесконечный спектакль вселенского Реального театра” – объявляет Сатин, сравнивая себя с Константином Станиславским.

Идея Реального театра, которая с восторгом провозглашена Сатиным, является на самом деле постмодернистской умаляющей пародией миметического, референциального, документального искусства. Ведь вопреки желаниям режиссера-суперреалиста персонажи не играют своих, написанных Горьким, ролей, чему примером является вышеописанный Лука.

Текст Горького актуализируется также в форме трансконтекстуализации¹², с которой в комедии Шприца связано представление проблемы алкоголизма. В то время как у Горького важнейшей общественной проблемой являлась бездомность, а „организм отравленный алкоголем” был личной проблемой Актера, у Шприца это представлено как раз наоборот. Бездомность относится индивидуально к имморальной карикатуре божьего странника Луки, зато водку пьют все персонажи пьесы. Учитывая сходство этих социальных проблем, Маргарита Громова причислила *На доньшке* к группе пьес на тему дна, то есть документально комментирующих злобо-

¹¹ В. Ф. Ходасевич, *Горький*, [в:] *Максим Горький: Proetcontra*, [в:] электронный ресурс: http://fs1.uclg.ru/books/pdf/1358966586_Pro_et_contra_.1997.pdf (12.11.2013).

¹² L. Hutcheon, указ. соч., с. 33.

дневные проблемы русского общества в конце XX века. Однако, алкоголизм представлен здесь не как вопрос общественный, но культурный. Персонажи пьют водку „Абсолют“. Итак, в постмодернистском мире, после „смерти идей“, божеством, абсолютom становится водка, с одной стороны, в смысле физиологическом как „низкая“ физическая потребность, но с другой стороны – как некое средство эскапизма – ухода от общественной действительности. В своем втором смысле *На доньишке* отсылает к поэме *Москва-Петушки* Венедикта Ерофеева, где также именно водка дает возможность освободиться от тоталитарного мира и уйти от реальной действительности в интертекстуальный мир культуры и литературы. Этот алкогольный эскапизм усиливается высказыванием персонажа пьесы Шприца:

АКТЕР. Любо! Любо! Я передумал лечиться. Я буду пить дальше!

Шприцовский Актер пародирует горьковского Актера, который жил надеждой вылечить алкоголизм и, обманувшись в ней, повесился. В отличие от него, Актер из постмодернистской комедии уже лишен идеалов, поддается инстинктам, жажде жизни вопреки болезни. А даже вместе с болезнью, о чем свидетельствует реплика:

Я буду пить дальше! До полной победы алкоголизма в одной, отдельно взятой личности! Ура, товарищи!

Здесь пародическим образом парафразируется известный лозунг советской пропаганды о победе социализма в одной отдельно взятой стране. Одновременно осмеивается также ленинское определение религии как опиума для народа. Коммунизм в таком контексте может считаться отравой для искусства, ибо, избегая коммунизма, художник попадает в запредельный мир алкоголизма.

ЛУКА. А бутылка существует в виде бутылки! А водка - в виде водки! И у любой бутылки есть дно! (Стучит бутылкой по столу.) И у общества есть дно! Вот оно! (Стучит бутылкой). И не бывает бутылки без дна, а общества без бутылки!

Итак, дно в виде алкоголизма, независимо от комического оттенка текста, является такой же реальной проблемой, как бездомность в „философствующей ночлежке“ Горького. Однако чтобы описать эту проблему, постмодернистский автор использует модернистский претекст, уходя тем самым от мимесиса.

Как отмечено, в комедии *На доньишке* Игоря Шприца традиция драмы *На дне* Максима Горького актуализируется в формах гипертекстуальности, пародии, иронической инверсии, метатекстуальности, сатиры, трансконтекстуализации. Постмодернистская пьеса написана в 90-е годы XX века, которые войдут в историю русской

литературы как период смены эстетических, идеологических, нравственных парадигм, когда оказалось „глубоко” перепаханым пространство всей культуры¹³. Эти явления аналогичны эпохе модернизма и отсюда происходит большой интертекстуальный интерес именно к этой традиции. Современные, постмодернистские авторы нуждаются в актуализации творчества модернистов как последних классиков русской литературы. Даже для описания современности заново прочитывают тексты модернизма. Согласно с идеей постмодернизма представлять действительность посредством культуры, решительно отказываются от мимесиса. Итак, вопреки классификации Маргариты Громовой, темой пьесы *На доньшке* является не только „дно жизни”, но прежде всего текст М. Горького *На дне*.

¹³ *Современная русская литература (1990-е гг. – начало XXI века)*, ред. С. И. Тимина, Санкт-Петербург 2005.

**МЕНТАЛЬНАЯ КАРТА РОССИИ
В ПОЛЬСКОМ ЯЗЫКОВОМ ПРОСТРАНСТВЕ**

**MENTALNA MAPA ROSJI
W POLSKIEJ PRZESTRZENI JĘZYKOWEJ**

**MENTAL MAP OF RUSSIA
IN THE POLISH LINGUISTIC SPACE**

Łukasz Piotrowski

Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń – Polska

Abstract: The author of the paper tries to analyse toponyms associated with Russia which are present for himself in the Polish linguistic space. The analysis will be made from a point of view of cultural linguistics. Place-names traditionally strengthened in both languages, of which showing geographical objects was an initial function, as a result of historical contacts between Russia and Poland obtained a new additional meaning. Presenting the meaning is the purpose of the paper, in particular with the emphasis on the way the events associated with individual Russian toponyms was reflected in Polish are interpreted. The manner of making them Polish texts in which place-names associated with Russia appear will be analysed. On the basis of the context of using them and stylistic marking applying these words will be described. Moreover, the place-names will stay in the form of questionnaire presented to native users of the Polish language in order to examine the associations connected with the given place. On the basis of the research the author made an attempt to reconstruct the mental map of Russia in the Polish linguistic space.

Słowa kluczowe: zapożyczenie, kontakty językowe, język rosyjski, język polski, toponim, mapa mentalna

Ключевые слова: заимствование, языковые контакты, русский язык, польский язык, топоним, ментальная карта

Keywords: borrowing, language contacts, Russian language, Polish language, toponym, mental map

В повседневной жизни неоднократно встречаются географические названия, которые вызывают ассоциации, связанные с данным местом. Как правило, эти места славятся важными историческими событиями или достижениями культуры. Со временем упомянутые названия становятся своеобразным символом явлений, к которым они относятся¹. Как считает Владимир Никонов, они приобретают от-топонимическое значение – одно из трех, кроме до-топоними-

¹ K. Zierhoffer, Z. Zierhoffer, *Obce nazwy geograficzne w polszczyźnie – ich związki z kulturą i wartości, jakie do niej wnoszą*, [w:] *Nazwy własne a kultura. Polska i inne kraje słowiańskie*, red. Z. Kaleta, Warszawa 2003, s. 92.

ческого (этимологического) и топонимического (указательного), каким может обладать географическое название². Этимологическое и указательное значения свойственны всем топонимам (однако, этимология у некоторых названий со временем не сохраняется). Что же касается от-топонимического, им в отличие от вышеуказанных обладают не все географические названия, особенно если рассматривать этот вопрос в масштабе языкового пространства, а не речи отдельной группы носителей языка – на уровне социолекта или идиолекта.

Характерной чертой собственных имен, в том числе топонимов, является однозначность, так как их основная функция – указывать на конкретное место или человека и отличать их от других представителей данного класса. Однако в от-топонимическом аспекте топонимы могут быть многозначными, так как у разных групп людей ассоциации, связанные с данным местом, бывают разными³. В этом плане они похожи на нарицательные имена.

Совокупность топонимов, используемых в метафорическом, а не прямом, указательном значении, складывается на ментальную карту данного народа⁴. При изучении проблемы русско-польских языковых контактов, а также взаимного восприятия поляков и россиян, этот вопрос играет существенную роль. Он позволяет, на основании языковых данных, проследить судьбу заимствованных из русского языка топонимов и указать изменения (особенно семантические), каким они подвергаются, а также реконструировать видение России, закрепленное в польском языковом пространстве⁵.

В настоящей статье автор ставит себе задачу проанализировать метафорическое употребление русских топонимов, существующих в польском языковом пространстве. Во время исследований анализировались тексты польского публичного дискурса⁶, содержащие

² В. А. Никонов, *Введение в топонимику*, Москва 2011, с. 57–63.

³ Там же.

⁴ W. Chlebda, *Plaszczyzny oglądu językowego obrazu świata w opisie semantycznym języka*, [в:] *Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich I*, red. S. Gajda, Opole 2000, с. 163–178.

⁵ Языковое пространство толкуется в этой статье согласно *Словарю лингвистических терминов* (Т. В. Жеребило, *Словарь лингвистических терминов*, Назрань 2010) как „языковой ареал; географическое пространство распространения языка или формы его существования”.

⁶ Дискурс в статье понимается как „связный текст в совокупности с экстралингвистическими — прагматическими, социокультурными, психологическими и другими факторами; текст, взятый в событийном аспекте; речь, рассматриваемая как целенаправленное социальное действие, как компонент, участвующий во взаимодействии лю-

географические названия, территориально связанные с Российской Федерацией. Для анализа употребления топонимов использовались также языковые корпуса. Наряду с исследованием текстов, среди носителей польского языка проводился опрос, заключающийся в подборе ассоциаций, вызываемых словами-стимулами – теми же топонимами, избранными для анализа в статье⁷. На основании контекста их употребления в тексте, а также на основании опросов, были выявлены коннотации⁸, какие приобрел данный топоним в польском языковом пространстве. Всё это позволило представить фрагмент ментальной карты России в польском восприятии.

* * *

ЧЕЧНЯ – CZECZENIA

Название этой российской республики известно в Польше прежде всего в связи с двумя чеченскими войнами, проходившими в 1990-х и 2000-х годах. Сегодня проблема Чечни появляется, как правило, в связи с беженцами (которые поселяются и в Польше), а также борьбой с террористическими группировками в этой республике. В таком контексте Чечня встречается в большинстве исследуемых текстов. Однако этот топоним закрепился в польском дискурсе не только в своей номинативной функции, как название северокавказской республики. Чечня приобрела также новое значение, символически обозначая разруху, беспорядок, нищету и опасность, а также жертву организованного насилия. В результате расширения значения этот топоним стал в польском языковом пространстве (особенно в повседневной речи) относиться к местам, ассоциирующимся с вышеуказанными признаками. „Польская Чечня” – это прежде всего неблагополучные, опасные и заброшенные районы городов. Все эти определения приводят на память картины погруженной в войну северокавказской республики. Приведем несколько цитат из местных СМИ:

дей и механизмах их сознания (когнитивных процессах). Дискурс – это речь, *погруженная в жизнь*”. – См.: В. Н. Ярцева, *Лингвистический энциклопедический словарь*, [в:] электронный ресурс: <http://www.tapemark.narod.ru/les/> (12.10.2013).

⁷ Опрос был проведен среди 50 человек. Собранные ответы будут использованы при анкетировании закрытого типа во время дальнейших исследований на более широкой группе людей.

⁸ Коннотация понимается в этой статье, как дополнительное содержание, приобретенное данным словом во время его употребления (см.: E. Rzetelska-Feleszko, *W świecie nazw własnych*, Warszawa-Kraków 2006, с. 123).

Do niedzielnego przestępstwa doszło w jednym z bloków przy ulicy Dziewulskiego w Toruniu, zwanych przez niektórych Czeczenia. Ta okolica cieszy się złą sławą wśród mieszkańców Rubinkowa i tamtejszej policji⁹.

– Już dziś na 3 Maja za Żabią jest Czeczenia. Nikt tam nie chce inwestować [...] Niedługo postawimy płot i będziemy zapraszać wycieczki, by oglądały śródmiejski skansen¹⁰.

„Czeczenia” znika. Rozpoczęła się rozbiórka drugiego baraku przy ulicy Wrocławskiej 150 w Ostrowie Wielkopolskim¹¹.

Na kontrolę w Pomorskiem czekają poza tym trzy najniebezpieczniejsze budynki – dwa były hotele robotnicze przy ul. Wyzwolenia w Gdańsku oraz tzw. Czeczenia, czyli blok przy ulicy Przemysłowej w Słupsku¹².

[...] teraz ten blok to tzw. Czeczenia aż strach się tam poruszać! Policja jest tam non stop¹³.

Оказывается, что употребление термина *Czeczenia* в переносном значении – свойство не только стремящегося к разговорной речи языка польских СМИ. Такое явление наблюдается и в *Местной программе ревитализации*, разработанной Городским управлением в Торuni, в разделе под названием *Деградированные городские территории*:

Rubinkowo II – tzw. Czeczenia

Teren zagrożony degradacją – wielkopłytowe budownictwo mieszkaniowe¹⁴.

Стоит отметить, что в польском языковом пространстве топоним *Czeczenia* применяется не только для метафорической характеристики опасных и неблагополучных мест. Название российской республики стало также символом бессмысленной, кровавой расправы, сравниваемой с атаками 11 сентября 2001 года в США:

Demonstranci zaczęli ustawiać się z transparentami. Niektórzy z targowych gości podchodzili bliżej, czytali napisy: „Putin = Bin Laden, Czeczenia = Nowy Jork” itp.¹⁵

⁹ „Nowości” от 1 июля 2009 г.

¹⁰ „Nowości” от 27 марта 2009 г.

¹¹ Zob. электронный ресурс: <http://www.ostrow-wielkopolski.um.gov.pl/miasto/aktualnosci/5702-trwa-rozbiorka-baraku> (29.07.2013).

¹² Zob. электронный ресурс: <http://www.polskatimes.pl/artykul/106074,cala-polska-kontroluje-slamsy,id,t.html> (02.08.2013).

¹³ Комментарий к статье *Socjalne getto w biurówcu Mostostalu*, [в:] электронный ресурс: <http://www.chojnice.com/wiadomosci/teksty/Socjalne-getto-w-biurowcu-Mostostalu/4813> (02.08.2013).

¹⁴ *Lokalny program rewitalizacji*, Urząd Miasta Torunia, Toruń 2005, [в:] электронный ресурс: http://www.boi.torun.pl/sites/default/files/lokalny_program_rewitalizacji_torun_cz.2.doc, (02.03.2013).

¹⁵ „Gazeta Poznańska” от 18 января 2002 г.

Чечня в этом контексте – символ жертвы организованного насилия. Войны, начатые российскими президентами, сравниваются с терактами в исполнении группировок Усамы бен Ладена, а российский президент – с крупнейшим террористом в современной истории человечества.

В опросах наиболее распространенной ассоциацией, связанной с Чечней, оказалась „война” – такой ответ дало 36 опрошенных (кроме того, появилось 6 ответов „борьба за независимость”). Второе место занял „терроризм” с результатом 10 ответов. 6 ассоциаций связано с понятием „бедность / нищета”. Остальные ответы непосредственно связаны с ними: смерть, страх, убийства, боевики и др. Тем самым коннотации, приобретаемые топонимом *Czeczenia*, подтверждаются. К этому следует добавить, что в опросе появлялись и единичные ответы, связанные со спортом, известными чеченцами и т. д. У одного опрошенного Чечня не вызвала никаких ассоциаций.

СИБИРЬ – SYBERIA / SYBIR

Название расположенного к востоку от Урала географического региона в польском языке выступает в двух разновидностях. Официальное, более универсальное, которое закреплено в научной литературе и справочных изданиях, т. е. *Syberia*, а также обиходное, стилистически и эмоционально окрашенное – *Sybir*, в своей форме отличающееся от исходного русского топонима лишь отсутствием мягкого конечного согласного, не характерного польскому языку. Раздельное исследование этих слов в корпусах, а также опросах – действие целенаправленное, так как применение обоих названий различно.

Sybir в польском языке выступает в основном в топонимическом значении, обозначая место ссылок в течение многих десятилетий, как при царской, так и советской власти. Метафорическое использование этого топонима также приводит ассоциации со ссылками и заключениями, в анализируемых контекстах содержит в себе отрицательные коннотации.

Będę na targach razem z Głowackim i Konwickim. Co nas łączy? Nic poza alfabetem. Do Rosji wysyłają chyba po kolei według listy jak na Sybir. W tym roku ci na G i K. Utwierdzam się w tym po wiadomości z Lwowa, miałam być tam z drugą na G – Grocholą¹⁶.

Jaworze to coś zupełnie innego niż Białoleka. To szczyt humanizmu więziennego od Władywostoku do Łaby. Polski komfortowy mini-Sybir [...] ¹⁷.

¹⁶ M. Gretkowska, *Europejka*, Warszawa 2004, посредством Национального корпуса польского языка.

¹⁷ W. Kuczyński, *Burza nad Wisłą: dziennik 1980–1981*, Warszawa 2002, посредством НКПЯ.

Lechu, stocznia, Westerplatte. Wrzesień, grudzień, wcześniej marzec. Szklane domy, Dziady, Jankiel. Katyń, Stańczyk, złoty róg. Jalta, Poczdam, Sybir, Lwów. Popiełuszko i Cecora. Insurekcja kościuszkowska... Przypominam! Przypominam! Kto zapomniał, duszę straci. Kto pamięta, duszę zbawi¹⁸.

Surowe mamy z naszej ulicy ostrzegały: – Dzieci, bądźcie grzeczne, bo was wywiozą na Sybir! (Mówiły z rosyjska – Sybir, bo to brzmiało groźnie, bardziej apokaliptycznie)¹⁹.

Nazwa [Związek Sybiraków – „Союз сибиряков”, прим. автор] łączy się ze słowem Sybir, które dla zesłańców nie jest pojęciem geograficznym, lecz symbolem represji caratu, a później Stalina i jego następców wobec Polaków zsyłanych do łagrów i więzień, najczęściej w dalekowschodnie strony b. Związku Radzieckiego²⁰.

В других контекстах *Sybir* появляется в польских текстах только в виде неправильной транслитерации русских собственных имен (т. е. *Sybir* вместо *Sibir*), таких как марка холодильника или название авиакомпаний.

Исследуя значение заимствованного польским языком русского топонима *Сибирь*, следует обратить внимание на производное от него название *сибиряк* и его польское соответствие *sybirak*. Кроме фонетических изменений, какие совершились уже на польской почве, оба названия имеют существенное семантическое различие. *Сибиряк* – „это житель, уроженец Сибири”²¹. *Sybirak* – „za czasów carskiej Rosji: więzień polityczny zesłany na Syberię, ten, kto był na wygnaniu na Syberii; rzadziej: mieszkaniec Syberii”²². В конце словарной статьи автор подчеркивает, что в русском языке это слово обозначает жителя Сибири. Как видно, значение заимствования меняется, на что влияют отрицательные коннотации, сосредоточенные в концепте *Sybir*. Они сохраняются и в производных от него названиях лиц, выдвигая на первый план главную ассоциацию, связанную с данным топонимом, т. е. ссылку.

В польском языке *Syberia* не обладает такими однозначными коннотациями, как *Sybir*. В указательном значении этот топоним употребляется и в связи с историческими событиями (причем не только ссылками и лагерями), и природными ресурсами, а в последнее время все чаще и с путешествиями в самые отдаленные уголки Российской Федерации. Популярно, например, собственное название *Kolej Transsyberyjska*, в которой топоним *Сибирь* выступает в первой своей разновидности.

¹⁸ M. Sieniewicz, *Miasto szklanych słoni*, Kraków 2010, посредством НКПЯ.

¹⁹ R. Kapuściński, *Imperium*, Warszawa 2005, посредством НКПЯ.

²⁰ „Dziennik Zachodni” от 5 февраля 2009 г.

²¹ С. А. Кузнецов, *Большой толковый словарь русского языка*, Санкт-Петербург 2000.

²² *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, Warszawa 1958–1969.

Проанализируем несколько примеров метафорического употребления топонима:

[...] wionie stamtąd przejmującym jakimś, arktycznym, jak z Syberii, ziąbem, zamrozem, mokrocią²³.

Telefonicznie porozumiał się z kobietą wydającą przepustki i po chwili byłem w posiadaniu świstka, z którym wkroczyłem do olbrzymiego gmachu Komendy Stołecznej, o którym krążył dowcip, że jakoby był tak wysoki, iż już z piwnic widać było Syberię²⁴.

– Zimno, cholera, jak na Syberii... Dyżurny uśmiechnął się, kiwając głową, i sięgnął do wewnętrznej kieszeni munduru po paczkę niezbyt wytwornych, ale za to dobrych stołecznych²⁵.

Wszystkie zesłania w głąb Rosji określano wówczas jedną, groźną nazwą: Syberia²⁶.

Как видно на основании анализа текстов, *Syberia* является символом холода. Она ассоциируется также с очень отдаленным местом, кроме того, как и *Sybir* – со ссылками и лагерями для заключенных. Причем необязательным условием является отнесение к России. Тем самым, *Syberia* характеризуется более универсальным характером, и именно ее можно считать эквивалентом русского топонима *Сибирь*.

Существующее различие в значении подтверждают опросы. *Syberia* ассоциируется прежде всего с холодом, морозом и снегом (32 ответа), Транссибирской магистралью (13 ответов) и тайгой (10 ответов). Ответов, связанных с историей (в основном ссылка, лагерь), географией и природой (прекрасные ландшафты, Байкал, полезные ископаемые, большое пространство), а также широко понимаемой культурой (к/ф *Сибирский цирюльник*, приключение, компьютерная игра) немного. *Sybir* же – в первую очередь со ссылкой (34 ответа), холодом и морозом (всего 16 ответов), тяжелой работой и лагерями (по 6 ответов). Остальные ответы связаны прежде всего непосредственно со ссылкой и историей (напр., Гулаг, смерть, тюрьмы), есть и несколько ассоциаций с географическими свойствами Сибири: Азия, нефть, газ. Одна ассоциация относится к межбанковской расчетной системе „*Sybir*”. Лишь три человека не отметили никакой разницы между обоими польскими эквивалентами русского топонима *Сибирь*, привели те же ассоциации.

Интересным фактом представляется использование топонима *Сибирь* (в обеих разновидностях) как официального названия не-

²³ M. Pilot, *Na odchodnym*, Warszawa 2002, посредством НКПЯ.

²⁴ M. Sokołowski, *Gady*, Warszawa 2007, посредством НКПЯ.

²⁵ G. Mathea, *IV Rzeczpospolita*, Warszawa 2005, посредством НКПЯ.

²⁶ K. Kolińska, *Orzeszkowa, złote ptaki i terroryści*, Warszawa 1996, посредством НКПЯ.

скольких польских деревень. Такое наименование было мотивировано, как считает Эва Жетельска-Фелешко²⁷, их отдаленностью от других населенных пунктов. В связи с отрицательными коннотациями, приобретенными в течение веков, некоторые деревни были переименованы.

СМОЛЕНСК – SMOLEŃSK

Еще несколько лет назад название этого города вызывала в памяти прежде всего исторические события, связанные с отечественными войнами, в которых принимала участие Россия. Для поляков Смоленск ассоциировался в основном с расположенной поблизости Катынью, где во время Второй мировой войны были расстреляны и погибли от рук НКВД польские пленные. После авиакатастрофы 10 апреля 2010 года, в которой погибли польский президент, политики, чиновники и другие заслуженные для страны деятели, о Смоленске стали говорить в основном в связи с авиакатастрофой и бурными событиями, связанными с ней и имеющими последствия в жизни страны по сей день.

Ниже приводится несколько цитат из прессы:

Nieznane informacje na temat Smoleńska²⁸.

Smoleńsk w konspiracji. Tajna konferencja Macierewicza²⁹.

– Na Smoleńsk nie poderwiesz dziewczyny – odpowiada Rutkowski. – Nie pójdziesz do łóżka po tym, jak na randce będziesz ją próbował urzec męczeństwem³⁰.

Dlaczego Tusk musi się tłumaczyć ze Smoleńska³¹.

Niedawno Jakub Śpiewak wykrzykiwał, że „rzyga Smoleńskiem”³².

Zabójstwo Kennedy'ego, czyli Smoleńsk Ameryki³³.

Анализируя переносное значение топонима *Smoleńsk* в польском языковом пространстве, надо сосредоточиться на текстах по-

²⁷ E. Rzetelska-Feleszko, указ. соч., с. 131.

²⁸ Электронный ресурс: <http://fakty.interia.pl/raport-lech-kaczynski-nie-zyje/aktualnosci/news-nieznane-wiadomosci-na-temat-katastrofy-lasek-to-nie-byla-br,nId,1046881> (02.11.2013).

²⁹ Электронный ресурс: <http://polska.newsweek.pl/macierewicz-organizuje-druga-konferencje-smolenska-newsweek-pl,artykuly,272947,1.html> (02.11.2013).

³⁰ Электронный ресурс: http://kultura.newsweek.pl/smolen-nie-smolensk,1013_04,1,1.html (02.11.2013).

³¹ Электронный ресурс: <http://www.polityka.pl/kraj/analizy/1526147,1,dlaczego-tusk-musi-sie-tlumaczyc-ze-smolenska.read> (03.11.2013).

³² Электронный ресурс: <http://wpolityce.pl/dzienniki/dziennik-marzeny-nykiel/42216-niedawno-jspiewak-wykrzykiwal-ze-rzyga-smolenskiem-dzis-skarzy-sie-ze-wsieci-odbiera-mu-prawo-do-czucia-sie-polakiem-tak-slabo-z-tozsamoscia> (04.11.2013).

³³ Электронный ресурс: <http://swiat.newsweek.pl/zabojstwo-kennedy-ego-czyli-smolensk-ameryki-na-newsweek-pl,artykuly,274579,1.html> (15.11.2013).

следних трех лет. На их основании можно прийти к выводу, что Смоленск является символом произошедшей там авиакатастрофы (в целом), а также отдельных ее аспектов: мученичества погибших (как правило, с пренебрежительным оттенком); комиссии по исследованию причин катастрофы, ее политических сторонников, проблем и неточностей, связанных с расследованием и поведением должностных лиц после катастрофы. Смоленск – это также политические споры по поводу причин крушения самолета, а даже ненависть, которую испытывают противники многолетнего, публичного обсуждения этой проблемы. Появились и многие словосочетания, непосредственно связанные с авиакатастрофой, такие как *rodziny smoleńskie* (смоленские семьи – семьи погибших), *brzoza smoleńska* (смоленская береза), *śledztwo smoleńskie* (смоленское следствие), *pomnik smoleński* (смоленский памятник), *religia smoleńska* (смоленская религия – в основном пренебрежительно – вера в версию покушения, совершенного в Смоленске 10 апреля). Надо отметить, что топоним *Smoleńsk* в переносном значении употребляется не только по отношению к авиакатастрофе и ее последствиям. Он появляется также в текстах, описывающих совсем другие события, в которых наблюдаются некоторые сходства с крушением польского самолета и интерпретацией последующих инцидентов. Это подтверждает употребление топонима в приведенном заголовке статьи, посвященной убийству американского президента Джона Кеннеди.

Из всех исследуемых в статье топонимов, ассоциации, вызываемые Смоленском, наиболее монотематичны. Это подтверждают и опросы, в которых только один опрошенный не дал ответа, связанного с событиями 10 апреля 2010 г. Чаще всего появлялся ответ „авиакатастрофа” (40 раз). На втором месте оказалась „Катынь” (15 ответов), на третьем – „береза” с результатом 11 ответов. Остальные ассоциации можно разделить на 3 группы: связанные с авиакатастрофой (такие как „Ту-154”, „аэропорт «Северный»”, „следственная комиссия”, „спор”), связанные с историческими событиями („город-герой”, „Наполеон”, „Сигизмунд III”), а также остальные ассоциации – в опрошенной группе таковой оказалась лишь одна: „пристань на Днепре”. Как видно, в связи с событиями последних лет исторические ассоциации отодвинулись на второй план. Тем самым, от-топонимическое значение Смоленска подверглось обновлению, символизируя прежде всего события, происходящие на наших глазах.

* * *

Анализ избранных русских топонимов, перешедших в польское языковое пространство, позволил очертить фрагмент ментальной карты России. Ассоциации, вызываемые вышеуказанными геогра-

фическими объектами, в основном отрицательные. Это – война, терроризм, ссылки, лагеря для заключенных, смерть и холод, в последнее время также по-разному интерпретируемая авиакатастрофа польского самолета и последствия этого события. Однако есть и нейтральные коннотации, связанные с физическими свойствами описываемых мест: горы, полезные ископаемые, Транссибирская магистраль и прочее.

Следует помнить, что коннотации распространяются в основном посредством литературы, СМИ или закреплённых в культуре стереотипов, тем самым являясь субъективной и не всегда достоверной, соответствующей действительности оценкой³⁴. Для многих стереотипы становятся единственной информацией о данном месте, помогают пониманию и интерпретации относящихся к ним событий. В связи с тем, что только немногие в состоянии сами увидеть место, обозначаемое данным топонимом, и выработать свои ассоциации, сформировать свой образ, все еще живы неотъемлемые сходства Чечни с войной или Сибири с холодом – хотя война в Чечне уже закончилась, а летом в Сибири нет никакого мороза.

На основании проанализированного материала очередной раз подтверждается тезис о том, что собственные имена, в данном случае топонимы, обладают не только указательной функцией³⁵. В результате исторических событий они приобретают коннотации, которые со временем могут выдвинуться на первый план, в следствие чего носители языка в первую очередь смогут привести в память событие, связанное с данным топонимом, чем показать это место на карте³⁶.

³⁴ E. Rzetelska-Feleszko, указ. соч., с. 127.

³⁵ См. напр., E. Rzetelska-Feleszko, указ. соч.

³⁶ K. Zierhoffer, Z. Zierhoffer, *Wpływ wydarzeń historycznych na upowszechnianie toponimów oraz ich trwałość*, [в:] *Nowe nazwy własne – nowe tendencje badawcze*, Kraków 2007, с. 320.

**POWIEŚĆ INNY JURIJA MAMLEJEW WOBEC
ARTYSTYCZNEGO POZNANIA FIODORA DOSTOJEWSKIEGO***

**РОМАН ДРУГОЙ ЮРИЯ МАМЛЕЕВА В СВЕТЕ
ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПОЗНАНИЯ
ФЕДОРА ДОСТОЕВСКОГО**

**NOVEL *THE OTHER* BY YURI MAMLEEV IN THE LIGHT
OF ARTISTIC PERCEPTION OF FYODOR DOSTOYEVSKY**

Anna Katarzyna Przybysz

Uniwersytet im Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska

Abstract: The aim of this article is to show the undeniable influence of Fyodor Dostoyevsky's artistic method on Yuri Mamleev's literary works in particular in relation to his novel *The Other*. Relying on these determinants of fantastic realism, which for many researchers are referred to as the most significant elements of Dostoyevsky's artistic method, we make an attempt to show that the carnival which combines the two orders in the works of the 19th century writer: the real (scientific) and the surreal (magic), makes the fantasy become an integral part of the surrounding space. Simultaneously the concept of fiction should be understood through such categories as: *paradoxicality, iconicity, a word as a vessel, sleep, hallucinations, picture in picture, doppelgänger* that foster deep psychological self-understanding of the entity. In the article we aim to expose some of the abovementioned categories of constructing the world of Dostoyevsky's works and making up, as defined by the author himself "the realism of higher sense" which, in a slightly modified form, although still clearly visible, is also reflected in Mamleev's artistic method – metaphysical realism. The main emphasis is put on the categories of *sleep* and *doppelgänger* which are the clearest examples of Yuri Vitalevich's inspiration.

Słowa kluczowe: Mamlejew, Dostojewski, sen, sobowtór, realizm fantastyczny, realizm metafizyczny

Ключевые слова: Мамлеев, Достоевский, сон, двойник, фантастический реализм, метафизический реализм

Keywords: Mamleev, Dostoyevsky, sleep, doppelganger, fantastic realism, metaphysical realism

Spośród wielu współczesnych pisarzy rosyjskich, tworzących w nurcie realizmu metafizycznego, nazwisko Jurija Witaljewicza Mamlejewa bez wątpienia wysuwa się na pierwszy plan. Pisarz jest uważany za twórcę¹ i głównego przedstawiciela tego kierunku na gruncie rosyjskim,

* Niniejszy artykuł jest oparty na fragmentach mojej pracy doktorskiej pisanej pod kierunkiem naukowym prof. dr hab. Haliny Chałacińskiej.

¹ Główne założenia realizmu metafizycznego Mamlejew wyłożył w posłowniu swej pracy filozoficznej *Судьба Бытия* zatytułowanym *Метафизика и искусство*, zob. Ю. Мамлеев,

przy czym wnikliwe przedstawienie procesu „poszukiwania prawdziwego siebie” jawi się jako główny cel wypracowanej przez autora *Innego* poetyki:

Moim najważniejszym zadaniem w twórczości było ukazanie tych wewnętrznych pokładów głębi, które kryją się w duszy człowieka. Człowiek może ich nie dostrzegać, ale one i tak, prędzej czy później, ujawnią się, znajdą swój wyraz, w jego zachowaniu, w jego życiu duchowym, w jego „podświadomych” obawach i nadziei².

Już na podstawie przytoczonych wyżej słów możemy stwierdzić, iż zamiar powzięty przez pisarza należy do takiego typu psychologizacji rzeczywistości artystycznej (*художественная реальность*), który jest bodaj najbardziej rozpoznawalnym wyznacznikiem metody twórczej genialnego pneumatologa i metafizyka-symbolisty³ – Fiodora Dostojewskiego, o którym Mikołaj Bierdiajew pisał w ten oto sposób: „Dostojewski był nie tylko wielkim artystą, ale także wielkim myślicielem i wizjonerem ducha. Był genialnym dialektykiem, największym metafizykiem rosyjskim”⁴. Wolno zatem założyć, iż przede wszystkim właśnie ze względu na literackie aspiracje Mamlejewa, pragnącego „odsłonić” tajniki duszy człowieka, przez wielu badaczy pisarz jest wskazywany jako sukcesor mentalnej spuścizny autora *Braci Karamazow*. Zresztą o kunszcie warsztatu pisarskiego Jurija Witaljewicza świadczy fakt, iż wielu badaczy zachodnich postrzega go jako godnego następcę nie tylko Dostojewskiego, ale również Gogola⁵. Zaznaczyć jednakże należy, iż nie wszyscy badacze w tak przychylny sposób oceniają talent pisarza. Wystarczy przytoczyć chociażby słowa Feniks Hortan:

Paradoksalnym wydaje się utożsamianie twórczości Mamlejewa z twórczością Dostojewskiego i Gogola. Dla niedoinformowanej osoby, to porównanie po prostu pozo-

Судьба Бытия, Москва 1997. Pisarz pełni również funkcję prezydenta klubu realizmu metafizycznego przy Centralnym Domu Literatów (ros. *Центральный Дом Литераторов*).

² Ф. А. Пономарев, *Катарсические эффекты в творчестве Юрия Мамлеева*, [w:] źródło elektroniczne: http://www.google.ru/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&frm=1&source=web&cd=1&ved=0CCKQFjAA&url=http%3A%2F%2Fzar-literature.ucoz.ru%2Fdidaktika_1%2Fkatarsicheskie_ahffekty_v_tvorchestve_jurija_mamle.docx&ei=E1bFUqWfNoHXtAbZ6oGoDg&usg=AFQjCNFkr1mqvVZJce4pr0lhyF_Np0wqpA&bvm=bv.58187178,d.Yms&cad=rjt (14.10.2013). Jeśli nie podano inaczej, tłumaczenia moje – A. K. P. Warto podkreślić, iż dla określenia *najważniejszego zadania* Mamlejew użył słowa *сверхзадача*, które zostało wprowadzone przez Konstantego Stanisławskiego z zamiarem wyznaczenia głównego celu powstania sztuki, spektaklu lub kreacji artystycznej. Zob. *Театральная энциклопедия*, под ред. П. А. Маркова, Москва 1961–1965, т. 4, [w:] źródło elektroniczne: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Teatr/_211.php (10.10.2013).

³ M. Bierdiajew, *Światopogląd Dostojewskiego*, przeł. i oprac. H. Paprocki, Kęty 2004, s. 15.

⁴ Ibidem, s. 7.

⁵ J. Mianowska, *Antologia rosyjskiej prozy emigracyjnej: (pierwsza i trzecia fala emigracji)*, Bydgoszcz 1997, s. 258.

stanie porównaniem, w którym pojawiły się znajome nazwiska pisarzy sławnych na całym świecie. W rzeczywistości, ani język opowieści, ani tematyka, nie mają nic wspólnego ze wspomnianymi klasykami⁶.

Tak sprzeczne opinie świadczą zatem o szerokim polu badawczym pozwalającym na wieloaspektową percepcję metody twórczej autora *Imperium Ducha*. Warto podkreślić, iż spór między krytykami o to, czy Mamlejew jest godnym sukcesorem i kontynuatorem myśli znakomitych rosyjskich powieściopisarzy dziewiętnastowiecznych, nie wpłynął jednak na recepcję jego twórczości. W 1993 roku autor *Innego* został doceniony w kraju: otrzymał literacką nagrodę im. Andrieja Biełego – najstarszą i jedną z najbardziej prestiżowych niezależnych nagród przyznawanych rosyjskim literatom. Pisarz sam nie odżegnuje się od przytoczonych wyżej porównań, wręcz przeciwnie, śmiało przyznaje, iż twórczość Dostojewskiego miała na niego niemały wpływ. Inspiracja ta jest przede wszystkim widoczna w przyjętej przez współczesnego nam prozaika metodzie artystyczno-poznawczej, nie tylko inspirowanej, lecz także w dużym stopniu pokrywającej się z Dostojewowską poetyką *realizmu fantastycznego*. Zresztą sam Mamlejew uważa się za spadkobiercę *realizmu wyższego rzędu* (*реализма в высшем смысле*)⁷.

Warto podkreślić, iż sam termin *realizm fantastyczny* jest pojęciem, które w literaturoznawstwie zaistniało przede wszystkim właśnie za sprawą autora *Zbrodni i kary*. Dostojewski wyrażenia *realizm fantastyczny* używał głównie w celu określenia metody artystycznego kreowania świata przedstawionego w swoich powieściach. Tłumaczył, iż

to, co większość określa jako fantastyczne i wyjątkowe, dla mnie stanowi niekiedy samą istotę rzeczywistości. Powszedniość zjawisk i oficjalny na nie pogląd nie stanowi jeszcze, moim zdaniem, o realizmie, a nawet wręcz przeciwnie. W każdym numerze gazet znajdzie Pan informacje o najprawdziwszych faktach i to najdziwniejszych, najbardziej skomplikowanych. Dla naszych pisarzy są one czymś fantastycznym: zresztą oni się tym wcale nie interesują; a przecież to są fakty i należą do rzeczywistości. Kto zajmie się ich odnotowaniem i wyjaśnieniem? Fakty te mają miejsce codziennie, co minutę, nie są zatem czymś wyjątkowym⁸.

Wyjaśnienie tego, czym dla powieściopisarza jest słowo *fantastyka* pozwala przeto zrozumieć, dlaczego zestawienie słów *realizm fantastyczny* i użycie ich w odniesieniu do twórczości autora *Braci Karamazow*, który

⁶ Ф. Хортан, *Привет по-американски, или Здравствуй дугинщина и мамлеевщина* (О чем клочет „Темная вода”), [w:] źródło elektroniczne: <http://www.pereplet.ru/ohay/mamleev.html> (14.10.2013).

⁷ Р. С.-И. Семькина, Ф. М. Достоевский и русская проза последней трети XX в. Автореф. дисс. ...д-ра филол. наук, Екатеринбург 2009, s. 7.

⁸ Ф. М. Достоевский, *Письма* (1866), [w:] źródło elektroniczne: <http://www.croquis.ru/2565.html> (14.10.2013).

jest uważany wszakże za jednego z najwybitniejszych przedstawicieli rosyjskiej Wielkiej Powieści wieku XIX, nie będzie pozbawionym sensu oksymoronicznym określeniem. Właściwe znaczenie powyższego sformułowania (w odniesieniu do twórczości pisarza) zasadza się na homeostatycznym funkcjonowaniu antynomii realności (świata racjonalnego, geometrii euklidesowej) i nadrealności (świata uczuć, metafizyki). Wg Haliny Brzozy „poprzez zasadę nadrealności Dostojewski obnaża i kompromituje liczne „aksjomaty” i „prawdy nie do podważenia”, zacierając przy tym granice między logicznym i nielogicznym, wątpliwym i niewątpliwym, między prawdą a jej imitacją”⁹. Tak więc, mamy tu do czynienia z karnawalizacją, której zastosowanie pozwala odsłaniać nowe, nieznane do tej pory ambiwalentne aspekty natury człowieka. Jak zauważa Michał Bachtin:

Relatywizując wszystko, co przybrało kształt stabilny i ukończony, karnawalizacja, ze swym patosem przemian i odnowień, umożliwiła Dostojewskiemu dotarcie do głębinowych pokładów świadomości człowieka i stosunków międzyludzkich¹⁰.

Także u Mamlejewa mamy do czynienia z karnawałowym przemianowaniem się dwóch porządków: realnego (naukowego) i nadrealnego (magicznego). Na skutek upłynnienia, rozmycia granic między rzeczywistym a wyobraża(l)nym, fantastyka staje się nierozdzieloną częścią otaczającej przestrzeni – przedstawiana zarówno jako nieznany (nie[roz]poznany jeszcze) element duszy bohatera, czyli jako czynnik działający na bohatera „od wewnątrz”, lecz także jako surrealistyczna kreacja otaczającego świata, będąca faktorem zewnętrznym. Dwubiegunowy kierunek oddziaływania pierwiastków niematerialno-duchowych, nie powoduje bynajmniej, iż użycie sformułowania *realizm* w kontekście metody twórczej wspomnianego pisarza, staje się nieadekwatne. Sama rzeczywistość zostaje w twórczości Mamlejewa przedstawiona w sposób jak najbardziej realny – elementy „nie z tego świata” nie są kreowane jako coś fantastycznego, lecz jako szerokie spektrum faktów odsyłających nas do podświadomości i poznania intuicyjnego, za sprawą tego, w jaki sposób zostają „podane” czytelnikowi: jako sny, owoce bogatej wyobraźni, wysiłek intelektualny ukierunkowany na samopoznanie bohatera. Tak więc, elementy fantastyczne, nie są postrzegane przez czytelnika jako wytwór wyobraźni, lecz jako chęć poszerzenia horyzontów myślowych postaci, wyrwania się przez nie z otaczającego materialnego świata, jako próba wyjścia poza ramy tego, co jest znane i powszechnie dostępne. Fantastyka w Mamlejewowskim ujęciu ma zatem charakter m e t a f i z y c z n y (analogicznie do metody artystyczno-poznawczej Dostojew-

⁹ H. Brzoza, *Dostojewski – między mitem, tragedią i apokalipsą*, Toruń 1995, s. 21.

¹⁰ М. М. Бахтин, *Проблемы поэтики Достоевского*, Москва–Augsburg 2002, s. 99.

skiego¹¹), który w spójną całość łączy duchowość materii ze substancjalnością duchowości. Taki sposób przedstawienia rzeczywistości autor *Imperium Ducha* nazywa właśnie *realizmem metafizycznym*, który wg niego

zakłada włączenie do dzieła artystycznego tych lub innych elementów metafizyki, rozumianej jednakże, w nieco szerszym znaczeniu. Bierzemy pod uwagę nie tylko tzw. odwieczne pytania dotyczące bytu, ale także całą realność jako taką. Mowa tutaj o próbie rozszerzenia i pogłębienia realności: realizm metafizyczny zakłada intuicyjne wniknięcie w najbardziej paradoksalne, ukryte, nieznane do tej pory aspekty duszy człowieka i świata jako takiego. Człowiek jako psycho-bio-socjalna istota został w wystarczającym stopniu przeanalizowany w literaturze światowej – realizm metafizyczny zakłada dotarcie do niezbadanych, tajnych pokładów duszy ludzkiej, które pozwolą zmienić nasze wyobrażenie o człowieku¹².

Jak wolno przypuszczać na podstawie przytoczonych powyżej słów, wprowadzenie elementów fantastyki (metafizyki) pozwala Mamlejewowi na takie przedstawienie zarówno całej otaczającej rzeczywistości, jak i indywidualnej jednostki, które daje możliwość uchylecia zasłony metafizycznej przestrzeni i wypreparowania głębokich (głębinowych), ukrytych, podświadomych sensów istnienia¹³. Widoczny jest w takim ujęciu problemu, wpływ kluczowej zasady twórczej Dostojewskiego, która przede wszystkim służyła „odsłanianiu” tego, co zakryte. O danej umiejętności autora *Braci Karamazow* Brzoza pisze w następujący sposób:

terminami „fantastyczność” i „fantastyczny” operuje Dostojewski nierzadko w sposób swoisty, niekonwencjonalny [...] określając z ich pomocą zadania twórcze, które miały służyć jak najgłębszemu poznawaniu świata. [...] „fantastyczna” rzeczywistość wewnętrzna jego dzieł wynikała przecież z dążenia do wniknięcia w głąb, pod powierzchnię widzianych gołym okiem zjawisk życia i zrozumienia ich istoty¹⁴.

Wychodząc od takiej konkluzji nie sposób zatem w metodzie twórczej autora *Szatunow* nie zauważyć analogii do poetyki autora *Idioty*, chociaż z nazwy różniące się drugim członem (*realizm metafizyczny* u Mamlejewo i *realizm fantastyczny* u Dostojewskiego), to jednak realizującej założenia podobne do tych, które powziął dziewiętnastowieczny powieściopisarz. Wspólną metafizyczną nicią łączącą utwory wymienionych wy-

¹¹ Wszak *realizm fantastyczny* Dostojewskiego zasadza się przede wszystkim na metafizyce. Co więcej, przez niektórych badaczy Dostojewski nazywany jest mianem *metafizycznego realisty*, zob. Д. Сканлан, *Достоевский как мыслитель*, Санкт-Петербург 2006, s. 55.

¹² Ю. Мамлеев, *В моих произведениях нет смерти...*, [w:] źródło elektroniczne: http://www.newruslit.ru/for_classics/dostoevsky/Dostoevsky_Mamleev/DM-Appendix1.pdf (14.10.2013).

¹³ Н. Ю. Кононова, *Система метафизических мотивов в рассказах Ю. Мамлеева 1960–1974 годов*. Автореф. дисс. ...д-ра филол. наук, Ставрополь 2009, s. 4.

¹⁴ H. Brzoza, op. cit., s. 31–32.

żej autorów jest zatem człowiek, który dąży do osiągnięcia wewnętrznego duchowego kosmosu¹⁵.

Można zatem stwierdzić, iż fantastyka w ujęciu autora *Braci Karamazow* niewiele ma wspólnego z jej tradycyjnym literackim przedstawieniem, które w ogromnym uproszczeniu opierać się powinno na elementach nierzeczywistych, zmyślonych, baśniowych¹⁶. Świat przedstawiony w utworach Dostojewskiego nosi wszelkie znamiona realności, natomiast oniryczno-sublimacyjny efekt osiąga rosyjski powieściopisarz poprzez zastosowanie metody twórczej, na którą składają się takie wartości artystyczne jak: *paradoksalność*, *ikoniczność*¹⁷, *słowo-naczynie*, *sobowtór*, *obraz w obrazie*¹⁸ czy też *sen* i *halucynacje*, które są bodajże jednym z najbardziej charakterystycznych fantastycznych-metafizycznych motywów w twórczości artysty. Jak zauważa Bachtin „w całej europejskiej literaturze nie ma pisarza, w twórczości którego sen grałby tak wielką i istotną rolę, jak u Dostojewskiego”¹⁹. Autor *Problemów poetyki Dostojewskiego*, opisując gatunek mennipei, której elementy, jego zdaniem, są obecne w utworach rosyjskiego powieściopisarza, zauważa, że sen daje możliwość zupełnie innego życia, takiego, które opiera się na innych zasa-

¹⁵ P. С.-И. Семькина, op. cit., s. 11.

¹⁶ *Słownik wyrazów obcych*, red. nauk. I. Kamińska-Szmaj, aut. M. Jarosz, Wrocław 2001, s. 217.

¹⁷ Szeroko na temat zjawiska ikonizacji w twórczości Dostojewskiego pisze Paulina Bogusz-Tessmar w pracy pt. *Paradygmat ikonizacji jako próba określenia adekwatnego klucza metodologicznego. Powieść „Bracia Karamazow” Fiodora Dostojewskiego*, [w:] źródło elektroniczne: <https://repozytorium.amu.edu.pl/jspui/bitstream/10593/2561/1/doktorat.pdf> (14.10.2013).

Jednym z modelowych przejawów łączących twórczość rosyjskiego klasyka ze sztuką ikony jest zastosowanie zabiegu odwróconej perspektywy (o nieprzecenionym znaczeniu odwróconej perspektywy w teologii ikony zob. P. Florenski, *Odwrócona perspektywa*, [w:] idem, *Ikonostas i inne szkice*, przeł. Z. Podgórzec, Białystok 1997, s. 212–230. Justyna Krocak, powołując się na wspominaną już Halinę Brzozę, podkreśla wartość artystyczną zastosowania danego zabiegu, akcentując paralele w twórczości impresjonistów i autora *Idioty*:

zarówno Dostojewski, jak i impresjoniści zrezygnowali z prostej perspektywy liniowej, czego odpowiednikiem w prozie jest proste, nieskomplikowane życie, na rzecz perspektywy odwróconej. Pozwoliło to malarzom zestawiać w jednej, dwuwymiarowej przestrzeni obrazu różne fazy tego samego zjawiska, co dawało poczucie dynamiki. Dokładnie to samo spostrzec można w opisach wewnętrznego życia bohaterów Dostojewskiego

– J. Krocak, *Estetyka dysonansu Fiodora Dostojewskiego*, [w:] źródło elektroniczne: http://frazza.univ.rzeszow.pl/teksty_naukowe/Justyna-Krocak-estetyka-dysonansu-f.-dostojewskiego.pdf (14.10.2013).

¹⁸ Kategoria *obrazu w obrazie* (np. „Spowiedź Stawrogina” czy też „Legenda o Wielkim Inkwizytorze”) lub *tekstu w tekście*. Zob. Ю. М. Лотман, *Текст в тексте*, [w:] idem, *Об искусстве*, Санкт-Петербург 1998, s. 152.

¹⁹ М. М. Бахтин, op. cit., s. 87.

dach, czasami nawet jako „świat na opak”. „Życie ze snu udziwnia życie zwykłe, zmusza nas do przewartościowania w świetle dostrzeżonych innych możliwości. Sam człowiek we śnie staje się inną istotą, odkrywa w sobie nowe możliwości”²⁰. Marzenia (czy też raczej koszmary) senne ukazują naturę bohaterów, ich zachowanie, uczucia, lecz także lęki i obawy²¹. Widzenia onejrologiczne²² jawią się zatem jako swego rodzaju projekcja życia wewnętrznego bohaterów. Tatiana Kasatkina zauważa na przykład, że „sny i wizje Raskolnikowa stanowią swego rodzaju opowieść o jego życiu duchowym, która ujawnia się w związkach snów z epizodami powieści, które dzieją się na jawie”²³. Zatem dzięki zastosowaniu zasady nadrealizmu czytelnik może obserwować (metaforycznie sygnalizowane za pomocą snu) wewnętrzne rozdarcie bohaterów, walkę, jaką toczą. Wyprzedzając próbę interpretacyjną, można już teraz zauważyć podobną tendencję w Mamlejewowskim *Innym*. W warstwie fabularnej już na samym początku powieści bohater znajduje się w sytuacji niemożliwej do zaistnienia w realnym świecie i chociaż poprzez werystyczny sposób opisywania jego stanu wewnętrznego i postrzegania przez niego otaczającej rzeczywistości czytelnik może odnieść wrażenie, iż fantasmagoryczna podróż pociągiem dzieje się naprawdę²⁴, to późniejsze wydarzenia potwierdzają wyważone racjonalne kalkulacje czytelnika (na tym etapie percepcji tekstu nierozszyfrowane). Znalezienie się w sytuacji konfliktowej (z jednej strony, odczuwana każda komórka ciała podróż oniryczno-demonicznym pociągiem, który z niewiadomych przyczyn zaczyna się zatrzymywać na stacjach o nazwach zaczerpniętych z eschatologii; z drugiej strony – chłodna logika bohatera, z gorliwą stanowczością odrzucająca przekonanie, iż wszystko to może się dzieć naprawdę), staje się katalizatorem zmuszającym Lonię do ana-

²⁰ M. Bachtin, *Problemy poetyki Dostojewskiego*, przeł. N. Modzelewska, Warszawa 1970, s. 225.

²¹ Bardziej pogłębione widzenie zjawiska snu odnajdujemy w teologii ikony prawosławnej, zob. P. Florenski, *Ikonostas*, [w:] idem, *Ikonostas i inne szkice*, przeł. Z. Podgórzec, Warszawa 1984, s. 96–110.

²² *Słownik wyrazów obcych*, red. tomu E. Sobol, wydanie nowe, Warszawa 1995, s. 792.

²³ Т. А. Касаткина, *Воскрешение Лазаря: опыт экзегетического прочтения романа Ф. М. Достоевского „Преступление и наказание”*, „Вопросы литературы” 2003, № 1, s. 179.

²⁴ Sposób kreowania świata przedstawionego (wykorzystanie toposu katabazy) ponieważ „zmusza” czytelnika, do przyjęcia konwencji zaproponowanej przez Mamlejewa, toteż początkowo odbiorca zostaje niejako oszukany, wierząc, że bohater, niczym Dante, będzie brał udział w wędrówce po zaświatach; kolejne kręgi piekła, w tym wypadku zostaną zastąpione przez kolejne stacje kolejowe, natomiast początkowe zdziwienie, a następnie sprzeciw bohatera w stosunku do panujących wydarzeń, paradoksalnie utwierdzają czytelnika w przekonaniu, iż przyjęta konwencja niewiarogodnych wydarzeń stanowi swoisty chwyt artystyczny, który będzie kontynuowany, aż do końca utworu.

lizej swoich życiowych priorytetów i zastanowienia się nad sobą, dostrzeżenia wartości życia. I chociaż okazuje się, że feralna podróż jest skutkiem śpiączki bohatera, w jaką ten popadł na skutek pobicia przez chuliganów, to reminiscencje tej peregrynacji i jej następstwa będą miały ogromny wpływ na Lonię oraz podejmowane przez niego decyzje. Sama podróż kolejną zaś, stanie się przyczynkiem do rewizji zarówno otaczającego świata, jak i priorytetów etyczno-moralnych. Co więcej, to „fantastyczne” w swej istocie wydarzenie wpłynie na stosunek Loni do świata i uzmysłowi mu, w jakim otępieniu i niewiedzy tkwił. Będzie zatem impulsem do zmian, które rozpoczną się wraz z poznaniem Akima Iwanycza. Strach przed współtowarzyszem podróży, który chce zabrać ze sobą Leonida, skłoni tego ostatniego do głębokich przemyśleń. Bohater zostanie wyrwany z matni codziennych, machinalnych czynności i zmuszony do zastanowienia się nad sensem swojego życia, docenienia jego wartości²⁵, skupienia się na duchowej stronie, którą, jak można przypuszczać, do tej pory starał się usilnie ignorować. Początkowo (podjudzany przez swoją żonę) zdaje się on nie zwracać uwagi na *sen w śpiączce* i szukać zemsty na chuliganach, kierując się negatywnymi uczuciami poniżenia, wstydu, zemsty. Z czasem jednak uświadamia sobie, jak bardzo siebie nie zna i strach przed człowiekiem, który paradoksalnie zna go lepiej niż on sam, zmusza Lonię do porzucenia spraw przyziemnych i skupienia się na ocaleniu swego wnętrza. Jak można zauważyć, *sen w Mamlejewowskim Innym* pełni funkcję, która realizuje się także w *metapowieści* Dostojewskiego – stanowi projekcję lęków i obaw bohatera, a także eksponuje jego przeżycia wewnętrzne. Widzenia sensne zmuszają również postaci do rewizji dotychczasowego życia i przewartościowania priorytetów.

Podobną rolę odgrywa również wspomniany wcześniej motyw sobowótora, który jest związany z dualistycznym kreowaniem świata przedstawionego. *Двоемирие*, czy też *dwuświatowość*, jeśli tłumaczyć wyrażenie na zasadzie kalki, stanowi jedną z charakterystycznych cech poetyki autora *Zbrodni i kary*. Jak zauważa Roza Semykina, głównym wyróżnikiem dyskursu Dostojewskiego, określanego w różny sposób (jako realizm „symboliczny” – Sergiusz Bułgakov, „ontologiczny”, „mistyczny” – Wiaczesław Iwanow, „psychologiczny” – Gieorgij Friedlander, „socio-psychologiczny” – Fiodor Jewnin, Konstantin Tiunkin, „filozoficzno-egzystencjalny” – Igor Winogradow, „chrześcijański” – Nikołaj Zacha-

²⁵ Fakt, iż ostatecznie bohater zdecydował się odejść z Akimem Iwanyczem nie oznacza bynajmniej, że nie cenił on wartości, jaką posiada życie. Lonia dokonał słusznego (w swojej opinii) wyboru, po dokładnym przeanalizowaniu wszystkich „za i przeciw”. To właśnie znajomość z Akimem Iwanyczem sprawiła, że bohater zaczął *świadoście* odczuwać siebie (poświęcając więcej uwagi warstwie duchowej) i otaczający go świat.

row²⁶, „ewangeliczny” – Jurij Iwask, „duchowy” – Michaił Dunajew, Aleksiej Lubomudrow) jest odzwierciedlenie szczególnego sposobu istnienia (bytu) – dualizmu światów, w którym wzajemnie przenikają się sfery realne i transcendentne, socjalne i egzystencjalne²⁷. Z owym dualizmem mamy również do czynienia w twórczości Mamlejewa. Wg wspomnianej badaczki przejawiać się on będzie z jednej strony jako żałosne, ubogie życie przyziemnych, wulgarnych, niedorozwiniętych ludzi, a z drugiej – jako charakterystyczne dla tych właśnie ludzi niewytłumaczalne pragnienie innej rzeczywistości – transcendentnego życia²⁸. Próba zinterpretowania zakończenia powieści w kluczu poszukiwania przez bohaterów sensu istnienia, pozwoli zatem zauważyć, iż Lonia decyduje się odejść z „przybyszem z zaświatów” ponieważ pragnie czegoś więcej niż dawało mu dotychczasowe życie, pragnie kontaktu z bezkresem metafizyki (*метафизические бездны*), z duchowym kosmosem. Jak już wspomniano, podwójność rzeczywistości w świecie przedstawionym utworów Dostojewskiego jest związana z wprowadzeniem fantastycznego motywu *sobowtóra*, w którym bohaterowie przeglądają się jak w lustrze, jednakże na zasadzie „odbić wypaczonych”²⁹. Dzięki takiemu zabiegowi czytelnik może śledzić jak gdyby „rewers” psychiki bohatera. Wykorzystanie danego motywu służy również wyeksponowaniu indywidualnych cech postaci, które paradoksalnie „uwypuklają się” wskutek podkreślania podobieństw. Jak zauważa Bachtin, „w każdym ze swoich sobowtórów bohater się unicestwia (przez zaprzeczenie), po to by się odnowić (tj. wynieść ponad siebie)”³⁰. Zastosowanie chwytu artystycznego *sobowtórowości* jest związane więc ze zwróceniem szczególnej uwagi na życie wewnętrzne bohaterów, z głębią poznania ich psychiki. Podobną funkcję wspomniana wyżej kategoria pełni w *Innym*. Alona otrzymuje od Nadieńki do przeczytania dziennik, w którym ta „spowiada się” ze swoich najskrytszych pragnień (jednym z nich jest żądza zemsty za samą możliwość (ros. *уязвимость*) wyrządzenia jej krzywdy), lęków i obaw (przed nieznanym) dokonuje więc tym samym „przenicowania” swej duszy. Po lekturze „raczej „spowiedzi”³¹ niż dziennika”³²

²⁶ Zob. В. Н. Захаров, *Христианский реализм в русской литературе (постановка проблемы)*, [w:] źródło elektroniczne: <http://russian-literature.com/ru/publications/petrozavodsk/vn-zaharov-hristianskiy-realizm-v-russkoy-literature-postanovka-problemy> (10.11.2013).

²⁷ Р. С-И. Семькина, op. cit., s. 14.

²⁸ Ibidem, s. 15.

²⁹ H. Brzoza, *Fiodora Dostojewskiego „widzenie skłócone”*, „Slavia Orientalis” 1972, nr 3, s. 253.

³⁰ M. Bachtin, op. cit., s. 195.

³¹ Mamlejew stosuje zabieg umieszczenia *tekstu w tekście*, który jest również wyróżnikiem twórczości Dostojewskiego; co więcej, dziennik Nadii nazywa *spowiedzią*, co stanowi oczywistą analogię chociażby do spowiedzi Stawrogina czy Hipolita Terientiewa.

³² Ю. В. Мамлеев, *Другой*, Щелково 2007, s. 132.

wprost stwierdza: „pani jest moim czarnym sobowtorem”³³. Konkluzja, do jakiej dochodzi przyjaciółka Wadima, jest zatem rezultatem spojrzenia na siebie z boku, z dystansu. Zaznajomienie z rozterkami wewnętrznymi upiora³⁴, jakim jest Nadia, pomaga jej w dotarciu do wszystkich zakamarków swej duszy. Alona jako „biały sobowtór” z samego założenia nie może mieć wiedzy na temat ciemnego aspektu swojej osobowości. Paradoksalnie postać Nadienki, a zwłaszcza jej dziennik, okazują się pomocne w odsłanianiu tego, co zasłonięte, wnoszą zatem „mroczne” światło³⁵ do nieskażonego, jak mogłoby się wydawać, wizerunku malarki. Postać Zabłudowej będzie więc zwierciadlanym odbiciem artystki, jednakże zdeformowanym, zniekształconym, koszmarnym. Słowa pierwszej są niewyartykułowanymi myślami drugiej. Nadia jest więc sobowtorem Alony, w którym ta przegląda się jak w zwierciadle swej mrocznej duszy (podobnie jak Dostojewowski Iwan Karamazow przegląda się w Smierdiakowie). Pojawienie sobowtóra zmusza zatem bohaterów do odsłonięcia swego prawdziwego oblicza, do zerwania maski codzienności i fałszywej kurtuazji, a w ślad za tym, do samopoznania. Co ciekawe, w kwestii sobowtórowości Alony – Nadienki Mamlejew nie pozostawia przestrzeni niedopowiedzenia: za sprawą użycia kontrastowych słów biały-czarny, wyraźnie wyznaczona zostaje sztywna granica pomiędzy oboma bohaterkami, której można byłoby uniknąć poprzez zastosowanie mniej radykalnych w swym wydźwięku określeń, jak chociażby jasny-ciemny. Uzyskana przez pisarza bipolarna opozycja nazewnictwa (biały-czarny) sprzyja syntetycznemu wysublimowaniu wartości (w procesie rewindykacji) jaką jest samoświadomość (samopoznanie).

Rekapitułując, raz jeszcze podkreślić należy, iż źródło *realizmu metafizycznego* Mamlejewa bierze swój początek w *realizmie fantastycznym* Dostojewskiego. Wspólną „metafizyczną sytuacją” obydwu pisarzy jest człowiek, który dążąc do osiągnięcia duchowego kosmosu, przejawia się

³³ Ibidem, s. 133.

³⁴ W swoich utworach Mamlejew często korzysta z tego słowa (*унырь*) dla określenia ludzi brutalnych, okrutnych bądź chciwych. Warto jednakże pamiętać, iż *upiór* (*унырь*) był także postacią z mitologii słowiańskiej (pol. *upiór*, *upir*, *wąpierz*, *wampir*), zob. A. Gieysztor, *Mitologia Słowian*, Warszawa 2006, s. 255–256; na temat zjawiska wampiryzmu pisze Maria Janion, zob. M. Janion, *Wampir: biografia symboliczna*, Gdańsk 2002. Warto podkreślić, iż mitologiczne znaczenie powyższego słowa, sprzyja wyabstrahowaniu jeszcze jednej wspólnej nici łączącej twórczość autora *Innego* z Dostojewskim – wszak fenomen zjawiska *wampiryzmu* (energetycznego, duchowego) postaci autora *Braci Karamazow*, stanowi szerokie pole dla badań literaturoznawczych.

³⁵ Świadomie używam tego oksymoronicznego sformułowania, starając się przy tym podkreślić potencjał owego *m r o k u* (na obecnym etapie analizy tekstu – niewyjawiony), którym nacechowana jest postać Zabłudowej.

w szeregu wspólnych typologicznych motywów³⁶. Na uwagę zasługuje także próba ‘odsłonięcia’ prawdziwego oblicza³⁷ człowieka, dotarcia do najgłębszych pokładów jego duszy. W Mamlejewowskim *Innym* widać silną inspirację Dostojewowską psychologizacją pomagającą przedstawić ukryte, tajemnicze procesy zachodzące w głębi świata i człowieka, który w momencie iluminacji w realnym dostrzega jeszcze bardziej rzeczywiste, który osiąga wyższą realność w „symbolach niższego świata” (Bułgakow)³⁸.

³⁶ Р. С.-И. Семькина, op. cit., s. 11.

³⁷ Tzn. lica – potoczne, w tym kontekście są rosyjskie kategorie *лика* и *личины*, zob. П. А. Флоренский, *Иконостас*, [w:] źródło elektroniczne: http://azbyka.ru/tserkov/ikona/florensky_iconostas_06_all.shtml (10.11.2013).

³⁸ Ibidem, s. 10.

**CARYCE KRYMINAŁU.
KRYMINAŁ KOBIECY W ROSJI
ЦАРИЦЫ ДЕТЕКТИВНОГО РОМАНА.
ЖЕНСКИЙ ДЕТЕКТИВ В РОССИИ
TSARINAS OF THE CRIME FICTION.
FEMALE MYSTERY WRITERS IN RUSSIA**

Małgorzata Stadnik

Uniwersytet Szczeciński, Szczecin – Polska

Abstract: The article is an attempt to illustrate the female writers influence on the evolution of the crime fiction genre in Russia. It outlines a brief history of the genre, its complexity and the evolution of the main character. The article focuses on the works of the most famous Russian female writers in terms of their contributions to the crime fiction genre. The author also brings attention to the intercultural dialogue which as a result of Chmielewska's direct influence can be found in the novels by the tsarinas of crime fiction.

Słowa kluczowe: powieść kryminalna, proza kobieca, dialogi wschodniosłowiańskie

Ключевые слова: детективный роман, проза женственной, диалоги восточнославянские

Keywords: crime fiction, feminine prose, East Slavic dialogues

Powieść kryminalna, detektywistyczna i wszelkie ich odmiany zajmują bardzo ważną pozycję w literaturze popularnej – dziedzinie przez lata niesłusznie dyskryminowanej i pomijanej, nie tylko w środowisku akademickim, ale także przez krytykę literacką. Jest to szczególnie zaskakujące, biorąc pod uwagę, że nie tylko umożliwia ona zdiagnozowanie, jakie tematy interesują współczesnego człowieka, ale także pozwala po głębszej analizie znaleźć w niej ambitne treści, ukryte przekazy i wnikliwe komentarze społeczne. Powieści kryminalne nie stanowią tu wyjątku. Dopiero od niedawna widoczna jest tendencja do nobilitowania tej przez lata niedocenianej części literatury. Ma to z pewnością wiele wspólnego z faktem, że powstaje coraz więcej powieści kryminalnych, których autorzy mają na celu wpieść w tok fabuły społeczną misję i niebanalne postaci, łamiące coraz więcej stereotypów. Powoli zaczynają wchodzić w obszar badań akademickich i można powiedzieć, że kryminały sukcesywnie opuszczają niszę zainteresowań literaturoznawców.

Powieść kryminalna przez dekady ulegała rozwojowi i zmianom, dostosowując się do obszaru oczekiwań danych społeczeństw. Być może to jej dynamiczny rozwój, a być może niespotykana popularność sprawiły, że autorki i autorzy lat 60. i 70. XX wieku postanowili tematyki

zbrodni i tajemnic użyć jako pretekstu do wypowiedzenia się na temat kwestii społecznych. Wśród tej twórczości pojawiły się bowiem Elementy, których próżno szukać w dziełach ich poprzedników. Tendencja stała się tak powszechna, że dokonała rewolucji nawet w najbardziej konserwatywnej pod względem czystości gatunkowej Anglii.

Pierwszą istotną zmianą, jaka nastąpiła w nowym rodzaju kryminału jest wyraźny krok w stronę psychologizmu. Samo dochodzenie do rozwiązania sprawy, a także wartka akcja przestały być najważniejsze. Oś problemu przesunęła się na coś zupełnie innego. Autorzy, kreując swoich bohaterów, obdarzyli ich większą złożonością i większy nacisk położyli na problematyczność ich poczynąń. Najważniejszą kwestią stało się więc nie kto zabił, ale — dlaczego? Uciekano ponadto od utartych schematów, rozwinięto wątki przyczynowe, postaci stały się bardziej złożone. Czytelnika miało zainteresować nie dochodzenie do mordercy, czy udowodnienie mu winy, lecz odkrycie okoliczności, które pchnęły go do zbrodniczego czynu¹.

Ta wyraźna ewolucja postaci sprawiła, że zaczęto wprowadzać do powieści kryminalnej nie tylko motywacje osobiste. Bohater stał się metaforą społeczeństwa — jego błędy, przemyślenia, poglądy i czyny miały symbolizować to, co dzieje się wśród całej zbiorowości. Powieść kryminalna stała się rodzajem komentarza społecznego i próby diagnozowania problemów, z którymi zmagano się ówczynie².

Kolejną istotną kwestią przy omawianiu powieści kryminalnej jest stopniowo rozwijana powszechna świadomość czytelnicza, w której główny bohater gatunku występuje przede wszystkim jako mężczyzna. Przez długi czas utożsamiano kryminał z postacią dżentelmena i intelektualisty lub klasycznego, amerykańskiego twardziela. W misji tropienia złoczyńców nie było miejsca na delikatną ze swej natury płęć żeńską. Mit ten rozwił swoim wystąpieniem podczas drugiej edycji Międzynarodowego Festiwalu Kryminału we Wrocławiu miłośnik powieści kryminalnych, historyk Tadeusz Cegielski. Poprowadził on wykład na temat wiktoriańskich kobiet-detektywów, w którym dowiódł, że kojarzenie klasycznych powieści detektywistycznych jedynie z mężczyznami jest poważnym błędem czytelników³. Nie dość, że kobiety stanowiły postać głównej bohaterki od początków klarowania się gatunku, to jeszcze występowały równolegle ze wszystkimi jego zmianami. Rola kobiecej postaci w kryminale jest obecnie coraz bardziej widoczna.

¹ M. Czubaj, *Etnolog w Mieście Grzechu. Powieść kryminalna jako świadectwo antropologiczne*, Gdańsk 2010, s. 99–100.

² Ibidem.

³ T. Cegielski, *Kobieta-detektyw w wiktoriańskiej literaturze popularnej. Teksty i konteksty*, wystąpienie w dniu 1 grudnia 2010.

Jednym z najważniejszych w ostatnim czasie przełomów dotyczących kobiecej powieści kryminalnej jest fenomen literatury skandynawskiej. Nie jest on jednak zjawiskiem całkiem nowym i nie wyrósł na gruncie fascynacji serią Millennium Stiega Larssona. Już w latach 60. w Szwecji zaczęła być popularna twórczość Maj Sjöwall, która wraz z mężem pisała pierwsze, tak nobilitowane obecnie, szwedzkie kryminały.

Rosjanie również upodobili sobie gatunek powieści kryminalnej. Warto nadmienić, że to właśnie w Rosji najpopularniejsza polska autorka powieści kryminalnych, Joanna Chmielewska, jest uważana za najpoczytniejszą pisarkę zagraniczną, o czym może świadczyć imponująca liczba wydanych tam egzemplarzy jej powieści, która w roku 2003 przekroczyła 8 milionów⁴. „W Rosji czułam się jak święty Bartłomiej, którego z miłości rozszarpali na drobne kawałki” – wyznała w wywiadzie dla jednej z rosyjskich telewizji⁵.

Właśnie w Rosji zostały przetłumaczone wszystkie książki Chmielewskiej. Ich popularność doprowadziła również do kilku prób sfilmowania tego specyficznego gatunku kryminału, który wyróżnia się przede wszystkim skomplikowaną warstwą językową. W przeciwieństwie do polskiego środowiska filmowego, Rosjanie odważyli się na ekranizację dwóch najpopularniejszych książek – *Wszystko czerwone* oraz *Całego zdania nieboszczyka*. Dzięki tym interpretacjom, rosyjskojęzyczni wielbicieli twórczości Polki mogą doświadczyć nieprzeciętnego humoru autorki również w odświeżeniu serialowej.

Niezwykła popularność powieści Chmielewskiej sprawiła, że poczytny gatunek zaczęły również uprawiać rosyjskie pisarki. Tatiana Polakowa była jedną z tych, które zainspirowała proza królowej polskiego kryminału⁶. W wywiadzie dla „Głosu Rosji” wspomina:

Była to wspinała pisarka. Gdy dopiero zaczęłam drukować swoje powieści, aktywnie porównywano mnie do niej. Wobec tego nasze losy – mimowolnie czy też nie – przeplatały się ze sobą. Niewątpliwie, była ona dla nas czymś w rodzaju zaprzeczenia tego, co działo się wówczas u nas. Chyba, w tym bądź innym stopniu, orientowaliśmy się na jej dorobek⁷.

W tym samym wywiadzie Polakowa wspomina, że do lat 90. w Rosji kryminał się nie rozwijał. Zastój ten został przerwany dopiero przez autorki kobiece. Zaczęły one wprowadzać w tok narracji krytykę rzeczy-

⁴ Zob. źródło elektroniczne: http://www.culture.pl/baza-literatura-pelna-tresc/-/eo_event_asset_publisher/eAN5/content/joanna-chmielewska (12.11.2013).

⁵ Zob. źródło elektroniczne: <http://http://www.youtube.com/watch?v=hJmMcFC1j7w> (12.11.2013).

⁶ J. Andrusienko, *Joanna Chmielewska: „Więcej, niż miłość”*, [w:] źródło elektroniczne: http://polish.ruvr.ru/2013_10_09/Joanna-Chmielewska-Wiecej-niz-milosc/ (12.11.2013).

⁷ Ibidem.

wistości oraz to, co wychodziło daleko poza poważne, a nieraz przepętnione opisami rozlewu krwi, typowo męskie narracje – humor. Zabieg, znany z powieści Chmielewskiej, szczególnie przyjął się na gruncie rosyjskim za sprawą potrzeb społecznych. Był odskocznią od ponurej rzeczywistości, oddechem pełnym ulgi w ciężkich czasach⁸.

Sama Polakowa zdobyła w rodzinnym kraju ogromną popularność. Napisała około 40 powieści, z których kilka również sfilmowano. Twórczość Polakowej można przyporządkować do trzech kategorii, dzięki czemu odmienne gusta czytelników wielbicieli literatury kryminalnej zawsze znajdą część jej twórczości dla siebie. Pierwsza grupa powieści zorientowanych wokół postaci Olgi Riazancewej zaspokaja gusta wielbicieli nurtu czarnego, amerykańskiego kryminału, charakteryzującego się fragmentami mrocznymi i brutalnymi. Poszukujący narracji nieco łagodniejszej mogą z kolei sięgnąć do przygód dziennikarki Żeni i jej przyjaciółki Anfisy. Trzecia grupa twórczości natomiast nie posiada bohatera przewodniego.

W swoich powieściach, skupiających się na śledztwach Riazancewej, Polakowa śmiało krytykuje otaczającą rzeczywistość, w centrum kryminalnych zdarzeń umieszczając skorumpowanego polityka, trzymającego władzę nad całym miastem, którego autorka jednak nie wymienia z nazwy. Unikanie określenia miejsca zdarzeń sprawia, że cały cykl zyskuje na uniwersalizmie. Pisarka opisuje otaczającą ją rzeczywistość jako „bagno” i „kłębowisko żmij”. Świat w jej powieściach jest pozbawiony moralności, a władza podlega nieustającym grom pomiędzy politykami i mafijnymi bossami. Uczestnicy tych rozgrywek gotowi są na wszystko, aby tylko zdobyć wpływy i pieniądze. W tym ponurym świecie zostają zachwiane wszelkie reguły – największe zagrożenie stanowią bliscy przyjaciele, od zaciekłych wrogów natomiast można otrzymać niespodziewaną pomoc. Polakowa wnikliwie opisuje chaos wartości, zaburzenia porządku, stanowiące codzienność współczesnej Rosji.

Sama Olga jest zmuszona do zaadaptowania się w nieprzyjaznym środowisku. Stanowi kobiecie wcielenie Chandlerowskiego bohatera – jest kobietą piękną, lecz daleką od ideału. Jej życie stanowi pasmo traum, nadużywa alkoholu, podobnie jak Marlow jest złośliwa, ironiczna i lubuje się w czarnym humorze⁹. Jest osobą niezwykle dumną – nawet podczas tortur zacięcie potrafi kpić ze swojego oprawcy¹⁰. Riazancewa łamie również stereotypy i mimo pozoru gadatliwej blondyneczki, błyszczy inteligencją i umiejętnością radzenia sobie z najbardziej zawiłymi łami-

⁸ Ibidem.

⁹ O kryminałach Tatiany Polakowej, [w:] źródło elektroniczne: <http://www.portalkryminalny.pl/content/view/935/44/> (12.11.2013).

¹⁰ T. Polakowa, *Wszystko w czekoladzie*, przeł. E. Skórska, Warszawa 2007.

główkami. Bohaterka Polakowej jest postacią skomplikowaną i pełną sprzeczności. Jednocześnie poddaje się wszechobecnej tendencji do łamania kodeksu moralnego i jest w stanie zdobyć się na najwyższą szlachetność, ryzykując życie w obronie innych¹¹.

Pisarka odsłania również przed czytelnikami problemy przemocy wobec kobiet oraz przejawy ich dyskryminacji. Jej bohaterka musi dostosowywać się do seksistowskich wymogów zwierzchnika i znosić jego potrzebę dominacji. Opresja, której jest poddawana każdego dnia, nie sprawia jednak, że staje się bezbronną ofiarą, lecz czynnie przeciwstawia się niesprawiedliwości. Ceni sobie niezależność i nie pozwala na to, by własne uczucia zaciemniały jej obraz rzeczywistości. Bardzo się stara, by jej kontakty z mężczyznami były pozbawione romantycznego podtekstu, a od męskiego wsparcia o wiele bardziej ceni towarzystwo swego jamnika.

Polakowa w swojej prozie łączy klasyczny czarny kryminał z humorem inspirowanym twórczością uwielbianej w Rosji Chmielewskiej. Dokonała zgrabnego połączenia bezkompromisowej, uważanej za męską, narracji z pierwiastkiem kobiecym. Nie da się ukryć, że jej powieści znacznie różnią się od humorystycznych kryminałów polskiej pisarki, a ładunek ironii jest zupełnie inny, warto jednak poświęcić uwagę wyróżniającą się na tle współczesnego kryminału twórczości Rosjanki¹².

Kolejną autorką grawitującą w stronę humorystycznego stylu Joanny Chmielewskiej jest Daria Doncowa. Pod względem lekkości narracji jest jej dużo bliżej w stronę polskiej autorki niż Polakowej¹³. Doncowa pisze powieści skupione na humorystycznej warstwie śledztwa, a przede wszystkim na wydarzeniach rozgrywających się wokół niego. Nawet zbrodnie, nieraz krwawe, wydają się czymś w gruncie rzeczy nieszkodliwym, a wszystkie perypetie jej bohaterek dobrze się kończą¹⁴. Podobnie jak Polakowa, pisarka chce być dla czytelników odskocznią od ponurej rzeczywistości, jednak w przeciwieństwie do rodaczki, robi to w sposób znacznie łagodniejszy. W wywiadzie dla portalu *Zbrodnia w bibliotece*, mówi:

Piszę bajki dla dorosłych. W moich książkach wszystko dobrze się kończy. Nawet jeśli zakończenie zapowiada się niewesoło – ktoś został zabity, kogoś za to ukarano, czytelnik nie odnosi wrażenia, że sprawy kiepsko stoją. I to jest najważniejsze [...] Nie darmo nazywają mnie „tabletką na depresję” – kłamię jak najęta w swoich książkach, ale to kłamstwo niesie ratunek odbiorcom powieści. Staram się, aby życie codzienne mojego czytelnika tak mu nie ciążyło, faszeruję go optymizmem¹⁵.

¹¹ Ibidem.

¹² O kryminatach Tatiany Polakowej..., op. cit.

¹³ W. Portnikow, *Proste opowieści o zwyczajnych mordercach*, przeł. J. Malczyk, „Polityka” 2004, nr 6 (2438), s. 64–65.

¹⁴ B. Darska, *Śledztwo i płęć. O bohaterkach powieści kryminalnych*, t. II, Olsztyn 2011, s. 195–209.

¹⁵ D. Doncowa, *Piszę bajki dla dorosłych*, rozm. przepr. A. Stronka, [w:] źródło elektroniczne: <http://zbrodniawbibliotece.pl/pogawedki/895.piszebajkidladoroslych/> (12.11.2013).

Mimo lekkości narracji, u pisarki dostrzec można wnikliwe komentarze na temat współczesnego społeczeństwa rosyjskiego, a także nieumiejętnych prób odnalezienia się jej rodaków w zmienionym ustroju. W interesujący sposób opisuje przede wszystkim codzienność i relacje rodzinne¹⁶.

Twórczość Doncowej jest niezwykle obszerna i można ją podzielić na serie skupione na sześciu bohaterach, z których aż piątkę stanowią kobiety¹⁷. Pierwsza z nich to Daria Wasilewa, wykazująca silne podobieństwo do samej autorki. Dasza angażuje się w śledztwa z powodów osobistych i mniej ją interesuje osoba mordercy niż pomoc przyjaciółom. Inną przyczyną wplątywania się w prywatne śledztwo jest natomiast cecha uważana za typowo kobiecą: ciekawość często sięgająca wścibstwa. Bohaterka Doncowej jest ponadto kobietą wykształconą i doświadczoną życiem – aż czterokrotną rozwódką¹⁸. Drugą popularną postacią, wokół której rozgrywa się akcja powieści jest Eufrozyna „Eulampia” Romanowa. W jej przypadku czytelnicy mogą prześledzić dogłębną metamorfozę bohaterki, która z przewrażliwionej, znudzonej życiem damy staje się aktywną detektywką. W tej serii Doncowa skupia się przede wszystkim na powtórnej socjalizacji Lampy, jak nazywają bohaterkę przyjaciele. Tok śledztwa prowadzony przez Romanową jest intuicyjny i niezbyt sprawny, a całą swoją wiedzę w tym obszarze bohaterka czerpie z powieści kryminalnych, czytanych niezwykle zachłannie. Nieocenioną pomocą zawsze okazuje się zaprzyjaźniony policjant, Władimir Kostin, który wielokrotnie był zmuszony do ratowania Eulampii z opresji.

Trzecią z detektywek Doncowej jest Wiola Tarakanowa, lektorka języka niemieckiego, tropem zbrodni podążająca w czasie wolnym od pracy. W powieściach pisarki pojawiają się także Tatjana Siergiejewa¹⁹ oraz Stepanida Kozlov. Wszystkie bohaterki to kobiety wykształcone, wyemancypowane i odważne. Ważną rolę w toku śledztwa pełnią ich specyficzne cechy osobowości. Kierują się w dużej mierze intuicją i emocjami, które nie raz wpędzały je w poważne kłopoty. Zawsze jednak finalnie wychodzą z opresji cało, o co niezwykle dba lubująca się w szczęśliwych zakończeniach pisarka.

Choć wyżej opisana twórczość pisarska z powodzeniem wyszła poza granice Rosji, należy przyznać, że prawdziwą ozdobą rosyjskiej literatury kryminalnej jest twórczość Aleksandry Maryniny, której książki przetłumaczono już na kilkanaście języków. Powieści Carycy kryminału

¹⁶ B. Darska, op. cit.

¹⁷ S. Chosiński, *Bildungsroman dla gospodyń domowych*, [w:] źródło elektroniczne: <http://esensja.stopklatka.pl/magazyn/2009/06/iso/07,48.html> (12.11.2013).

¹⁸ B. Darska, op. cit.

¹⁹ J. Andrusienko, *Joanna Chmielewska: „Więcej, niż miłość”*, op. cit.

są inteligentne, wciągające i przemyślane. Główna bohaterka – Anastazja Kamieńska, jest wspaniałym przykładem postaci detektywki z typowych feministycznych kryminałów. Marinina często przytacza jej rozmyślania na temat niesprawiedliwości związanej z dyskryminacją, opisuje jej trudności z uzyskaniem szacunku kolegów po fachu i mężczyzn w ogóle, rozdrażnienie spowodowane tym, że nigdy nie jest od początku traktowana poważnie. Wszystkie te myśli i odczucia są jak najbardziej uzasadnione – Nastia jest bowiem niebywale inteligentną i uzdolnioną analityczką, a jej wnioski i przemyślenia nie raz ratowały najbardziej zawile śledztwa. Postać łamie również wiele funkcjonujących powszechnie stereotypów: jej sztandarową cechą jest to, że nie myśli emocjonalnie, nawet w obliczu perspektywy obiecującego romansu wszystko szczegółowo analizuje i nie daje się zwieść atrakcyjnemu mężczyźnie. Właśnie te analizy są jednymi z najbardziej interesujących części książek. Kamieńska jest kobietą niesłychanie dumną, pewną siebie, niezależną i nie dającą sobą pomiatać – stanowi niemalże idealną bohaterkę wykreowaną w konwencji feministycznej.

W swych powieściach, wzorem amerykańskich prekursorów kryminałów feministycznych, Marinina przedstawia obraz kobiety z jej wadami i zaletami. Odkrywa przed czytelnikami nie tylko geniusz umysłu, ale i słabości fizyczne głównej bohaterki. Policjantka wstydi się ich, nie chce ich okazywać i, unosząc się dumą, nie prosi o pomoc, za wszelką cenę chce być samowystarczalna, żeby nikt nigdy nie mógł wypomnieć jej słabości. Także afery przedstawione w jej powieściach są interesujące i, jak przystało na kryminał feministyczny, często dotyczą zbrodni na tle seksualnym²⁰.

W kryminałach Marininy, można znaleźć również kronikę codziennego życia w Moskwie. Autorka opisuje, jak zmienia się rzeczywistość w stolicy Rosji, przedstawia czytelnikom wnikliwie naszkicowany portret miasta i jego mieszkańców. Bohaterowie jej powieści są emblematami wszystkich warstw społecznych współczesnej Rosji, a szczegółowa Analiza ich motywacji pozwala na dokonanie przemyślanej oceny ich postaw. Kwestia ta jest warta podkreślenia, ponieważ w powieściach Marininy, nic nie jest czarno-białe, autorka podkreśla rolę uwarunkowań społeczno-politycznych²¹.

Do mistrzyń rosyjskiego kryminału należą także Polina Daszkowa, skupiająca się w swych utworach na warstwie psychologicznej, społecznej, a także politycznej oraz Victoria Płatowa – opisująca zagrożenie ze strony mozaiki narodowościowej we współczesnej Rosji. Warto

²⁰ A. Marinina, *Gra na cudzym boisku*, przeł. E. Rojewska-Olejarczuk, Warszawa 2007.

²¹ B. Darska, op. cit.

wspomnieć również o Julii Łatyninej, która intrygę kryminalną łączy z gatunkiem fantasy, a także Galinie Kulikowej i Marinie Barbyszewej²².

W literaturze kryminalnej, choć nie jest ona wyjątkiem, można zauważyć interesującą tendencję. Im bardziej kraj, w którym tworzy dany autor lub autorka jest znany z konserwatywnych poglądów, tym częściej pojawiają się w utworach silne i niezależne postaci *femme fatale*. Pojawiały się one już w wiktoriańskiej Anglii, w której pozycja kobiety była niezwykle słaba, pojawiają się też w kryminałach rosyjskich, ukraińskich czy bułgarskich. Istnieje potrzeba kreowania bohatererek, które będą walczyć z rzeczywistością, będą odpowiedzią na dyskryminację i uprzedzenia. W tym przypadku powieść kryminalna staje się czymś w rodzaju głosu społeczeństwa, który może nawoływać do refleksji, a nawet zmiany istniejącego stanu rzeczy.

Bernadetta Darska w swojej dwutomowej książce *Śledztwo i płeć* zauważa, że płeć zarówno autorki, jak i postaci, determinuje konstruowanie literackiego bohatera. Charakteryzuje je wyraźne nagromadzenie ludzkich cech – są prawdziwymi kobietami, które muszą borykać się z osobistymi problemami, lękami, bezradnością i zwykłą codziennością. Nie przeszkadza im to jednak w osiągnięciu doskonałości w zawodzie przez lata zdominowanym przez mężczyzn. Darska w swej książce udowadnia, że wprowadzenie pierwszoplanowej postaci kobiecej w powieściach kryminalnych często bywa podstawą do prowadzenia refleksji na temat kondycji współczesnego społeczeństwa. Jednak detektywki to nie tylko pretekst do ukazania nowego miejsca kobiety w świecie, to również wspaniałe kreacje, które urzekają czytelników ze wszystkich kontynentów i zachęcają do coraz częstszego sięgania po literaturę²³.

Rosyjskie twórczynie powieści kryminalnych to znakomite w swoim fachu przedstawicielki współczesnej prozy kobiecej, ukrytej pod płaszczem jednego z najbardziej poczytnych gatunków literackich. Kreują one nie tylko niezwykle interesujące postaci kobiece, ale również przedstawiają wiarygodny obraz współczesnego społeczeństwa i rosyjskiej rzeczywistości. Dzięki nim czytelnicy nie tylko mogą podziwiać znakomity warsztat pisarski, ale również zapoznać się z fascynującym świadectwem antropologicznym²⁴, które na kartach swych książek dają Caryce kryminału.

²² M. Grabowski, *Kryminalne hity piszą dziś cyrylicą kobiety*, [w:] źródło elektroniczne: <http://www.polskatimes.pl/artukul/209868,kryminalne-hity-pisza-dzis-cyrylica-kobiety,1,id,t,sa.html> (12.11.2013).

²³ B. Darska, op. cit.

²⁴ Za tytułem opracowania autorstwa M. Czubaja, *Etnolog w Mieście Grzechu. Powieść kryminalna jako świadectwo antropologiczne*, Gdańsk 2010.

**СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ НАЗВАНИЙ
ЦЕНТРАЛЬНЫХ УЛИЦ ГОРОДОВ
ВИННИЦА И ИВАНО-ФРАНКОВСК**

**ANALIZA PORÓWNAWCZA NAZW CENTRALNYCH ULIC
MIAST WINNICA I IWANO-FRANKIWSK**

**THE NAMES OF THE MAIN STREETS
IN VINNYTSIA AND IVANO-FRANKIVSK
(A COMPARATIVE ANALYSIS)**

Dajana Stelmaszyk, Ewa Szymczak

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska

Abstract: The article shows historical and contemporary tendencies in Ukrainian onomastics. The purpose of this paper is to identify differences between street names in Vinnytsia and Ivano-Frankivsk and point out the changes connected with historical events. The main influence on street rename in Vinnytsya had Ukraine's accession to the Soviet Union, German occupation, and the liberation of the city from fascist invaders. However, in Ivano-Frankivsk the most important circumstance was disintegration of the Soviet Union. In article there are three groups of names classified: memorial names, names connected with history and names connected with geography. The research shows that the biggest part of place names are commemorating names, dedicated to artists, scientists, social and political activists and USSR heroes. The last phenomenon of giving names in honor of USSR heroes is observed only in Vinnytsia, what may be connected with a sense of national belonging which is characteristic for the western part of the country. The smallest number of urbanonyms are geographical names. It should be emphasized that the research is only an experiment as the analysis concerns only selected street names in the cities.

Słowa kluczowe: Winnica, Iwano-Frankiwnsk, onomastyka, urbanonimy, toponimy, nazwa, przemianowanie, zmiany, analiza leksykalna, tendencja historyczna i współczesna, grupa tematyczno-leksykalna

Ключевые слова: Винница, Ивано-Франковск, ономастика, урбанонимы, топонимы, наименование, переименование, изменения, лексический анализ, историческая и современная тенденция, лексико-тематическая группа.

Keywords: Vinnytsia, Ivano-Frankivsk, onomastics, urbanonyms, toponyms, name, rename, changes, lexical analysis, historical and contemporary tendency, lexical groups

Данная статья представляет собой результат лексического анализа названий центральных улиц городов Винница и Ивано-Франковск. В статье указывается на современные и исторические тенден-

ции в наименовании внутригородских объектов и их исторические изменения. Данный анализ является отчетом двух бакалаврских работ по ономастике.

Существует много вопросов, касающихся языковой ситуации на Украине. Разработка поставленного вопроса позволила нам прикоснуться к главным языковым тенденциям, имеющим место на Украине. Цель нашей работы заключается в изучении различий среди урбанонимов Винницы и Ивано-Франковска, а также в указании на изменения названий улиц под влиянием исторических факторов. Стоит подчеркнуть, что на наименование улиц в изучаемых городах оказывает влияние их положение, культура страны и политическое настроение в том или ином регионе Украины.

Чтобы обосновать общую теорию урбанонимии, необходимо выяснить, откуда возник этот термин. Слово происходит от лат. *urbis* 'город'. Урбанонимия входит в состав главной группы ономастики – топонимии – и включает в себя названия внутригородских объектов, напр.: улиц, площадей и зданий. Эти названия подвергаются постоянным изменениям. Данный факт обосновывается тем, что разные поколения жителей оставляют отпечаток в наименовании улиц.

Указывая на источники урбанонимов, А. В. Суперанская¹ замечает, что названия улиц могут быть связаны с:

1. положением и размером, напр.: *Велика, Низова*;
2. окружающим ландшафтом, напр.: *Ботанічна, Дачна*;
3. названиями других городов, напр.: *Келецька, Каховська*;
4. национальной или социальной принадлежностью жителей, напр.: *Німецька, Хлібна*.

Однако, ведущую роль играют названия улиц, образованные от имен заслуженных жителей города или страны, напр. улицы: *Шевченка, Горького*. Данные урбанонимы нередко включают слова, обозначающие профессию или воинское звание², напр., *Архітектора Артинова*.

С исторической точки зрения, внутригородские названия обладают своеобразной культурной ценностью и оставляют след в духовной жизни многих поколений. Как замечает М. Б. Горбачевский, эти названия очень часто функционируют как неповторимые памятники языка, сохранившие в своем составе слова, вышедшие из активного употребления, тем самым являясь своеобразными документами, представляющими историю того или иного города. Цен-

¹ См. А. П. Суперанская, *Что такое топонимика?*, Москва 1985, с. 21–27.

² Там же.

ность этих названий состоит в том, что они образованы по правилам языка определенного времени, благодаря чему они способны выполнять также и культурно-историческую функцию³.

Как замечает Квирина Хандке, названия улиц всегда составлялись участниками общественного пространства города. На протяжении XV и XVI вв., когда именование обладало информационно-ориентирным характером, главными авторами являлись жители города. С течением времени в формировании названий участвовали также и чиновники⁴. Исследуемый материал состоит из 113 лексических единиц (38 для Ивано-Франковска и 75 для Винницы). Источником лексического материала послужили веб-списки улиц городов Винница⁵ и Ивано-Франковск⁶. Все данные – 2011 года. Информация, касающаяся происхождения названий, почерпнута из книги *200 вулиць Івано-Франківська*⁷ (Ивано-Франковск), а также из *Большой российской энциклопедии*⁸ и книги *Герои Советского Союза: краткий биографический словарь*⁹ (Винница).

В процессе наименования улиц можно выделить две основные тенденции: историческую и современную.

1. Историческая тенденция

Особое значение для рассмотрения поставленного вопроса, т. е. для изучения названий улиц, имеют исторические ономастические тенденции, существующие в Европе. На протяжении XVI и XVII вв. появилось первое направление в наименовании улиц, указывающее на природные объекты и их физико-географические особенности, напр., *Зарічна*. В XVIII в. урбанонимы были образованы по характеру деятельности ремесленников. Это указывало на роль и место населения в социально-экономической структуре города, напр., *Металева*. После этого периода улицы получали названия от фамилий известных ремесленников, напр., *Богуна Бродського*. В XIX в. появилась тенденция наименования улиц в честь исторических событий

³ См. М. Б. Горбачевский, *В мире имен и названий*, Москва 1983, с. 29–37.

⁴ См. К. Handke, *Socjologia języka*, Warszawa 2008, с. 325–327.

⁵ Источник лексического материала: [в:] электронный ресурс: <http://spravkaru.net/streets/380/0432/> (21.11.2011).

⁶ Источник лексического материала: [в:] электронный ресурс: <http://spravkaru.net/streets/380/0342/> (21.11.2011).

⁷ М. Головатий, *200 вулиць Івано-Франківська*, Ивано-Франківськ 2010.

⁸ С. Л. Кравц (ред.), *Большая российская энциклопедия*, Москва 2004.

⁹ И. Н. Шкадов, *Герои Советского Союза: краткий биографический словарь*, Москва 1988.

и заслуженных лиц. Именно эта тенденция наиболее продуктивна до сих пор, напр.: *Грюнвальдська, 600-річчя Вінниці, Грушевського*¹⁰.

2. Современная тенденция

Разработанный материал указывает на актуальность тенденции, вошедшей в городскую ономастику в XIX в., а именно на стремление к наименованию городских объектов в память о знаменитых личностях.

В результате проведенного нами анализа центральных улиц городов Винница и Ивано-Франковск были выделены три лексико-тематические группы:

1. мемориальные названия, т. е. названия в честь известных лиц;
2. названия, связанные с историей;
3. названия, связанные с географией.

Ad. 1. В рамках данной группы были выделены четыре подгруппы: улицы, названные в честь *общественных и политических деятелей, ученых, артистов и Героев СССР*. Анализ мемориальных названий центральных улиц двух городов показал, что самой многочисленной подгруппой являются названия улиц в память о деятелях. В городе Ивано-Франковск в эту группу входит 34%, а в Виннице – 35% от всех названий улиц (напр.: *Володарського, Чорновола*). В состав второй подгруппы были включены названия от фамилий ученых. В Ивано-Франковске таких улиц 8%, а в Виннице – 5% (напр. улицы: *Гнатюка, Маліновського*). Под подгруппой *артисты* подразумеваются фамилии писателей, поэтов, актеров, певцов, композиторов (напр. улицы: *Шевченка, Блока*). Как в первом, так и во втором городе такие названия составляют 24%. Последней выделенной подгруппой являются имена Героев СССР (напр.: *Осипенко Поліни, Громова Михайла*). В 1991 г., после обретения Украиной независимости, в Ивано-Франковске стали постепенно исчезать названия улиц, данные в честь Героев Советского Союза – вплоть до их полного нивелирования. В Виннице таких улиц осталось 9%.

¹⁰ Там же.

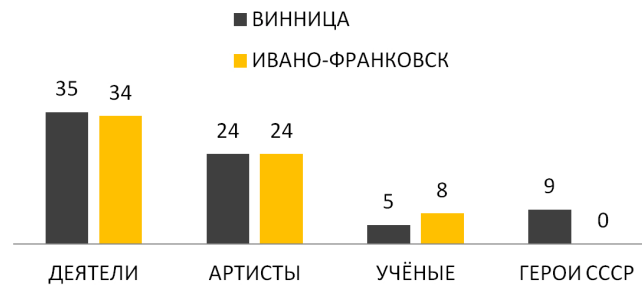

Диаграмма 1. Мемориальные названия

Ad. 2. Следующей выделенной нами лексико-тематической группой являются исторические наименования. В рамках этой группы были выделены три подгруппы:

1. исторические события;
2. группировки людей и общественно-политические организации;
3. ремесленные названия.

Стоит обратить внимание на факт, что эта тенденция преобладает в Виннице. 9% от всех урбанонимов – это названия в память об исторических событиях (напр.: *Незалежності, 30-річчя Перемоги*), 8% – названия, присвоенные в честь группировок и общественно-политических организаций (напр.: *Січових Стрільців, Червоноармійська*) и 2% – ремесленные названия (напр., *Хлібна*). Стоит отметить, что последняя группа не имеет места в Ивано-Франковске, а в остальных двух подгруппах такие названия улиц составляют 5%.

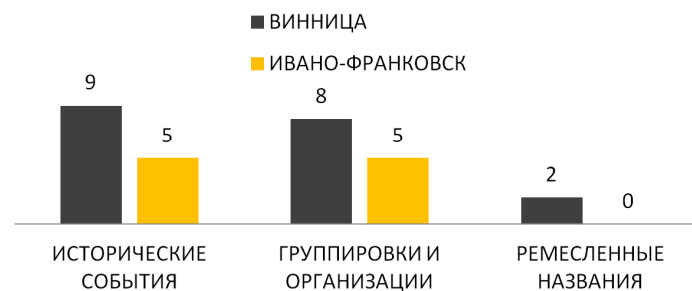

Диаграмма 2. Названия, связанные с историей

Ad. 3. Последняя лексико-тематическая группа – это названия, связанные с географией, а именно:

1. географическо-этнические названия;
2. названия, указывающие на объекты и места или особенности их положения;
3. названия, происходящие от названий городов.

Следует подчеркнуть, что в предыдущей лексико-тематической группе статистически доминировали названия улиц Винницы, в этой преобладают названия улиц Ивано-Франковска. Подгруппы: географическо-этнические названия (напр., *Вірменська*) и названия, указывающие на рельефное положение (напр., *Низова*), не наблюдаются в Виннице, а в Ивано-Франковске составляют лишь 6 % всех названий центральных улиц города. В подгруппе названий, происходящих от объектов и мест – 5% в Виннице (напр., *Театральна*) и 10% в Ивано-Франковске (напр., *Шпитальна*). Количество урбанонимов, происходящих от названий городов, в процентном соотношении составляет 3% в Виннице и 8% в Ивано-Франковске (напр.: *Келецька*, *Станіславська*).

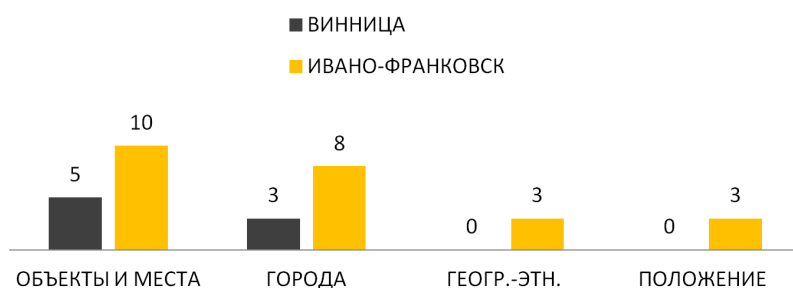
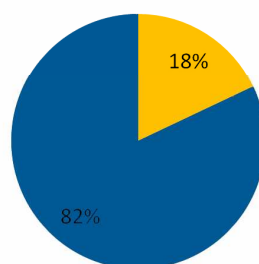

Диаграмма 3. Названия, связанные с географией

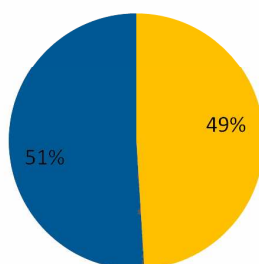
3. Изменения

На основе исследуемого материала замечено, что в изучаемых нами городах большинство улиц было переименовано даже несколько раз. В Виннице изменениям подвергся 51% улиц, в Ивано-Франковске – 82%.

■ ПЕРВЫЕ НАЗВАНИЯ
■ ПЕРЕИМЕНОВАННЫЕ УЛИЦЫ

■ ПЕРВЫЕ НАЗВАНИЯ
■ ПЕРЕИМЕНОВАННЫЕ УЛИЦЫ

Диаграммы 4 и 5. Изменения в названиях улиц городов Винница и Ивано-Франковск

В Виннице наибольшее количество переименований относится к названиям, касающимся знаменитых людей, особенно в честь общественных, государственных и политических деятелей. В то же время в Ивано-Франковске изменениям подвергались в основном названия в честь Героев СССР. Уже в конце XIX в. на Украине началось переименование улиц. Как в Виннице, так и в Ивано-Франковске этот процесс принял массовый характер с 1910 г., и в результате большинство улиц получило названия в честь выдающихся творческих (Винница) и народных (Ивано-Франковск) деятелей.

В Виннице, в свою очередь, переименования 1921 года были связаны с включением Украины в СССР. После прихода к власти советские политики установили ряд изменений, относящихся к наименованиям улиц в изучаемых городах. Новые названия улиц прежде всего касались имен представителей советской власти или Героев Советского Союза (напр.: *Леніна, Коммуністична, Фрунзе*). Следующие изменения были осуществлены немцами в 1941 г., когда фашистские войска заняли Винницу (напр.: *Кропивницького, Грушевського, Марка Вовчка*). Однако в 1944 г. после освобождения города были восстановлены прежние, советские, названия. Последний период бурных переименований начался в 1992 г., через год после обретения Украиной независимости. В Винницком городском пространстве начали появляться названия улиц, связанные с национальными и местными общественными и творческими деятелями (напр.: *Скалецького, Кропивницького, Грушевського*). Надо подчеркнуть, что имена, указывающие на исторические события, в основном не подверглись изменениям.

До 1771 г. в Ивано-Франковске (польское название города – *Stanisławów*¹¹) всем улицам были даны польские названия (напр.: *Lipowa, Średnia, Szeroka*). Большинство из них носило имена выдающихся польских деятелей. В 1918 году, когда образовалась Западно-Украинская Народная Республика, в городе ненадолго появились украинские названия (напр.: *Івана Франка, Юрія Федьковича, Пилипа Орлика*), но уже через 23 года немецкая оккупация переименовала улицы в честь немецких известных лиц (напр.: *Герінга, Труша*). В 1921 г. советская власть принесла Ивано-Франковску и всем остальным городам Украины русские наименования улиц, а точнее, большинство из них было названо в честь советских, коммунистических деятелей, космонавтов, писателей и идеологов (напр.: *Сталіна, Надежди Крупської, Радянська*). После распада СССР Украина как самостоятельное государство вернула все украинские названия (напр.: *Незалежності, Шевченка, Лесі Українки*).

Согласно вышеприведенному анализу нужно сделать вывод, что большая часть ономастических единиц – это мемориальные названия. Следует отметить, что в Виннице большое количество улиц было названо в честь Героев Советского Союза. Интересно, что несмотря на цивилизационно-политические изменения и, главным образом, распад СССР, многие герои эпохи коммунизма по-прежнему „покровительствуют” винницким улицам. В Ивано-Франковске уже не существует подобных названий. Такое положение

¹¹ До 1771 года город находился на территории Польши.

вещей может быть связано с фактом, что стремление к подчеркиванию своей национальной идентичности более характерно для жителей западных регионов Украины.

Из вышесказанного становится очевидным, что очень важными в наименовании городских объектов являются исторические моменты. Главным событием, которое значительно повлияло на винницкие названия улиц, было присоединение Украины к Советскому Союзу, немецкая оккупация, а также освобождение города от фашистских захватчиков. Зато в Ивано-Франковске таким наиболее существенным событием считается распад СССР в 1991 г.

Можно добавить, что жителям Ивано-Франковска удобнее употреблять названия улиц, которые были приняты во время СССР вместо „новых“, вошедших в городскую жизнь после 1991 года.

Подытоживая, следует отметить, что описанное выше исследование имеет тестовый характер, так как анализу были подвергнуты лишь избранные названия улиц городов Винница и Ивано-Франковск. Возможно, что для успешного исследования современной урбанонимии изучаемых городов необходимо расширить рамки вышеописанного анализа и на остальные названия улиц. Подобным образом стоило бы проанализировать также урбанонимы в иных регионах Украины.

**ODCIĄĆ GŁUPOCIE TLEN: O NIEPOSTMODERNISTYCZNYM
WĄTKU W ESEISTYCE WIKTORA JEROFIEJEW***

**ПЕРЕКРЫТЬ ГЛУПОСТИ КИСЛОРОД:
ПРО НЕПОСТМОДЕРНИСТСКИЙ СЮЖЕТ В ЭССЕ
ВИКТОРА ЕРОФЕЕВА**

**TO CUT OFF STUPIDITY'S OXYGEN:
ABOUT A NON-POSTMODERN THEME IN THE ESSAYS
OF VICTOR EROFEEV**

Anna Strykowska

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska

Abstract: The article describes Victor Erofeyev's essay *Love for stupidity*, in which the Russian postmodernist comes up with an uncompromising objection to the mass culture. The defence of high literature as an existential signpost leading to timeless values is placed by the author in the socio-political context of modernization challenges faced by contemporary Russia. Alongside highlighting this less familiar theme of Erofeyev's works the analysis aims at drawing attention to the aporias in the writer's considerations as well as confronting the essay with another sketches devoted to the changes of literary life in the conditions of the consumer society.

Słowa kluczowe: Wiktor Jerofiejew, postmodernizm, kultura masowa, literatura, współczesna Rosja

Ключевые слова: Виктор Ерофеев, постмодернизм, массовая культура, литература, современная Россия

Keywords: Victor Erofeyev, postmodernism, mass culture, literature, contemporary Russia

Wiktor Jerofiejew cieszy się reputacją kontestatora rosyjskiej tradycji i stanowczego orędownika modernizacji Rosji na wzór dojrzałych demokracji zachodnich. Bezpardonowa krytyka ograniczeń rodzimej rzeczywistości wywołuje niechęć konserwatywnych badaczy, imputujących autorowi nihilizm oraz kwestionujących jego dobre intencje, a nawet talent literacki¹. Naczelną kością niezgody jest w tym aspekcie prowoka-

* Niniejszy artykuł jest zmodyfikowanym fragmentem rozprawy doktorskiej pt. *Ponowoczesna tożsamość Europy Wschodniej w wybranych utworach Wiktora Jerofiejewa i Andrzeja Stasiuka*, przygotowywanej w Instytucie Filologii Rosyjskiej UAM pod kierunkiem naukowym prof. dr hab. Haliny Chałacińskiej.

¹ Zob. np.: В. Пустовая, *Серый мутированный гот с глазами писателя*, „Континент” 2004, № 121, [w:] źródło elektroniczne: <http://magazines.russ.ru/continent/2004/121/pu18.html>

cyjna powieść *Encyklopedia duszy rosyjskiej*, w której podmiot literacki podejmuje odważną polemikę z paraliżującymi wolę rodaków autostereotypami (konstytuującymi tytułową *duszę*). Wobec powyższego zasadne wydaje się wyeksponowanie innego oblicza Jerofiejewowskiego *alter ego*, wyłaniającego się w toku analizy twórczości eseistycznej rosyjskiego pisarza. Uchodzący za postmodernistę Jerofiejew chętnie odwołuje się do estetyki prądu, pozostaje natomiast sceptyczny wobec kojarzonego z nim relatywizmu, w swych artystycznych poszukiwaniach nie tracąc z oczu wizji integralnego postępu, pojmowanego przez pisarza jako fuzja zachodniego liberalizmu i wschodniego zamięłowania do dociekań duchowych². Z tej przyczyny autor *Świata diabła* z coraz większym dystansem przypatruje się kierunkowi ewolucji kultury zachodnioeuropejskiej, która obok wysokich standardów kulturowo-cywilizacyjnych zaczyna być w jego opinii źródłem antywartości zagrażających fundamentalnemu celowi modernizacji Rosji. Wśród negatywnych zjawisk przypisywanych Zachodowi eseista wymienia między innymi konsumpcjonizm, atrofię emocjonalną, hipertolerancję i prowadzącą do impasu poprawność polityczną.

Bezwzględna krytyka fenomenów współczesnej europejskiej rzeczywistości nie omija w przypadku Jerofiejewa również destrukcyjnego oddziaływania kultury masowej. Z autoironicznej konwencji towarzyszącej zwykle szkicom poświęconym fenomenowi popkultury zdecydowanie wyłamuje się umieszczony w zbiorze *Bóg X* utwór *Miłość do głupoty*³ – surowa ocena postępującej degradacji intelektualnej ponowoczesnego społeczeństwa. Nietypowa dla postmodernisty kategoryczność wypowiedzianych sądów skłania do bliższego pochylenia się nad tezami eseju. Narrator zdradza w nim tęsknotę za czasami, w których hierarchiczność kultury skutecznie blokowała dostęp głupoty do wyższych warstw społecznych. Wstępnym zwycięstwem głupoty był triumf demagogicznych dwudziestowiecznych totalitaryzmów, z którego jednak demokracja, dzięki kultowi rozumu, wyszła obronną ręką. Po zakończeniu zimnowojennej konfrontacji demotywujący brak ideologicznego wroga wraz z rozwojem egalitarnego społeczeństwa konsumpcyjnego ponownie otworzył uwsteczniającej kulturze masowej drogę do sukcesu:

(23.12.2013); K. Кокшенева, *О литературе всерьез*, [w:] Капитолина Кокшенева о Викторе Ерофееве, [w:] źródło elektroniczne: <http://red300.livejournal.com/26963.html> (23.12.2013).

² W. Jerofiejew operuje w swojej twórczości stereotypowymi obrazami Wschodu i Zachodu, podkreślając jednocześnie konwencjonalność przyjętej przez niego mapy mentalnej.

³ W. Jerofiejew, *Bóg X*, przeł. M. B. Jagiełło, Warszawa 2010, s. 174. Bezpośrednie odwołania do utworu będą w tekście udokumentowane przez wskazanie w nawiasie akronimu tytułu (BX) i numeru strony.

Demokracja, podobnie jak gospodarka rynkowa, okazały się najpoważniejszymi sprzymierzeńcami głupców. Wolny rynek – to rozsądnik głupoty. Popyt – to raj idiotów. Reklama – to wyrafinowana forma demagogii (BX, 174).

Autor *Rosyjskiej piękności* akcentuje więc negatywne aspekty liberalnej demokracji i gospodarki kapitalistycznej. Choć z jednej strony systemy te są dla niego istotnym czynnikiem emancypacji jednostki, z drugiej – mogą traktować ją instrumentalnie, przekształcając ludzi w bezrefleksyjnych konsumentów. Odbiorca bombardowany prymitywnym przekazem płynącym z kanałów masowej komunikacji traci zdolność do krytycznego oglądu rzeczywistości oraz selekcji wartościowych treści.

Największą ofiarą wskazanych przemian kulturowych padła, w opinii Jerofiejewa, literatura⁴, której kondycja stanowi centralny problem analizowanego eseju. Ponowoczesny pisarz stał się zdaniem narratora zakładnikiem mechanizmów rynkowych, a swoją pozycję zawdzięcza często nie wartościowym tekstom, lecz wywiadam, reklamie, ekstrawagancji i kontaktom towarzyskim. Od literatury nie wymaga się już obligowania czytelnika do intelektualnego wysiłku, wręcz przeciwnie – twórcy na zasadzie autocenzury zaczynają dostosowywać poziom tekstów do najprymitywniejszych umysłów, nie chcąc naruszać samozadowolenia masowego odbiorcy. Większość książek nie zasługuje w efekcie na miano dzieła literackiego, lecz staje się „wyrobem książkowym”, poddanym komercyjnej cyrkulacji na równi z innymi towarami konsumpcyjnymi. Wolno w związku z tym mówić o radykalnej zmianie paradygmatu, polegającej na przejściu od sytuacji, kiedy lektura tekstów wymagała określonych kompetencji poznawczych, stymulując dalszy progres mentalny, do stanu autodegradacji literatury, rezygnującej z jakichkolwiek żądań wobec czytelnika, a przez to wiodącej ku jego wsteczniemu. Warto podkreślić, iż w kręgu tych negatywnych tendencji Jerofiejew sytuuje nie tylko produkcję nieskomplikowanych czytań, lecz także porzucenie namysłu nad uniwersalnym sensem istnienia. Konsekwencją unaocznionego stanu rzeczy jest dla narratora *Boga X* zauważalny kryzys twórczości literackiej, pogrążonej w stagnacji wobec odrzucenia możliwości awangardy i zamknięcia się w postmodernistycznym kręgu autoreferencji. Szczególnie niepokojąca jest zdaniem eseisty kondycja literatury zachodniej, której zarzuca się nie tyle odtwórcze żerowanie na dorobku wielkich indywidualności XX wieku, co rezygnację z poszukiwań metafizycznych zmierzających ku poznaniu prawdy. Jerofiejew podejmuje tym samym atak na podstawowe założenia literackiego postmodernizmu, co wydaje się dość irracjonalne w świetle faktu, iż sam

⁴ Metarefleksja na temat literatury stanowi jeden z wyróżników eseistycznego namysłu Wiktora Jerofiejewa.

chętnie odwołuje się do wymienionych tendencji, nieprzypadkowo uchodząc za jednego z głównych reprezentantów nurtu. W eseju *Miłość do głupoty* jednoznacznie opowiada się on jednak po stronie literatury otwartej na zakotwiczone w naturze wartości absolutne, innowacyjnej i będącej czymś więcej niż tylko formą autokreacji twórcy. Dzieła nie spełniające tych wymogów narrator *Boga X* sytuuje na równi z tandetną literaturą masową:

Na Zachodzie pisarze krępują się mówić o metafizyce. Wydaje im się, że to staromodna bzdura. Jednakże każdy prawdziwy pisarz wie: literatura nie jest formą wyrazu samego siebie, lecz podsłuchiwaną prawdą, płynącą z wnętrza i z daleka. Literatura żywi się kontekstem kultury, obecnym w biosferze i skłonny do stanu nie-stałego. Kto go czuje, jest pisarzem. Inni to wyrobownicy literatury (BX, 180).

Nie sposób nie zauważyć, iż Jerofiejew dokonuje na kartach eseju krzywdzącego wobec literatury postmodernistycznej uproszczenia. Dzieła odwołujące się do etyki ponowoczesnej, nieaspirujące do uchwycenia integrującej prawdy, zostają na podstawie swojej wymowy utożsamiane z utworami o kiepskim poziomie artystycznym. Podobnie rzecz się ma z literaturą opartą na grach z zastaną konwencją, a przecież stosowane przez najlepszych postmodernistów operacje intertekstualne wymagają wysiłku intelektualnego znacznie przekraczającego kompetencje przeciętnego konsumenta kultury popularnej. Co więcej, włączenie elementów tej ostatniej, będące jednym z wyróżników sztuki postmodernistycznej, przyczyniło się do wzbogacenia globalnego dorobku artystycznego. Uwagi te mogłyby oczywiście posłużyć za przyczynek do szerszej dysputy na temat możliwości literackiej awangardy, jednakże jako iż zdecydowanie wykracza ona poza ramy niniejszych rozważań, wypada ograniczyć się do zaakcentowania wskazanego ograniczającego potencjału zaproponowanej przez Jerofiejewa narracji.

Formułując zdecydowane zarzuty pod adresem projektu postmodernistycznego, a także współczesnej demokracji, Jerofiejew zmierza niewątpliwie w stronę rewizji wcześniejszych zapatrywań, objawiając czytelnikowi nową odsłonę tożsamości twórczej oraz politycznej. Zasada demokratycznej równości nie powinna, jego zdaniem, rozciągać się na sferę literatury, w której należy zachować podział na sztukę elitarną, opartą na priorytecie talentu, i popularną, która powinna zaakceptować swoją podrzędną pozycję i nie narzucać swoich reguł gry. Opowiedzenie się za wyraźną polaryzacją obu obieguów sytuuje się w opozycji wobec postmodernistycznych tendencji do zacierania granic między sztuką wysoką a niską oraz popularyzacji kategorii literatury środka. W opinii podmiotu literackiego oświeceniowy dorobek swobód demokratycznych wymaga w tym zakresie renegocjacji w celu odzyskania kontroli

nad przesadnie ekspandującym rynkiem. Nie bacząc na zasady egalitaryzmu i wolności słowa, należy w jego przekonaniu zdecydowanie przeciwdziałać destrukcyjnym próbom legitymizacji popkultury oraz zajęcia przez nią przestrzeni zarezerwowanej dla sił postępu. Jedynie wysoka literatura, oparta na priorytecie talentu i odwołująca się do uniwersalnych wartości, ma być w stanie przeciwstawić się wspieranej przez gospodarkę rynkową propagandzie głupoty:

Kulturze masowej można oczywiście przeciwstawiać pogardę, ale ona ma tę pogardę gdzieś. Można oczywiście walczyć z nią zakazami, ale podniesie krzyk o wolności słowa i odwoła się do konstytucji. Mimo to trzeba wskazać kulturze masowej jej podłe miejsce. Bez ceregieli. Durniom trzeba powiedzieć, że są durniami (BX, 179).

Powyższe rozważania nad stanem współczesnej literatury Jerofiejew osadza naturalnie w kontekście rosyjskich poszukiwań tożsamościowych. W europejskim kryzysie literatury autor *Życia z idiotą* dostrzega szczególne zagrożenie dla własnej ojczyzny. Literatura rosyjska powinna, jego zdaniem, zachować elitarny status egzystencjalnej przewodniczki, wyjątkowo istotny w obliczu wyzwania modernizacji i redefinicji tożsamości narodowej, które stanowi dla niego tak istotny kulturowy kontekst poszukiwań prawdy. „Nie zapominajmy [...], że znajdujemy się na Titaniku” (BX, 176) – podkreśla narrator *Boga X*, z niepokojem przypatrując się ponowoczesnemu marazmowi, który zdaje się wdzierać również do rosyjskiej przestrzeni literackiej. Jej niedostatkami są zarówno skłócenia ze sobą pisarze, powielający na kartach swej twórczości dobrze znane prawdy, jak i słaba, upartyjniona krytyka. Wysoka literatura musi wreszcie konkurować z coraz bardziej ekspansywną kulturą popularną, w niespotykanej dotąd skali oferującą zaspokojenie potrzeby rozrywki.

Mieszkańcy Rosji okazują się tymczasem szczególnie podatni na pokusy oferowane przez zglobalizowaną, popkulturową paletę tożsamości. Korzystają oni w tym względzie z zauważalnej poprawy stopy życiowej oraz ideologicznego wycofania państwa. Czynniki te otwierają drogę do rozwoju życia prywatnego, a więc zaniedbywanych do tej pory małych opowieści, które stanowią dla Jerofiejewa źródło indywidualnej godności, a pośrednio i pomyślności całego narodu. Autor *Dobrego Stalina* odnotowuje jednak, iż Rosjanie delektują się uzyskaną swobodą w sposób nieumiarkowany, koncentrując się na materialnej sferze egzystencji i beztroskiej zabawie. Zawrotną karierę robi we współczesnej Rosji pojęcie stylu życia, którego zakres semantyczny ogranicza się do treści popkulturowych lansowanych przez środki masowego przekazu. Postimperialną próżnię ideologiczną w całości zdaje się wypełniać fenomen mody, niepozostawiający miejsca na kontemplację sensu istnienia ani kondycji państwa. Opisaną sytuację eseista stara się osadzić w kon-

tekście historycznym, odwołując się do wieloletnich praktyk autokratycznej władzy, zamykającej rzeszy ludności drogę do bogacenia się, tłamszącej indywidualizm i pewność siebie. Wcześniejsza chroniczna niedostępność dobrobytu w obliczu poprawy warunków materialnych wywołuje silną potrzebę natychmiastowej kompensacji. Atrofia poczucia indywidualnej odpowiedzialności – efekt narzucenia schematów myślenia kolektywnego – uniemożliwia racjonalne korzystanie z możliwości niesionych przez epokę globalizacji. Celnie wskazany wątek podsumowuje Wawrzyniec Popiel-Machnicki, widząc w eseistyce Wiktora Jerofiejewa rozpoznanie psychologicznego regresu, który uniemożliwia współczesnym Rosjanom właściwą percepcję dynamicznej rzeczywistości⁵. Mając na uwadze restrykcje minionych epok, Jerofiejew stara się zrozumieć zachowanie rodaków, przewidując miejsce dla kultury masowej w nowych realiach, jednocześnie apelując, aby Rosjanie nie tracili z pola widzenia dążeń wyższej natury:

Rozrywka to w Rosji nowość i jako nowość ma prawo być modna. Nie mam nic przeciwko rozrywkom oferującym namiętność i hazard. Co więcej, uważam, że Rosja zawsze męczyła się swą podziemną rewolucją namiętności. Rosja powinna się wyszumić. Tylko kto i kiedy zacznie podnosić Titanica z dnia? (BX, 179).

W świetle powyższego narrator eseju z wielką nadzieją i satysfakcją odnotowuje ciągle zainteresowanie czytelnictwem wśród Rosjan, upatrując w nim możliwości zahamowania destrukcyjnej ekspansji kultury masowej na rodzimym terytorium. W szczególnej pozycji literatury w rosyjskiej przestrzeni kulturowej, nieuchylonej w nowej epoce, autor *Świata diabła* dostrzega możliwość ograniczenia wpływów piętnowanej przez siebie kultury masowej. Nadzieja eseisty skupia się w tym względzie na młodym pokoleniu, które jest, co prawda, na wskroś pragmatyczne, ale jednocześnie wyczulone na cynizm właściwy propagatorom tandety. Silne po dziś dzień uprzedzenie do ludzi nastawionych wyłącznie na partykularny zysk jest dla Jerofiejewa podstawą, na której można budować rozsądną politykę kulturalną. W szkicu *Miłość do głupoty* eseista wprost apeluje do czytelników:

Po szoku lat 90. Rosja powoli zwraca się ku czytaniu. Nastąpiła decydująca chwila wyboru. Rodacy, nie czytajcie paskudztwa – staniecie się kozłętami! A z kozłąt szybko wyrasta wiadomo kto (BX, 181).

Podejrzliwość rodaków wobec wspierającego głupotę cynicznego merkantylizmu uważa za właściwe podglebie do pracy nad kształtowa-

⁵ W. Popiel-Machnicki, *Тело в постмодернистском дискурсе (на примере творчества Виктора Ерофеева)*, [w:] *Wielkie tematy kultury w literaturach słowiańskich*, red. A. Matusiak, t. 9: *Ciało*, Wrocław 2011, s. 415.

niem nowoczesnej tożsamości, obejmującej również reorganizację lokalnej kultury literackiej. Wezwanie do poszukiwań aksjologicznych nie musi, jego zdaniem, oznaczać powrotu literatury do zdezaktualizowanych zachowawczych wartości i idei narodowego mesjanizmu, uosabianych dzisiaj przez Kościół prawosławny. Pozostając sceptycznym wobec procesu demokratyzacji literatury, również na tym polu Jerofiejew proponuje podążanie swego rodzaju trzecią drogą nowoczesnego patriotyzmu, nie wytyczając jednak ku niej precyzyjnych drogowskazów. Na gruncie czasopism literackich jej przejawem miałyby być stworzenie periodyku odgrywającego rolę „przepustki do klubu ludzi oświeconych” (BX, 180). Brakuje natomiast spodziewanej wskazówki, jak miałyby się realizować niezbędny literaturze imperatyw moralny przy jednoczesnym uniknięciu ponownego uwikłania w totalizujące narracje. Nie budzi natomiast wątpliwości fakt, iż rosyjscy pisarze, wraz z innymi przedstawicielami elit intelektualnych, powinni, w opinii Jerofiejewa, pełnić tradycyjnie doniosłą funkcję w kształtowaniu kompetencji umysłowych społeczeństwa. Na razie nie potrafią się oni jednak odnaleźć w ponowoczesnej rzeczywistości, w której uzyskanym wolnościom towarzyszy równie spory ciężar odpowiedzialności. Alarmująca sytuacja na zachodnim rynku literackim może być w tym kontekście przestrogą, a postawa żądnych postępu młodych ludzi – motywacją do podjęcia wysiłku eksploracji sensu.

Innym refleksjom nad współczesną kulturą popularną właściwy jest już większy dystans podyktowany świadomością autora, iż egzystencja poza tym światem wydaje się obecnie niemożliwa. Nawet kontestatorzy ponowoczesnego porządku, wieszczący kryzys światowej kultury (a zatem, jak można domniemywać, i sam Jerofiejew), są mimowolnie włączani w jego tryby: „Filozofowie piszą książki o zagładzie kultury. Niektórzy z nich także stają się modni”⁶. W konstatacji wieńczącej esej *Moda na modę* objawia się zatem Jerofiejewowska autoironia, związana z głęboką świadomością własnego uwikłania w opisywaną ponowoczesną rzeczywistość. Obok krytycznych ocen współczesnej kultury konsumpcyjnej w esejach jego autorstwa odnaleźć można sygnały świadczące o czynnym uczestnictwie podmiotu literackiego w tej kulturze. Narrator utworów nie zamierza kreować się na abnegata, nie traci kontaktu ze środowiskiem lokalnego show biznesu, pokazuje się w modnych miejscach i korzysta z materialnych uroków gospodarki kapitalistycznej, włączając literaturę w procesy rynkowe⁷. Dla przykładu, w eseju *Mi-*

⁶ W. Jerofiejew, *Rosyjska apokalipsa. Próba eschatologii artystycznej*, przeł. A. de Lazari, Warszawa 2008, s. 281.

⁷ O pozaliterackiej działalności Jerofiejewa na polu kultury masowej zob. M. Majchrzyk, *Na rozdrożach literatury i postkultury – aktywność medialna Wiktora Jerofiejewa i „literatura środka”*,

tość do Wschodu albo Moskwa na zboczu Fudżijamy ze zbioru *Bóg X* podmiot literacki autoironicznie zaznacza swoje zakorzenienie w świecie kultury masowej poprzez nabycie modnej bielizny pościelowej w japońskie znaki i regularne wizyty w restauracjach serwujących kuchnię azjatycką. Uleganie panującym trendom ma uchronić przed towarzyską alienacją i utratą wypracowanej reputacji modnego pisarza. Z kolei narrator szkicu *Pisarze bez literatury* przyznaje, iż zainteresowanie prasy brukowej lechce jego artystyczną próżność – po tym, jak prozaiczna kontuzja ręki wywołała zainteresowanie tabloidów trudno przyzwyczaić się do obojętności napotkanej w gabinecie lekarskim: „To była różnica! Pewnie, jak pisał Pasternak, *bycie sławnym nie jest ładne, ale niebycie sławnym jest u nas dużo gorsze*”⁸.

Najbardziej zagubione w przestrzeni postmodernistycznej gry są, zdaniem Jerofiejewa, jednostki nieakceptujące jej reguł, usiłujące zachować nadmierny dystans wobec zachodzących przemian. W tym kontekście autor *Rosyjskiej piękności* odwołuje się do przykładów ze swojej grupy zawodowej. Wielu rosyjskim twórcom brakuje w jego opinii odpowiedniej autoironii, pozwalającej swobodnie poruszać się w realiach współczesnego rynku wydawniczego bez większej ujemy dla honoru. Ten pogląd Jerofiejew wyklada na przykład w eseju *Sołżenicyn i James Bond*, który jest nieco sarkastyczną próbą wyjaśnienia przyczyn spadku popularności Aleksandra Sołżenicyna w poradzieckiej Rosji. Jak zauważa narrator, tytułowe postaci łączy co prawda wspólny cel walki z totalitaryzmem, zasadnicza różnica między nimi dotyczy natomiast wizerunku i nastawienia wobec współczesnej im rzeczywistości. Konserwatywny, nader poważny i do tego kiepsko ubrany noblista nie ma szans w staraniach o uwagę mas z uśmiechniętym, autoironicznym i zawsze eleganckim wytworem popkultury. Wieczne ponuractwo, „zatechła pruderia” oraz poczucie misji moralnej czynią z Sołżenicyna postać anachroniczną, nieprzystającą do nowych rosyjskich realiów. Choć banalne gesty Bonda mogą wzbudzać politowanie doświadczonego odbiorcy, agent broni się charyzmą i to po jego stronie sytuuje się sympatia podmiotu literackiego, który w wizerunkowej porażce autora *Oddziału chorych na raka* upatruje znaku czasu.

Konstruowana w ten sposób narracja nie może zatem stanowić wezwania do wyłączenia się poza nawias kultury popularnej. Jerofiejew zwraca raczej uwagę na konieczność wypracowania wypośredkowanej reakcji na jej nieuniknioną obecność w życiu społecznym. Podobnie jak

[w:] „*Literatura środka*”. Kontekst słowiański, red. B. Stempczyńska, L. Mięowska, Katowice 2011, s. 64–73.

⁸ W. Jerofiejew, *Rosyjska apokalipsa...*, op. cit., s. 92.

socjolog Anthony Giddens, rosyjski eseista za niepożądane uznaje zarówno zupełne zatracenie się w świecie konsumpcji, jak i postawę skrajnej jego kontestacji¹⁰. Kluczowe wydaje się w tym wypadku pojęcie refleksyjności jako strategii odpowiedzialnego stosunku do fenomenów kultury masowej – uczestnictwu w niej powinna towarzyszyć jednocześnie podejrzliwość wobec jej praktyk i świadomość ich możliwego destrukcyjnego wpływu na jednostkę.

¹⁰ Cyt. za: Z. Bokszański, *Tożsamości zbiorowe*, Warszawa 2007, s. 274–277.

PODLASIE – GDZIE RELIGIA SPOTYKA MAGIĘ
ПОДЛЯШЬЕ – ГДЕ РЕЛИГИЯ ПЕРЕСЕКАЕТСЯ С МАГИЕЙ
PODLASIE – WHERE RELIGION MEETS MAGIC

Eryk Weber

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska

Abstract: The article presents the results of the field and reporter work on folk healers, which I carried out in the region of Podlasie. In my article I want to explain the issues of discourse in which magic and religion are entangled, and depict as they relate to the local residents. It also has the task of documenting specific magical techniques used by healers called "Szeptuchy". I examined those aspects personally by visiting any case that is mentioned in the article and by carrying out appropriate conversations and being the subject to their treatment. I also witnessed and was the object of those techniques, therefore, I was able to get closer to the true nature of the mentioned unique in the country phenomenon. It seems that this phenomenon should remain intact in possibly every aspect and cherished in its specific isolation and purity, unsullied by the contemporary globalist will of profit.

Słowa kluczowe: magia, rytuał, uzdrowicielki, Szeptuchy, modlitwa

Ключевые слова: магия, ритуал, исцелитель, молитва, „шептунки”

Keywords: magic, ritual, healers, "Szeptuchy", prayer

*Magia istnieje w ramach swego własnego świata,
który dla tubylców jest światem realnym. Wywiera on
głęboki wpływ na ich zachowanie i w rezultacie świat
magii staje się również realny dla antropologa¹.*

Bronisław Malinowski

Szeptunki, Babki – to jedne z dwóch najczęściej wymienianych nazw na te niezwykle kobiety. Etnolog i badaczka antropologii medycznej Małgorzata Anna Charyton w wywiadzie oraz pracy *Szeptuchy – tradycja żywa. Współcześni uzdrowiciele ludowi na Podlasiu* stwierdza – „otóż przeciętna szeptucha mieszka na wsi, jest wyznania prawosławnego (choć są wyjątki), jest kobietą (od tego te są wyjątki) i ma około 70 lat. Szeptucha nie ma kasy fiskalnej – podaje najbardziej chyba racjonalny argument młoda uczona. – Ponieważ jej uzdrawianie opiera się na darze od Boga, na posłudze ludziom – ona na tym nie zarabia”². Dlaczego więc są tak

¹ B. Malinowski, *Ogrody koralowe i ich magia. Język magii i ogrodnictwa*, Warszawa 1987, s. 349.

² M. A. Charyton, *Szeptuchy – tradycja żywa. Współcześni uzdrowiciele ludowi na Podlasiu*, [w:] *Nie czas chorować? Zdrowie, choroba i leczenie w perspektywie antropologii medycznej*, pod red. D. Penkali-Gawęckiej, Poznań 2010, s. 121.

niezwykłe? Zdecydowałem więc na własnej skórze doświadczyć cudów, o których czytałem na rozmaitych forach internetowych i książkach. Wspomnę jednak, że większość materiałów wirtualnych czy też drukowanych nie zapewnia wystarczającej wiedzy z tego zakresu, zwłaszcza na temat zaklinania oraz zamawiania chorób. Przy czym *zamawianie* należy rozumieć tutaj poprzez zlikwidowanie dolegliwości lub pecha za pomocą słów, w tym wypadku słów modlitwy. Jest to zupełnie autonomiczny rodzaj rytuału słownego w przeciwieństwie do innych szeroko opracowanych praktyk religijno-magicznych.

Udałem się do rejonu, w którym miało być ich podobno najwięcej. Wyruszyłem do Białegostoku, stamtąd do Hajnówki i Dubicz Cerkiewnych wiedząc, że spotkam tam przynajmniej trzy Szeptunki. Na Podlasiu Babek jest wiele. Jak się o tym przekonałem, z pozoru niczym się nie różnią, mieszkają w niewielkich wsiach w okolicach Białorusi, czasem nawet w mieście. Ich domostwa to skromne drewniane domy, ledwie kilka kur, gęsi, kaczek, niewielka obórka ze zwierzętami. Zapytane o to, czym się zajmują, odpowiadają niechętnie lub odmawiają wyjaśnień. Jedne były dla mnie otwarte, drugie nie chciały wcale rozmawiać, kolejne postępowały dość niezrozumiale. Przesłanie mają jednak jedno i to samo – niosą pomoc, modlitwę i uzdrowienie dla każdego, kto tego naprawdę potrzebuje. Już w połowie moich badań wywnioskowałem, że z ich usług korzystał przynajmniej raz w życiu niemal każdy okoliczny mieszkaniec. Dzisiaj zjawisko na tyle rozpowszechniło się wśród osób naprawdę potrzebujących, że w kolejce na podwórku Szeptunki możemy spotkać ludzi z całego kraju. Ja spotkałem w jednej z kolejek m. in. kobietę z dzieckiem, która przyjechała z Wiednia prosić o zdrowie dla swojego synka. Suma niepowodzeń, z jakimi spotkała się większość badaczy, próbujących opisać to zjawisko, tak mocno związane z życiem społecznym oraz światopoglądem mieszkańców podlaskich wsi, ukazuje, że światopogląd może być przedmiotem badań we współczesnym wschodoznawstwie, językoznawstwie, religioznawstwie oraz antropologii kulturowej. Jednak, idąc tropem Bronisława Malinowskiego, „rzeczywistość taka wymaga innej, nowej perspektywy poznawczej”.

Tak naprawdę nie wiedziałem, czego się spodziewać ani jak się zachować. Czy wypada poprosić o wywiad? Zadawać pytania? Czy może są to tylko im znane sekrety? Za najlepszą formę uzyskania wiedzy uznałem wywiad swobodny oraz pełną obserwację uczestniczącą z zamiarem poddania się metodom leczniczym. Na moje badania miało składać się możliwie bliższe poznanie funkcji oraz struktury prowadzonych przez nie rytuałów, jak i również zbadanie pozycji zamawiania choroby w świadomości lokalnej społeczności. Karolina Bielenin w swo-

jej książce *Rytuał zamawiania chorób jako akt mowy*³ wyjaśnia: typ ludowego rytuału, którego celem jest zmiana istniejącego stanu niekorzystnego dla obiektu działań. Najczęściej stosuje się go w przypadku odczyniania chorób, ale też można za jego pomocą np. odwrócić kierunek ognia lub odegnąć burzę”. W drodze do pierwszej z nich chciałem dowiedzieć się jak najwięcej o skuteczności ich metod leczenia. Pytałem okolicznych mieszkańców wsi o ich doświadczenia, zdania, opinie. Spotykałem się z bardzo sprzecznymi odpowiedziami, z jednej strony dowiedziałem się o prawdziwych cudach i rzekomych uzdrowieniach w rodzinie, m. in. uzdrowienie osiemdziesięcioletniego ojca z raka języka, wobec którego lekarze byli bezradni, jak i z opiniami, że to tylko zabobony lub ze zwyczajnym wzruszeniem ramionami. Część pytanych osób nie chciała wcale zabierać głosu w sprawie. Można odnieść wrażenie, że dla niektórych osób reprezentujących społeczeństwo tradycyjne, z jakimi się spotkałem, stanowi to temat tabu. Praktyki Szeptuch uznawane są za magiczne – filarem ich działań jest rytuał słowny, w mniejszym stopniu używane są takie rekwizyty jak len, jajka, szklanki czy płótna. Tę ostatnią postawę można tłumaczyć tym, że Kościół prawosławny, czy też katolicki potępia wszelkich samozwańczych uzdrowicieli. A łączy je właśnie, można powiedzieć, błogosławieństwo od Boga – siła oparta na wierze, dzięki której pomagają każdemu niezależnie od jego wyznania. Jednak rzeczywistość wygląda nieco inaczej. Jak się przekonałem, duchowny prawosławny z ochotą wskazał mi drogę do jednej z nich. Jego relacje z jedną z Babek były nadzwyczaj dobre. Kobieta ma udzielać się wyjątkowo ochoczo w cerkwi oraz w życiu religijnym. Kapłan i znachorka szanują siebie nawzajem, *batiuszka* głęboko wierzy i Szeptucha wierzy. Jedno i drugie wznosi modlitwy. Z ich praktyki jasno wynika, że czynią to w imieniu Boga. Jest to podejście mocno synkretyczne na gruncie magiczno-religijnym, niezwykle fascynujące dla badacza. Synkryzm jak opisał to wyjątkowo obszernie Wojciech Burszta w swojej pracy *Mowa magiczna jako przejaw synkretyzmu kultury* twierdząc, że „logika nie może pokrywać się logiką przejść pomiędzy obydwoma typami związków, co sugeruje ze swej strony strukturalizm”⁴, jest wyjątkowo dostrzegalny w pobożności tych kobiet. Myślę, że takie podejście do problematyki jest jak najbardziej zrozumiałe, gdyż obrzędy z pogranicza magii oraz religii przeplatają się empirycznie oraz są głęboko zakorzenione w tradycyjnym

³ K. Bielenin, *Rytuał zamawiania jako akt mowy*, „Poradnik Językowy”, Warszawa 2003, z. 7, s. 36–53.

⁴ W. Burszta, *Mowa magiczna jako przejaw synkretyzmu kultury*, [w:] *Język a kultura*, t. 4: *Funkcje języka i wypowiedzi*, red. J. Bartmiński, R. Grzegorzcyk, Wrocław 1991, s. 93–104.

społeczeństwie. Dopiero wpływy zachodnie narzuciły silne rozróżnienia rzeczywistości ze względu na swoje silnie racjonalistyczne podejście i chęć bezpośredniej klasyfikacji zjawisk.

Klarowny przykład zwieńczenia tego procesu stanowi nasza współczesna kultura nowożytna, której początki datują się od okresu Odrodzenia, a w ramach której oddzielamy starannie język technologii i nauki od języka religii, modlitwy, kultu ale także – reklamy i retoryki przemówień politycznych⁵.

Dotarłem do wsi Rutka, oddalonej kilka kilometrów od Dubicz Cerkiewnych. Moim celem było spotkanie się z Szeptunką Anną. Przyjęła mnie po chwili wahania i usiedliśmy na ławce przed domem. Pani Anna, jak wyznała, sama ma 80 lat, a swoim *fachem* zajmuje się blisko 40 lat. Tajemnice uzdrawiania i niesienia pomocy miała otrzymać od wcześniej żyjącej we wsi Babki. Dołożyłem wszelkich starań by nie narzucić zjawisku, którego miałem być świadkiem i uczestnikiem wypracowanych akademickich kategorii, typów oraz wyzbyć się wszelkiego oceniania, co jest naturalne podczas spotkania z *magią*. Kategoryzowanie jest zupełnie normalną reakcją świadka na spotkanie z czymś odmiennym od tego, co znał dotychczas. Przybliżyłem więc jej swoje problemy i cel mojej wizyty, którym nie tylko była chęć dokumentacji fenomenu, ale także względy osobiste. Szeptunka Anna wzięła do rąk prawosławne *Pismo Święte*, położyła otwarte na mojej głowie i zaczęła modlić się w języku starocerkiewnym. „Mowa w synkretycznych społecznościach magicznych możliwa jest do wyabstrahowania jako oddzielna, autonomiczna dziedzina kultury tylko w perspektywie teoretycznej, natomiast w swym oryginalnym kontekście spojona jest ona z innymi dziedzinami kultury, i to w sposób nieporównywalny ze związkami języka z innymi sferami w kulturze współczesnej”⁶. Po zakończeniu tej części procesu, usiadła naprzeciwko mnie, ujęła swymi dłońmi moje małe palce i, można powiedzieć, huśtała nimi w prawo i lewo. W tym czasie zaleciła, bym patrzył w niebo nad dachem stodoły i mówił co widzę. Operacja trwała dość długo, naprzemiennie kołysała moimi dłońmi i nogami. Jednocześnie, co jakiś czas, opowiadała. Dowiedziałem się, że niedawno odwiedziły ją studentki z Gdańska, a wczoraj ktoś z Warszawy. Po dłuższym czasie w moim umyśle zaczęły kształtować się obrazy w punkcie nieba, na którym byłem skupiony. „Widzi Jezusa? To Pan Jezus przyszedł i uzdrowił. Widzi Maryję? To Matka Boska przyszła i uzdrowiła” – tłumaczyła Pani Anna. Minęło ponad dwie i pół godziny a obrzęd dobiegł końca. Szeptucha wstała i nakazała poczekać, po czym udała się do izby i wróciła trzymając w ręku foliowy woreczek z kromką świeże-

⁵ Ibidem.

⁶ A. Engelking, *Kłątwa. Rzecz o ludowej magii słowa*, Warszawa 2010, s. 71.

go chleba oraz garścią cukru zawiniętego w ulotkę promocyjną sklepu AGD. „Ma zjeść do końca, na dniach, ile będzie potrzeba” – taka była instrukcja. Z wdzięcznością odebrałem pakunek. Nakazała udać mi się do Szeptunki we wsi Istok. Wyraziła chęć udania się do niej razem ze mną, jednak moim jedynym środkiem transportu były moje własne nogi, więc niestety ta wspólna podróż okazała się niemożliwa. Chciałem zadać jeszcze kilka pytań, jednak Pani Anna kazała uciekać i szybko zamknęła za sobą drzwi. Podobno w domu czekał na pomoc jej poparzony brat.

Tak więc Szeptucha stworzyła zupełnie odmienną rzeczywistość przed swoim *pacjentem*, którym byłem. Stworzyła ją w granicach mojego nowego przekonania, które powstało podczas upatrywania w chmurach pojawiających się kształtów. Jest to czas, kiedy siła stworzonej nowej rzeczywistości oraz przekonanie do obrzędu tkwi poza pozostawioną rzeczywistością uczestnika. „Próbę bardziej szczegółowej klasyfikacji sprawczych «na mocy» aktów mowy podjęła Jadwiga Sambor w tekście *Magiczne i religijne (chrześcijańskie) akty mowy* (1998). Za ich cechy wspólne uznaje stwarzanie nowej rzeczywistości w sferze przekonań uczestników obrzędu oraz fakt, że siła sprawcza obrzędu tkwi poza człowiekiem. Wśród cech różniących wskazała na decydujące o performatywności i nieperformatywne. Do pierwszej grupy należą różnice w obrębie celów aktów magicznych i religijnych, charakteru ich siły sprawczej, warunków jakie musi spełniać wykonawca aktu, jego wiary, przekonań i intencji, efektu działania oraz miejsca i czasu wykonania aktu”⁷. Cechą performatywną jest kołysanie częściami ciała *pacjenta*, mające wprowadzić w swoisty rodzaj transu lub wyłączenia świadomości z postrzegania świata rzeczywistego a włączenia jej w sferę sensualną. Monotonne ruchy w prawo i lewo wprowadzają w trans uczestnika. Sytuacja również wyznaczyła granice pomiędzy aktem religijnym a magicznym, nie ujmując przy tym całościowej siły sprawczej. Interesująco mówi o tym Stanley Tambiah wskazując na mnogość komponentów, z których składa się rytuał:

Rytuał jest kulturowym systemem komunikacji symbolicznej. Składają się nań powtarzalne i regularne sekwencje słów i działań, wyrażane różnorodnymi środkami. Treść i struktura rytuału charakteryzują się w różnym stopniu: sformalizowaniem (konwencjonalnością), stereotypowością (utrwaleniem), skondensowaniem (fuzją) i redundancją (powtarzalnością). Cechą konstytuującą działanie rytualne jest performatywność: [...] kiedy powiedzenie czegoś jest zarazem wykonaniem określonej czynności⁸.

⁷ Ibidem, s. 53.

⁸ S. J. Tambiah, *A performative approach to ritual*, London 1979, cyt. za. A. Engelking, op. cit.

Kolejna Babka, którą miałem zamiar odwiedzić, mieszkała we wsi obok – Istoku. Znaleźcie domu nastęczyło mi pewnych trudności, nikt nie chciał dokładnie powiedzieć, który to dom. Pomocy udzielił mi dopiero sędziwy mężczyzna wypasający krowy. Trafiłem pod wskazany adres, gdzie zastała mnie młoda kobieta. Babką miała być jej matka. Szeptunka okazała się około dziewięćdziesięcioletnią kobietą. Moja wizyta wzbudziła w niej jednak zgoła inne emocje niż u Pani Anny. Z dużym przejęciem wytłumaczyła, że nic już nie pamięta z powodu wieku i żebym udał się do, notabene kolejnej, Anny mieszkającej na końcu wioski. Poszedłem więc zgodnie z instrukcją. Pani Anna z Istoku nie była tak sędziwa, jak jej poprzedniczki, jednak niestety odparła, że nie ma czasu. Brak czasu nie przeszkodził jej jednak w zaproszeniu mnie na obiad. Dom był schludny, zadbane, w pokoju znajdowało się wiele prawosławnych dewocjonaliów. Wysłuchałem opowieści z jej życia, moje zostały wysłuchane z wzajemnością. Udało mi się dowiedzieć, że tak jak poprzedniczki, uzdrawianie „otrzymała” od poprzedniej Szeptunki w Istoku, i że na tym terenie jest takich kobiet więcej. Większość ma unikać tego tematu, a ich pacjenci mają przychodzić jedynie z polecenia innej Szeptuchy. Pani Anna z Istoku ani przez moment nie wyraziła chęci odprawienia rytuału.

Za swój następny cel obrałem sobie Szeptunkę mieszkającą we wsi Orla oddalonej o 10 km od Dubicz Cerkiewnych. Na pierwszy rzut oka wiedziałem, który to dom. Bardzo zadbane, z eleganckim podwórkiem pełnym kwiatów oraz kilkudziesięcioma osobami tłoczącymi się dookoła. Zająłem swoje miejsce w kolejce. Rozmawiałem z innymi czekającymi, problemy i powody, z jakich się tutaj zjawili, były bardzo zróżnicowane. Z tego co słyszałem, a mieli mi to mówić naoczni świadkowie, Szeptunka ta z miejsca rozpoznawała kto nie mówi jej prawdy, często też miała wychodzić i przeklinać tłumy osób na jej posiadłości i wybierać te najbardziej potrzebujące – zawsze bezbłędnie. Nadeszła moja kolej. Izba, w której przyjmowała, była bardzo zadbane, również wypełniona świętymi prawosławnymi wizerunkami. Usiadłem na krzeselku. Odpowiedziałem na zadane pytania zgodnie z prawdą. Postanowiłem oddać się w jej ręce. Rytuał był bardzo krótki. Babka położyła przede mną jajko w szklance, które nakryła płótnem. Odprawiła szeptem inkantację, zdjęła płótno, rozbiła jajko do szklanki po czym bacznie się mu przyglądała. „Idź już!”, usłyszałem z zaskoczeniem. Zapytałem, ile się należy. Pieniądze, jak się dowiedziałem, kładzie się na stole, a Szeptunka sama wybiera należność. Tym razem było inaczej, „za takie rzeczy nic się nie należy i się nie dziękuje” – odparła. Jak pisze Małgorzata Anna Charyton „Niektóre uważają, że złamanie tej zasady mogłoby grozić utratą daru uzdrawiania”⁹.

⁹ M. A. Charyton, op. cit., s. 124.

Osobiste prowadzenie tych badań dało mi możliwość bezpośredniego weryfikowania uzyskanych przeze mnie informacji oraz ich analizy. Pochodzące jednak z nich dane mogą wydać się mało merytoryczne, jednak rytuały na pograniczu magii i religii, jakie stosowały przy mnie Szep-tuchy, oraz rozmowy, jakie z nimi przeprowadziłem, stały się podwaliną do napisania przeze mnie niniejszej pracy. Szepty, jakimi wymawiane były wszelkie rytuały oraz nieprzenikniony woal tajemnicy, jaki je okry-wa, nie pozwolił mi poznać ich warstwy składniowo-leksykalnej. Ukryte w nich dyrektywy można jednak rozpoznać poprzez odbiorcę, który za-kłada istnienie mocy *odczynienia* farsy, pecha, choroby, tworząc w umyśle nowe dyrektywy sprawcze – możliwość rozwiązania problemu.

Pragnę również dodać, iż jestem również niezmiernie wdzięczny wszystkim swoim rozmówcom, Małgorzacie Kiprianiuk, bez której or-ganizacja wyjazdu, jak i lokalizacja Szeptunek byłaby o wiele trudniej-sza, mieszkańcom wsi Rutka, Dubicze Cerkiewne, Orla oraz Istok, któ-rzy chętniej lub mniej chętnie odpowiadali na moje pytania, dzieląc ze mną swoją wiedzę na temat Szeptuch. Z pełną odpowiedzialnością mo-gę powiedzieć, że bez tych osób próba zrozumienia *zamawiania* nie by-łaby możliwa dla mnie w takim stopniu, w jakim udało mi się to zrobić. Większość z tych osób jest w podeszłym wieku, z większością nawiąza-łem dobry kontakt. Te osoby niedługo odejdą, a wraz z nimi ich mą-drość, tradycja i rytuały. Wydaje się, że fenomen ten powinien pozostać w możliwie każdym aspekcie nienaruszony oraz pielęgnowany w swej swoistej izolacji oraz czystości, nieskalany współczesną globalizacyjną chęcią zysku. Spotkania te głęboko zakrawały o sfery prywatne życia tych kobiet, miały charakter intymnego tajemniczego dyskursu z auto-rem niniejszej pracy, przez co z natury swojej rzeczy powinny pozostać tam, gdzie zostały wypowiedziane – na Wschodzie, Podlasiu i Białorusi.

**„W CIENIU MADAME SIĘ ZRAZU CHOWAŁ,
A POTEM JĄ MONSIEUR ZLUZOWAŁ”.
ROSYJSKIE WYCHOWANIE SZLACHECKICH DZIECI
W I POŁOWIE XIX WIEKU**

**„СПЕРВА МАДАМЕ ЗА НИМ ХОДИЛА,
ПОТОМ MONSIEUR ЕЕ СМЕНИЛ”.
ВОСПИТАНИЕ ДВОРЯНСКИХ ДЕТЕЙ В РОССИИ
ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIX ВЕКА**

**„AT FIRST MADAME GAVE HIM TUITION,
FROM HER MONSIEUR TOOK ON THE CHILD”.
THE UPBRINGING OF GENTRY CHILDREN
IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY IN RUSSIA**

Anna Natalia Wilk

Uniwersytet Wrocławski, Wrocław – Polska

Abstract: In the first half of 19th century in Russia, being a child of parents from upper class, was not enough to earn the name of true nobleman. It was only a beginning of the arduous process. From the cradle the offspring was taught that the aristocrat should excel in courage, Western manners and languages, general education, artistic talents and athletics. A true Russian nobleman could not differ in any way from his Western European counterpart. In this paper we analyze the childhood reminiscences of Alexander Pushkin as well as his works understood as an example of the influence of the Western model of upbringing on the personality and development of a Russian noble's child.

Słowa kluczowe: Aleksander Puszkin, dzieciństwo, szlacheckie wychowanie, guwernantka, guwerner

Ключевые слова: Александр Пушкин, детство, дворянское воспитание, гувернантка, гувернер

Keywords: Alexander Pushkin, childhood, noblemen upbringing, governess, private tutor

Перед появлением первых представителей профессии гувернерства в России, обязанность воспитания детей принадлежала кормилицам, мамкам, нянькам, дядькам и служанкам. Это были крепостные люди, не обладающие никаким образованием кроме православного катехизиса и знания русского языка¹. Пример дворянам

¹ О. Солодянкина, *Межкультурное взаимодействие и иностранные гувернантки в России*, „Вестник Московского государственного областного университета. Сер.: История и политические науки” 2007, № 1, с. 52.

для перемен в этой области дала царская семья – для аристократии она была образцом для подражания, и вопрос воспитания не являлся здесь исключением. Дворяне перестали следовать традиции своих родителей и дедов, а начали жить по западным образцам, а вследствие этого – нанимать для детей гувернеров и гувернанток. Начиная с внуков Екатерины II, воспитателями царских детей были исключительно иностранцы. Как Александр I, так и его братья и сестры были воспитаны английскими, французскими и швейцарскими гувернерами и гувернантками. Екатерина II особенно восхищалась образованием Александра, считая, что внук лучше образован, чем его отец Павел². Работающие для царской семьи наставники характеризовались глубоким умом, высокими душевными качествами и художественными талантами. Аристократия хотела подражать императорской семье, и уже во второй половине XVIII века в России начался переход от традиционного способа воспитания к системе образования, в которой участвовали гувернеры и гувернантки. Дворянский ребенок должен был воспитываться в двух культурах: русской и иностранной³.

Роль гувернства не заканчивалась только иностранным воздействием – опекуны обучали ребенка хорошим манерам и правилам этикета. Кроме того, учили ребенка искусству беседы: как начинать разговор с выражения своего мнения о погоде и природе, а затем вводить в разговор сложные и даже абстрактные темы и т. д.⁴ Благодаря частным педагогам российское дворянство первой половины XIX века ни в чем не уступало просвещенным гражданам Западной Европы. Большинство исследователей вопроса дворянского воспитания первой половины XIX века указывает на Александра Пушкина как на книжный пример человека, воспитанного гувернерами и гувернантками.

Великий поэт при жизни успел написать только наброски автобиографии, но из воспоминаний его старшей сестры Ольги Павлицевой и других знакомых возникает образ типичной семьи этой эпохи. Пушкины своих детей воспитывали так, как и во всех других приличных дворянских домах: питомец не получал любви даром, а заслуживал ее. Настоящий дворянин должен быть идеалом и та-

² О. Солодянкина, *Иностранные бонны, гувернеры и гувернантки в императорской семье*, „Вестник Московского государственного областного университета. Сер.: История и политические науки” 2008, № 3, с. 87.

³ О. Солодянкина, *Межкультурное взаимодействие...*, указ. соч., с. 50.

⁴ О. Солодянкина, *Иностранные наставники в дворянском домашнем воспитании в России (вторая половина XVIII – первая половина XIX в.)*. Автореф. дисс. ...д-ра истор. наук, Москва 2008, с. 29.

кого человека пытались воспитать родители⁵. Мать Пушкина в воспитании сына умела пользоваться разнообразными мерами, чтобы достичь успеха. Малый Александр до шестого года жизни был полным ребенком, всегда рассеянным и неуклюжим. Это так раздражало его мать, что специально придумывала особые наказания, чтобы изменить поведение сына. Лев Николаевич, племянник поэта, описал два примера таких наказаний, рассказанных ему его матерью, Ольгой Павлищевой:

Не могу не упомянуть кстати, со слов моей матери, о наказаниях, придуманных Надеждой Осиповной для моего дяди Александра Сергеевича, чтобы отучить его в детстве от двух привычек: тереть свои ладони одна о другую и терять носовые платки; для искоренения первой из этих привычек она завязала ему руки назад на целый день, проморив его голодом; для искоренения же второй – прибегала к следующему: „Жалую тебя моим бессменным адъютантом, se dont je te felicit-te (с чем тебя поздравляю)”, – сказала она дяде, подавая ему курточку. На курточке красовался пришитый, в виде аксельбанта, носовой платок. Аксельбанты менялись в неделю два раза; при аксельбантах она заставляла его и к гостям выходить. В итоге получился требуемый результат – Александр Сергеевич перестал и ладони тереть, и платки терять⁶.

Такое наказание не было результатом недостатка любви к сыну, а желанием вырастить из него физически и духовно здорового человека благородного происхождения⁷.

Но дворянские родители играли малую роль в воспитании своих детей – были слишком заняты управлением дома. Заботу о питомце оставляли различным опекунам и учителям. Дворяне тех времен писали в своих мемуарах о чувстве недостатка ласки со стороны родителей⁸. Александр Пушкин не был в хороших отношениях со своим отцом и матерью: отец, Сергей Львович, практически отсутствовал в жизни поэта, а Надежда Осиповна относилась к старшему сыну с большим холодом и жестокостью, чем к его сестре и младшему брату⁹. Александр, как и все юные аристократы, должен был искать сердечности в другом месте: у первых воспитательниц.

⁵ О. Муравьева, „Во всем блеске своего безумия” (Утопия дворянского воспитания), [в:] электронный ресурс: <http://dances.nsk.su/library/dvoriane.html> (03.05.2012).

⁶ Л. Павлищев, *Воспоминания об А. С. Пушкине*, [в:] электронный ресурс: http://dugward.ru/library/pushkin/pavlichev_vospominaniya.html (27.11.2011).

⁷ О. Муравьева, „Во всем блеске своего безумия” ..., указ. соч.

⁸ М. Барашев, *Домашнее воспитание в русской дворянской семье второй половины XVIII – начала XIX в.*, „Вопросы образования” 2010, № 1, с. 228.

⁹ *Пушкин до Лицея (1799–1811)*, [в:] электронный ресурс: http://www.philosophiya.ru/do_liceya.html (20.11.2011). [Имя автора не указано].

До пятого года жизни, когда ребенок нуждался в постоянной опеке, следили за ним не гувернантки и гувернеры, а бонны или няни. Их главная задача – заботиться о физиологическом процессе развития питомца. Все дворяне в воспоминаниях изображали нянь как чутких и сердечных женщин – „ангелов детства” и привязывались к ним на всю жизнь¹⁰. Для Александра Пушкина таким ласковым существом была Арина Родионовна Яковлева – няня старшей сестры поэта. За русским Байроном присматривала другая, по имени Улиана, но старушка Родионовна стала для Александра символом хорошего детства¹¹. Рассказываемые опекунами сказки, пословицы и поговорки имели большое влияние на творчество писателей первой половины XIX века. У Пушкина эффектом таких контактов с няней было его увлечение русским фольклором и народной поэзией, что отразилось в произведениях поэта¹².

Если о своих нянях воспитанники всегда вспоминали с любовью, то к гувернерам и гувернанткам имели другое отношение. Большинство мемуаристов отрицательно вспоминало своих наставников, Александр Пушкин также не был исключением¹³.

Во всех воспоминаниях о детстве поэта повторяется информация, что был он мальчиком умным, но ленивым, нежелающим делать свои уроки, и гувернантки все время наказывали его за неповиновение, что сохранилось у поэта в памяти. По всей вероятности это был один из поводов, из-за которого Александр не любил своих наставниц. Лев Павлищев утверждал, что кроме строгости, гувернантки проявляли также и другие черты характера:

Гувернантки были сноснее гувернеров, хотя и не блистали напускными педагогическими ухватками. Но из них большая часть по образованию и уму стояла ниже всякой критики, поражая своею наивностью. Так, одна из них удивлялась, каким образом волки не прогуливаются по улицам Москвы, как о том ей рассказывали, когда она поехала в Россию из родины своей – отчизны Вильгельма Телля; а другая тоже удивлялась, что в России десерт после обеда не служат сальные свечи. Но все эти гувернантки были женщины добрые, искренно любившие своих питомцев. В особенности выделялась своей, так сказать, материнской нежностью к Ольге Сергеевне англичанка, мисс Белли, кончину которой питомица ее горько оплакивала. Мисс Белли развила в матери моей любовь к английской сло-

¹⁰ О. Солодянкина, *Английские гувернантки в русских дворянских семьях*, [в:] „Философский век”, Алманах 17: *История идей как методология гуманитарных исследований*, Санкт-Петербург 2001, с. 355.

¹¹ О. Pawliszczewa, *Wspomnienia o dzieciństwie Aleksandra Siergiejewicza Puszkina*, [в:] *Puszkina we wspomnieniach sobie współczesnych*, tłum. I. Tuwim, J. Stawiński, Warszawa 1955, с. 28.

¹² О. Солодянкина, *Межкультурное взаимодействие...*, указ. соч., с. 51.

¹³ О. Муравьева, указ. соч.

весности, познакомив ее с образцовыми произведениями Шекспира, особенно с *Макбетом*, которого она ставила выше других трагедий знаменитого поэта. Под руководством мисс Белли Ольга Сергеевна и изучила английский язык основательно¹⁴.

Александр Пушкин благодаря мисс Белли также учился английскому, но без успехов¹⁵.

Кроме людей среднего класса, гувернерами были также представители благородного происхождения, которые из-за финансовых или политических проблем должны были приехать в Россию искать убежища¹⁶. Одним из таких аристократов был первый гувернер Александра Пушкина, *monsieur* Монфор:

Порицая Русло и Шеделя, не могу, однако, ставить с этими чудаками на одну доску воспитателя детей, тоже французского эмигранта, графа Монфора, человека образованного, гуманного, чуждого вполне того, что называют французы *manière de goujat* (казарменных выходок). Граф Монфор, живописец далеко не заурядный, подметив в моей матери охоту к рисованию, очень этому обрадовался, и под его руководством она сделала первые шаги в искусстве¹⁷.

Граф получил хорошее воспитание и обладал способностями не только к живописи, но и к музыке¹⁸. Монфор имел на молодого поэта такое же влияние, как и на его старшую сестру. Каждый вечер опекун рассказывал мальчику о рыцарских битвах, турнирах и об истории своей страны. По всей вероятности, одним из результатов этих рассказов были написанные Пушкиным и никогда не законченные *Сцены из рыцарских времен* (1835). Граф учил воспитанника французскому языку в форме шарад, игр и загадок. Это принесло свои плоды в лицее, где оказалось, что молодой поэт знает язык Вольтера так совершенно, что профессор французской литературы ставил его в пример своим студентам. Граф де Монфор оставил дом Пушкиных уже в 1807 году, но внимательно следил за творчеством питомца¹⁹. Отношения Александра Пушкина со следующими гувернерами не были уже такие дружеские.

В мемуарах писателей и художников первой половины XIX века гувернеры представлены как скучные и несправедливые мучители²⁰. Причиной такого мнения авторов воспоминаний был факт,

¹⁴ Л. Павлицев, указ. соч.

¹⁵ О. Солодянкина, *Межкультурное взаимодействие...*, указ. соч., с. 53.

¹⁶ О. Солодянкина, *Социальное положение иностранных...*, указ. соч., с. 11.

¹⁷ Л. Павлицев, указ. соч.

¹⁸ О. Солодянкина, *Социальное положение иностранных...*, указ. соч., с. 11.

¹⁹ С. Макаренко, *Граф де Монфор. Загадки жизни гувернера*, [в:] электронный ресурс: <http://sphinxlit.narod.ru/prose/vicode.htm> (11.12.2011).

²⁰ О. Муравьева, указ. соч.

что гувернеры отвечали не только за обучение ребенка, но также за его подготовку к мужским формам поведения²¹. Наставник учил малого барина иностранным языкам, а также следил за его успехами в усвоении знаний по географии, физике, астрономии, арифметике, музыке, рисованию, русской словесности и истории. В первой половине XIX века к этому списку уроков добавились военные науки, такие как учеба о военной экзерциции, фортификации и артиллерии²². Гувернер должен был обращать внимание также и на физическое развитие ученика, который кроме учебы занимался также гимнастикой, верховой ездой, танцами и фехтованием. Эти занятия имели целью развить у ребенка храбрость, силу и выносливость. Кроме того, гувернер должен был следить за поведением воспитанника и строго наказывать его за каждое нарушение этикета²³. Характер и род обязанностей иностранного опекуна объяснял неприязнь воспитанников к своим гувернерам. По всей вероятности, Александр Пушкин не любил преемников графа де Монфора по той же причине: для наставников более важным было обучить ребенка правильному поведению, чем понять его. Фрагмент воспоминаний Александра Пушкина, показывает, что было причиной ненависти автора *Бориса Годунова* ко второму воспитателю, Русло. Вследствие того, что Александр был воспитан французами, с родителями говорил только по-французски, а также читал в подлиннике литературу этой страны. Первые произведения начал писать также на родном языке Мольера²⁴. Писание было для него хорошей игрой, но, по мнению наставника, ребенок зря терял время:

Из них Русло, а не Шедель, как ошибочно сказано в материалах Анненкова, нанес оскорбление юному своему питомцу Александру Сергеевичу, одиннадцатилетнему ребенку, расхохотавшись ему в глаза, когда ребенок написал для своих лет вполне гениальную стихотворную шутку „La Tolyade” („Толиада” [фр.]) в подражание „Генриаде”. Изображая битву между карлами и карликами, дядя прочел гувернеру начальное четверостишие: [...]

²¹ О. Солодянкина, *Иностранные гувернантка и гувернер: сравнительный анализ*, „Вестник Череповецкого государственного университета. Сер.: Исторические, философские, социологические, филологические, психологические и педагогические науки” 2006, № 1, с. 19.

²² М. Барашев, указ. соч., с. 230.

²³ О. Муравьева, *Некоторые выдержки из книги О. С. Муравьевой „Как воспитывали русского дворянина”*, [в:] электронный ресурс: <http://www.newacropol.ru/study/child/training/information-2009/muravjeva-nobility/> (25.04.2012).

²⁴ А. Кирпучников, *Пушкин*, [в:] *Энциклопедической словарь Брокгауза и Ефрона*, [в:] электронный ресурс: http://www.biografii.ru/biogr_dop/pushkin_a_s/pushkin_a_s_2_1.php (18.11.2011).

Воспеваю тот бой, в котором Толи победил,
Где немало воинов пало, где отличился Польш,
Николя Матюрен и прекрасная Нитуш,
Чья рука была наградой за страшную схватку (фр.).

Русло довел Александра Сергеевича до слез, осмеяв безжалостно всякое слово этого четверостишия, и, имея сам претензию писать французские стихи не хуже Корнеля и Расина, рассудил, мало того, пожаловаться еще неумолимой Надежде Осиповне, обвиняя ребенка в лености и праздности. Разумеется, в глазах Надежды Осиповны дитя оказалось виноватым, а самодур правым, и она, не знаю каким образом, наказала сына, а самодура за педагогический талант прибавила жалованье. Оскорбленный ребенок разорвал и бросил в печку стихи свои, а непомерно усердного наставника возненавидел со всем пылом африканской своей крови²⁵.

Эту „любовь” к своему воспитателю поэт пронес до взрослых лет, о чем свидетельствует факт, что когда он решил подарить своему отцу собаку, вначале назвал ее Руслё:

Здесь будет кстати сказать несколько слов и о четвероногом дедушкином любимце Руслане. Эту собаку подарил когда-то Сергею Львовичу Александр Сергеевич, давший псу первоначальную кличку не „Руслан”, а „Руслё”, в честь, как он выразился, „окаянной памяти” своего тирана, француза-гувернера [...]. Сергей же Львович и Надежда Осиповна, продолжая питать почему-то совершенно непонятную нежность к давно уже исчезнувшему с пушкинского горизонта самодуру, рассудили превратить собаку „Руслё” в одного из героев поэм дяди²⁶.

Следующий гувернер – Шедель, характером напоминал учителей из произведений Фонвизина, чем настоящего ментора:

Преемник Русло, Шедель, был тоже экземпляр своего рода: свободные от занятий с детьми досуги проводил он в передней, играя с дворней в дурачки, за что, в конце концов, и получил отставку²⁷.

В творчестве Александра Пушкина первый раз упоминание об образовании иностранными наставниками появилось в последнем рассказе из цикла *Повести покойного Ивана Петровича Белкина* (1830), в *Барышне – крестьянке*. Мисс Жаксон, опекунка главной героини Лизы получила работу гувернантки благодаря тому, что отец барышни увлекается английской культурой. Она не играет большой роли в повести, знаем ее как

сорокалетнюю чопорную девицу, которая белилась и сурьмила себе брови, два раза в год перечитывала *Памелу*, получала за то две тысячи рублей и умирала со скуки в этой варварской России²⁸.

²⁵ Л. Павлищев, указ. соч.

²⁶ Там же.

²⁷ Там же.

Странным является факт, что воспитательница Лизы не имела ничего против отношений ученицы с Настей, простой русской женщиной. В XIX веке типичная английская гувернантка была уверена, что из русской девочки сделать настоящую мисс можно только благодаря изоляции воспитанницы от „вредного” окружения русских нянь, а время от времени даже и от остальных домашних²⁹. Мисс Жаксон ничего подобного не делала. Лиза не только дружит с Настей, своей няней, но также умеет говорить „по-крестьянски” и знает всех в деревне. Молодая дворянка все свои действия держит от гувернантки в тайне, а также обманывает ее. Роль „душеприказчицы” семнадцатилетней девушки играет Настя. Разница в общении Лизы со своими наставницами мисс Жаксон и Настей напоминает отношения Александра Пушкина с иностранными учителями и обожаемой им Ариной Родионовной. Он так же, как и Лиза, дружил со своей няней и все свои чувства держал в тайне от других воспитателей.

Если на основании *Повестей покойного Ивана Петровича Белкина* можно сделать вывод, что некоторые мотивы и элементы фабулы автор создал по образцу своей личной жизни, то нет никакого сомнения относительно существования автобиографических мотивов в его известном романе в стихах *Евгений Онегин* (1823–1832). Кроме заметки об отце Евгения, что он „долгами жил” и „давал три бала ежегодно”³⁰, мы ничего не узнаем ни о родителях героя, ни об его отношениях с ними. Они просто не существовали в жизни молодого Онегина как Сергей Львович и Надежда Осиповна не существовали в жизни поэта. В романе появляется информация о том, как выглядело детство главного героя:

Сперва Madame за ним ходила,
Потом Monsieur ее сменил;
Ребенок был резв, но мил.
Monsieur l'Abbé, француз убогой,
Чтоб не измучилось дитя,
Учил его всему шутя,
Не докучал моралью строгой,
Слегка за шалости бранил,
И в Летний сад гулять водил³¹.

²⁸ А. Пушкин, *Барышня – крестьянка*, [в:] его же, *Драматические произведения*. Проза, Москва 1982, с. 240.

²⁹ О. Солодянкина, *Английские гувернантки в русских...*, указ. соч., с. 360.

³⁰ А. Пушкин, *Евгений Онегин*, [в:] его же, *Полное собрание сочинений в десяти томах*, т. 5: *Евгений Онегин*. *Драматические произведения*, Москва–Ленинград 1950, с. 10.

³¹ Там же.

Monsieur l'Abbé своими воспитательными методами напоминает графа де Монфора. Так же, как и гувернер Пушкина, l'Abbé „учил его всему шутя”³², а в отношениях с учеником был ласковым. По всей вероятности, этот фрагмент в романе был „поклоном” в сторону любимого Пушкиным гувернера³³.

В большинстве сочинений Александра Пушкина, в которых появляются гувернеры или гувернантки, не изображаются дети. Выступают в них молодые, почти взрослые люди, о детстве которых мы узнаем мало или можем только догадываться, как оно выглядело. В первый раз ребенок, воспитанный гувернерами, появился в неоконченном романе Пушкина *Дубровский* (1833). Этим ребенком является Саша, девятилетний внебрачный сын Кирилла Петровича Троекурова и мамзель Мими, гувернантки нанятой для дочери этого помещика, Маши. В романе нет никакой информации о том, как Мими справлялась с ролью опекунки молодой дворянки, но, анализируя роман, видно, что никаким образом мамзель Мими не могла иметь вредного влияния на молодую девушку. Маша – это скромная и спокойная молодая женщина, знающая французский язык и литературу XVIII века страны Жан Жака Руссо. Факт, что Маша более образованна и воспитана по сравнению со старшим Троекуровым, приводит к выводу, что все эти достоинства она получила благодаря не своему отцу, а своей гувернантке.

Дубровский это одно из произведений Пушкина, где поиск каких либо-автобиографических мотивов может закончиться излишней интерпретацией. Такого риска нет при анализе отрывков задуманного поэтом романа – *Русский Пелам* (1834–1835), где существуют сходства между детскими годами главного героя и детством Александра Пушкина. В отличие от Пушкина, его герой, Пелам, потерял мать в младенчестве. Жил вместе с новой семьей своего отца, его любовницей Анной Петровной Шереметовой и их сыном, Мишенькой. Когда Анна Петровна стала заниматься управлением дома, главный герой, как сын бывшей жены, потерял свою позицию в семье. У Пелама была другая жизненная ситуация, чем у поэта, но оба были меньше любимы, чем младшие братья, у обоих были подобные отношения как со своими отцами, так и наставниками. Так же как отец Александра Пушкина, отец Пелама любил его, но особо не интересовался его воспитанием и целиком заботу о нем оставил французским гувернерам.

Ни гувернеры, ни члены семьи не умели справляться с мальчиком-шалуном. Сам Пелам великолепно понимал, почему им не

³² Там же.

³³ С. Макаренко, указ. соч.

удавалось его воспитать так, как они этого хотели: „Я был резов, ленив и вспыльчив, но чувствителен и честлюбив, и ласкою от меня можно было добиться всего”³⁴. Александр Пушкин такими же словами мог бы описать и свои детские годы: слушался только тех наставников, которые относились к нему с заботливостью.

Художественная литература больше внимания обращала на критику дворянского воспитания, чем на описание его хороших примеров. Причиной тому являлся факт, что воспитание дворянина было нацелено на создание такого человека, который получал образование не для какого-то успеха, а для самого себя, честного, храброго и благовоспитанного³⁵. В сочинениях русских писателей появлялся образ частного воспитателя, однако часто он играл второстепенную роль или был наделен стереотипными чертами³⁶. Совершенным примером большого влияния воспитателей на своих учеников являлось как само детство Александра Пушкина, так и его произведения. Читая сочинения автора *Пиковой дамы*, можно сделать вывод, что время, проведенное с гувернерами и гувернантками, оставило в памяти поэта только плохие воспоминания, но это не совсем правда. Как в личной жизни поэта, так и в его произведениях появляются опекуны, имеющие различного рода влияние на психику своих воспитанников.

³⁴ Там же.

³⁵ О. Муравьева, „Во всем блеске своего безумия”..., указ. соч.

³⁶ М. Барашев, указ. соч., с. 229.

**KONCEPT ZERWANIE W DYSKURSIE
ROSYJSKICH I ANGIELSKICH UŻYTKOWNIKÓW FORÓW**

**КОНЦЕПТ РАЗРЫВ ОТНОШЕНИЙ В ДИСКУРСЕ
РУССКИХ И АНГЛИЙСКИХ ФОРУМЧАН**

**THE CONCEPT OF A *BREAK-UP*
ON RUSSIAN AND ENGLISH LOVE FORUMS**

Natalia Zatoń

Uniwersytet im Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska

Abstract: The aim of this article is to present the concept of a *break-up* on Russian and English love forums. In the center of our interest was the question how the feelings and emotions are narrated and whether there are any noticeable gender or cultural differences. Computer Mediated Communication Discourse Analysis was used as a scientific method in this research. The results of the research show that there are several patterns of behavior which influence the discourse of forum users. Linguistic analysis of the discourse revealed differences between normal communication and computer mediated communication.

Słowa kluczowe: koncept, dyskurs, zerwanie, komunikacja za pomocą komputera, gender, forum

Ключевые слова: концепт, дискурс, разрыв отношений, коммуникация с помощью компьютера, гендер, форум

Keywords: concept, discourse, break-up, Computer Mediated Communication, gender, forum

Relacje międzyludzkie i powiązane z nimi przeżycia są podstawą badań specjalistów z różnych dziedzin. Temat miłości, zarówno szczęśliwej jak i nieszczęśliwej, od niepamiętnych czasów pojawia się w literaturze i szeroko pojętej sztuce; udowadnia to ważne miejsce tej sfery uczuciowej w życiu człowieka. Niebagatelną kwestią okazuje się rozpad związku dwojga ludzi, a przede wszystkim następujące po nim reakcje psychiczne oraz emocjonalne. Zerwanie kojarzone jest z wachlarzem negatywnych następstw: depresją, lękiem, poczuciem samotności, tłumieniem uczuć czy też alienacją i obawą przed ponownym zaangażowaniem¹. Ze względu na ogrom emocji towarzyszących rozpadowi związku

¹ D. Davis, P. R. Shaver, M. L. Vernon, *Physical, emotional, and behavioral reactions to breaking up: The roles of gender age, emotional involvement, and attachment style*, "Personality and Social Psychology Bulletin" 2003, no. 29, [w:] źródło elektroniczne: <http://psp.sagepub.com/cgi/content/abstract/29/7/871> (21.12.2013), s. 871–884.

dwojga ludzi wiele prac poświęca się analizie samego zjawiska zerwania, jego skutków i wpływu na emocje i dalsze życie uczuciowe obu stron.

W centrum zainteresowania badaczy pojawiają się różnice genderowe oraz kulturowe, zwraca się uwagę na to w jakiej formie mówi się o uczuciach i jakie środki wyrazu są w tym celu stosowane. Rozwój nowych technologii, oraz pojawienie się platform należących do grona serwisów określanych Web 2.0, skierowało uwagę badaczy także na zagadnienia związane z komunikacją za pomocą komputera (CMC – Computer Mediated Communication²). Serwisy należące do Web 2.0 charakteryzują się bardzo dużym wkładem ze strony samych użytkowników, a nie tylko twórców. Platformy te opierają się na treściach i materiałach zamieszczanych przez internautów oraz na interakcjach zainspirowanych w odpowiedzi na multimedialną zawartość danych stron. Przykładami takich serwisów mogą być Facebook, Gmail, Youtube, Google Docs, Sound Cloud, Google Wave, Prezi. W ramach analizy dyskursu użytkowników różnych serwisów bierze się pod uwagę strukturę wypowiedzi, znaczenie, rodzaj interakcji oraz aspekty socjolingwistyczne³.

We współczesnych badaniach dotyczących komunikacji za pomocą komputera zwraca się dużą uwagę na możliwości, jakie otworzył przed swoimi użytkownikami internet i platformy Web 2.0. Podkreśla się kwestię dużej anonimowości internautów oraz asynchroniczność komunikacji na niektórych serwisach jako aspekty wpływające na sposób i rodzaj prowadzonej wymiany informacji. Nie sposób nie wspomnieć o kwestii równości, szczególnie jeśli chodzi o kwestie genderowe. Jako przykład badania łączącego analizę dyskursu w komunikacji za pomocą komputera z aspektami genderowymi i kulturowymi można przytoczyć artykuł Antonio Garcia Gomeza traktujący o odcieśnieniu i przestrzeni cyfrowej, a w szczególności o dyskursie genderowym w narracji nastolatek⁴. Pod uwagę bierze się wypowiedzi dotyczące związków na brytyjskich oraz hiszpańskich blogach. Badacz podkreśla, iż analiza wpisów odkrywa nowy kontekst w ramach tego jak młode osoby kreują swoją

² J. Grzenia, *Komunikacja językowa w Internecie*, Warszawa 2006, s. 13–43. Zob. także: S. Herring, *Computer-mediated discourse analysis: An approach to researching online behavior*, [w:] S. A. Barar, R. Kling and J. H. Gray (eds), *Designing for Virtual Communities in the Service of Learning*. New York-Cambridge: Cambridge University Press 2004, [w:] źródło elektroniczne: <http://ella.slis.indiana.edu/~herring/cmda.pdf> (01.11.2013).

³ S. Herring, *Discourse in Web 2.0: Familiar, reconfigured, and emergent*, [w:] D. Tannen & A. M. Tester (eds.), *Georgetown University Round Table on Languages and Linguistics 2011: Discourse 2.0: Language and new media*, Washington, DC: Georgetown Univ. Press, s. 1–25, [w:] źródło elektroniczne: <http://ella.slis.indiana.edu/~herring/GURT.2011.prepub.pdf> (29.12.2013).

⁴ A. G. Gomez, *Disembodiment and cyberspace: Gendered discourses in female teenagers' personal information disclosure*, "Discourse Society" 2010, no. 21, s. 135–160.

tożsamość, także w odniesieniu do swoich byłych i obecnych partnerów. Gomez sugeruje, że społecznie postrzegana tożsamość nastolatków nie pokrywa się z tożsamością, którą oni sami chcą kreować i rozwijać. Internet daje użytkownikom wybór tego w jaki sposób będą wyrażać w dyskursie siebie i swoje role genderowe⁵.

Platformy należące do Web 2.0 okazują się być wykorzystywane niejednokrotnie jako źródło wiedzy i wsparcia emocjonalnego. Osoby, które przeżyły rozstanie nie są tu wyjątkiem. Dyskusje toczące się na forach internetowych oraz portalach społecznościowych ujawniają wielką potrzebę użytkowników do rozmawiania na temat zakończonych związków a także emocji z tym związanych. W niniejszym artykule przedstawiam próbę analizy 2 forów – rosyjskiego (www.pickup.ru) oraz angielskiego (www.enotalone.com) pod względem możliwych różnic genderowych oraz kulturowych przejawiających się w dyskursie dotyczącym aspektu zerwania i jego konsekwencji. Celem badania było określenie czy występują różnice między dyskursem kobiet i mężczyzn w odniesieniu do zakończonej relacji. Kontrastowo zostały pokazane tendencje występujące na forum angielskim i rosyjskim, z założeniem iż dyskurs może zależeć od podłoża kulturowego. Podstawowym założeniem badań było stwierdzenie iż przedstawiciele różnych płci, oraz różnych sfer kulturowych w odmienny sposób będą się wypowiadać na temat zerwania w komunikacji za pomocą komputera. Wzięte pod uwagę zostały przesłanki z gruntu psychologicznego, w tym także niektóre stereotypy.

Obydwa fora zostały wybrane ze względu na zbliżony profil i podobny zakres poruszanych tematów. Są to grupy dyskusyjne potocznie określane mianem stron dla zakochanych, gdzie temat zerwania jest wyodrębniony jako samodzielna kategoria wpisów. Do analizy zostało wybrane 60 wpisów, po 30 z każdego forum. Głównymi kryteriami wyboru były: zgodność tematu (zerwanie jako punkt wyjściowy), jak największa aktualność (nie starsze niż sprzed 6 miesięcy), zbliżona struktura (zgodna z wymogami administratorów forów) oraz wiek użytkowników (mieszczący się w zakresie 18–29 lat). Początkowe założenie o zachowaniu równej proporcji między wpisami kobiet i mężczyzn zostało odrzucone ze względu na dużą dysproporcję aktywności przedstawicieli obu płci na forach. Analiza wpisów została oparta o model analizy dyskursu komunikacji za pomocą komputera (CMDA – Computer Mediated Discourse Analysis)⁶.

Jednym z założeń CMDA jest fakt, iż dyskurs odzwierciedla pewne powtarzające się wzorce (stosowane w wypowiedzi świadomie lub nieświadomie). Jednocześnie ukazuje wybory dokonane przez wypowia-

⁵ Ibidem, s. 136–137.

⁶ S. Herring, op. cit., [w:] źródło elektroniczne: <http://ella.slis.indiana.edu/~herring/cmda.pdf> (29.12.2013).

dającego się, zarówno te lingwistyczne, jak i kognitywne i socjalne⁷. Zgodnie z tymi założeniami najpierw, na każdym z forów wyodrębnione zostały makrotematy – tematy przewodnie, które pojawiały się w największej liczbie wpisów, określone zostały tendencje i powtarzające się schematy. Następnie analizie zostały poddane cechy lingwistyczne i ekstralingwistyczne wybranych wypowiedzi. Procedura wyodrębniania makrotematów na każdym z forum przebiegała w taki sam sposób. Głównym celem było znalezienie wspólnych tendencji i schematów powtarzających się w wielu wpisach dotyczących samego faktu zerwania oraz konsekwencji tego zjawiska. W centrum zainteresowania były także środki lingwistyczne używane do wyrażenia uczuć i emocji. Nazwy makrotematów są określeniami utworzonymi przeze mnie jedynie na potrzeby tego badania. Literatura z dziedziny psychologii, traktująca o zerwaniu i jego konsekwencjach, została uwzględniona w procedurze dopiero po przeprowadzeniu analizy tematycznej, aby treści tam zawarte nie wpłynęły na ocenę materiału. Po zakończeniu wyodrębniania grup wpisów mających wspólne schematy i udowadniających pewne tendencje, porównano zebrany materiał z literaturą specjalistyczną. Zauważono zgodność pewnej części wyników z konceptami opisywanymi w literaturze psychologicznej. Poniżej zaprezentowano wyodrębnione makrotematy, a następnie przedstawiono je w kontraście z informacjami zaczerpniętymi ze wspomnianej literatury. Przykłady wypowiedzi zostały przytoczone w oryginalnej formie, nie ingerowano w gramatykę, ortografię ani interpunkcję. Tłumaczenia są mojego autorstwa.

W obrębie forum angielskiego zostało wyodrębnionych 7 makrotematów: 1. „no contact” (brak kontaktu) jako najlepsze lekarstwo, 2. poczucie niesprawiedliwości / złość w stosunku do ekspartnera/ ekspartnerki, 3. nieustająca miłość, 4. obawa przed ponownym zakochaniem się, 5. bezradność wobec ogromu emocji/ prośba o pomoc, 6. ciągle zmiany emocjonalne oraz 7. radzenie sobie z wiadomościami od ekspartnera/ekspartnerki. Najważniejszą cechą łączącą wszystkie makrotematy było silne nacechowanie emocjonalne wypowiedzi forumowiczów. Przeważająca część wpisów ujawniała negatywne następstwa zerwania: samotność, narastający gniew, trudny do opanowania natłok emocji oraz niepewność w kwestii przyszłości (*What I'd do just to rewind 2 years to be happy again, this has been the worst year of my life, I pray everynight things will get better but I know deep down they aren't – To co chciałbym zrobić to cofnąć te 2 lata, znowu być szczęśliwym. To był najgorszy rok w moim życiu, modlę się codziennie żeby było lepiej, ale w głębi duszy wiem, że to się nie stanie*). Poza makrotematem „nieustająca miłość” ekspartnerzy/rki przedstawiani są jako przyczyna cierpienia i problemów, forumowicze wyrażają swój

⁷ Ibidem.

ogromny żal i pretensje, obarczając stronę przeciwną odpowiedzialnością za zerwanie i jego negatywne konsekwencje. W obrębie makrotematów „brak kontaktu jako najlepsze lekarstwo”, „bezzadność wobec ogromu emocji” i „ciągłe zmiany emocjonalne” z łatwością można zaobserwować strategie oraz schematy opisywane jako najczęściej pojawiające się w odpowiedzi na zerwanie relacji dwojga ludzi. Przede wszystkim występuje taktyka unikania, dążenie do całkowitego wyeliminowania z rzeczywistości wszystkiego co jest w jakikolwiek sposób powiązane z ekspartnerem/ką (*I finally got really pissed a week ago and told him not to contact me ... and I told him he can't go in and out of my life. I've eliminated him from all my social networks/deleted his number etc.* – *W końcu naprawdę się zezłościłam i powiedziałam mu, żeby się ze mną nie kontaktował... i powiedziałam mu że nie może pojawiać się i znikać z mojego życia. Usunęłam go ze wszystkich serwisów / usunęłam jego numer itd.*). Osoby skłaniające się ku takiemu rozwiązaniu trzymają swoje emocje na wodzy, nie szukają potwierdzenia swoich racji u innych, polegają na swojej ocenie sytuacji. Mogą wykazywać skłonności do używania alkoholu lub różnych substancji odurzających⁸.

Makrotematy „poczucie niesprawiedliwości/złość w stosunku do ekspartnera/ekspartnerki” oraz „nieustająca miłość” obrazują pierwszą fazę reakcji na zerwanie – fazę protestu. Na tym etapie emocje są najsilniejsze, występuje też niedowierzanie temu co się zdarzyło, są podejmowane usilne próby odzyskania utraconych relacji miłosnych (*Please i really miss her and think of her everyday! – Proszę ja naprawdę za nią tęsknię i myślę o niej codziennie!*). „Bezzadność wobec ogromu emocji” oraz „ciągłe zmiany emocjonalne” obejmują wpisy charakteryzujące fazę rozpacz. W jej trakcie następuje przyjęcie do wiadomości rozpadu związku i faktu, że były partner został utracony. Faza rozpacz często charakteryzuje się występowaniem problemów z jedzeniem i spaniem, nastrojami depresyjnymi, wycofaniem z życia społecznego, oraz przemożnym smutkiem (*But it's been SO hard for me---I'm an emotional rollercoaster and completely heartbroken. --- every morning I wake up---sad, depressed, thinking about him.* – *Ale to było TAK trudne dla mnie – jestem na huśtawce emocjonalnej i mam złamane serce – każdego ranka budzę się---smutna, w depresji; myśląc o nim*). Stopień intensywności reakcji zależy od wielu czynników indywidualnych, takich jak poziom zażyłości między byłymi partnerami, osobiste zaangażowanie w dany związek czy ogólna emocjonalność jednostki⁹. Zupełnie odmiennym etapem jest tzw. reorganizacja, następująca po jednej lub po obu wyżej wymienionych fazach. Charakterystyczne dla

⁸ D. Davis, P. R. Shaver, M. L. Vernon, op. cit, [w:] źródło elektroniczne: <http://psp.sagepub.com/cgi/content/abstract/29/7/871>, (21.12.2013), s. 873.

⁹ Ibidem.

procesu reorganizacji jest zaangażowanie w nowe aktywności, lub powrót do dotychczasowych zainteresowań z właściwym dla danej osoby zaangażowaniem i energią. W zależności od cech indywidualnych niektóre osoby mogą dojść do wniosku, iż zakończona relacja z daną osobą wzbogaciła ich doświadczenie życiowe, więc zachowanie przyjacielskich stosunków z dotychczasowym partnerem jest jak najbardziej możliwe¹⁰. Wpisy przyporządkowane do makrotematów „obawa przed ponownym zakochaniem się” oraz „radzenie sobie z wiadomościami od ekspartnera/ki” wskazują na długotrwały wpływ zerwania na działania i emocje jednostki. Nawet po przejściu początkowych faz, tj. protestu czy też desperacji, fakt zerwania może decydować o późniejszym postrzeganiu siebie oraz innych, radykalnym spadku samooceny oraz zaufania w stosunku do potencjalnych przyszłych partnerów/rek (*At the moment it seems incomprehensible to me that I could have those feelings about someone new. I'm prepared for a long wait before the right person comes along, but reading others responses here makes me feel that that is at least normal – Na razie jest to dla mnie niewyobrażalne, że mógłbym żywić uczucia w stosunku do kogoś innego. Jestem przygotowany na długie czekanie na tę właściwą osobę, ale czytanie innych wpisów sprawia, że czuję, że to przynajmniej normalne*).

Analiza wpisów na forum angielskim ukazała zdecydowane różnice w narracji kobiet i mężczyzn. Wpisy przedstawicielek płci pięknej były wyraźnie przepełnione negatywnymi emocjami, przede wszystkim gniewem i złością wobec ekspartnerów (*My life is crashing down and I can't live being this low anymore. I'm sick everyday, I have to live with anxiety problems, – Moje życie runęło w gruzach i nie mogę już tak żyć. Jestem chora każdego dnia, muszę przezwyciężać problem jakim jest strach*). Zakończony związek opisywany jest jako źródło bólu i cierpienia, dlatego też kobiety za wszelką cenę chcą unikać kontaktu z byłym. Wpisy kobiet potwierdzają tendencje do zmian emocjonalnych, nad którymi trudno jest zapanować, dlatego też wiele użytkowniczek usilnie prosi o pomoc w podjęciu decyzji. Uwidacznia się potrzeba znalezienia oparcia wśród innych osób na forum, otrzymania porad, aprobaty dla swoich decyzji i działań. Wpisy mężczyzn także charakteryzowały się wysokim stopniem emocjonalności, jednak wyrażane obawy i wątpliwości dotyczyły nie tyle chwili obecnej, ile kwestii przyszłościowych (*I'm just really bothered by the feeling that nothing will ever compare to my first love – Naprawdę się martwię [moim] poczuciem, że nic nie będzie się mogło równać z moją pierwszą miłością*). Zerwanie spowodowało, iż przedstawiciele płci męskiej utracili pewność siebie i wiarę w możliwość udanego życia emocjonalno-uczuciowego w przyszłości. W przeciwieństwie do kobiet, mężczyźni wydają się mieć większe problemy z odcięciem się od byłej partnerki, wciąż ży-

¹⁰ Ibidem, s. 874.

wią wobec niej pozytywne uczucia. Decyzja o braku kontaktu jest trudniejsza do podjęcia, przynosi więcej cierpienia, a okres powrotu do stanu emocjonalnego sprzed zakończonego związku jest dłuższy niż można wnioskować z wpisów kobiet.

W kwestii językowej na forum angielskim można zaobserwować nagminne użycie akronimów takich jak NC (*no contact* – brak kontaktu), OW (*other woman* – inna kobieta), BU (*breakin-up* – zerwanie) oraz wielu innych. Skrótów te nie są charakterystyczne dla analizowanego forum, powszechnie występują na różnych serwisach anglojęzycznych. Funkcją owych skrótów jest przyspieszenie i usprawnienie komunikacji, używanie ich stwarza wrażenie przynależności do danej grupy, społeczności, która wypracowała pewien system komunikacji. Komunikacja za pomocą komputera wymusza pewne zmiany w użyciu zarówno gramatyki jak i ortografii, głównie ze względu na niemożliwość użycia odpowiednich gestów, dźwięków i mimiki. Specyficzna typografia i ortografia z reguły mają za zadanie odzwierciedlić zamierzone emocje i podteksty wypowiedzi. Poziom i częstotliwość użycia różnych zabiegów w komunikacji za pomocą komputera są zależne od języka, w którym odbywa się komunikacja, od specyfiki używanego urządzenia, charakteru danego serwisu lub cech indywidualnych jego użytkowników¹¹. Na forum angielskim najczęściej spotykane zabiegi to użycie wielokropków (np. *which is always really tough for me...; Ex wants to talk... – to jest zawsze bardzo trudne dla mnie...; była chce porozmawiać...*), emotikon (*I used to be sooo happy with her..... ☺ – byłem tak szczęśliwy z nią..... ☺*), wielokrotnych wykrzykników (*since then I've been at a loss!!; I go out a lot, made lots of new friends!! – od tego czasu jestem stracony!!; dużo wychodzę, poznałem wielu nowych znajomych!!*) oraz niestandardowej kapitalizacji (*I am still REALLY struggling; I COULD love in the future; But it's been SO hard for me – Ja NAPRAWDĘ wciąż walczę; MÓGŁBYM kochać w przyszłości; ale to była TAK trudne dla mnie*). Wszystkie wymienione zabiegi są określane jako standardowe dla komunikacji za pomocą komputera¹². Badany materiał sugeruje iż wielokropki z reguły mają odzwierciedlać pauzy w wypowiedzi, niepewność, zawahanie lub melancholię osoby wypowiadającej się. Emotikony, wykrzykniki i niestandardowa kapitalizacja mają różnorakie zastosowanie. Przede wszystkim mają obrazować silne emocje, podkreślać najważniejsze części wypowiedzi, dawać upust złości i niezadowoleniu. Brak odpowiedniej kapitalizacji może być wynikiem zwykłej niedbałości o formę wypowiedzi.

¹¹ S. C. Herring, *Grammar and Electronic Communication*, [w:] C. Chapelle (ed.) *Encyclopedia of applied linguistics*, Wiley-Blackwell 2011.

¹² Ibidem.

Analiza forum rosyjskiego pozwoliła wyodrębnić następujące makrotematy: 1. cierpienie i rozpacz, 2. idealizacja ukochanej/ukochanego, 3. samodoskonalenie, 4. nieprzeparte uczucie własnej głupoty. Przyporządkowanie owych makrotematów do omawianych już faz występujących po zerwaniu relacji okazało się dużo trudniejsze niż na forum angielskim. Wiele wpisów łączy w sobie cechy charakterystyczne dwóch lub trzech faz, granice między poszczególnymi etapami albo się rozmywają, albo w ogóle nie są widoczne. W obrębie makrotematu „cierpienie i rozpacz” występują wpisy najbardziej emocjonalne, przepełnione złością, poczuciem niesprawiedliwości, skrzywdzenia, żalu, zagubienia w rzeczywistości. Forumowicze usilnie domagają się rad i pomocy, tłumaczą się ze swoich decyzji i działań, wspólnie szukają nowych rozwiązań (*Как мне поступить? Как мне действовать? Помогите мне, вариант забыть и искать другого лучше не предлагайте, сама об этом думала*). „Idealizacja ukochanej / ukochanego” to makrotemat obejmujący wpisy pełne pozytywnych ocen byłych partnerów i partnerek. Użytkownicy nawet jeśli czują się skrzywdzeni zaistniałą sytuacją to nie ukrywają swojego zachwytu zaletami drugiej osoby, podkreślają jej wyjątkowość, byliby w stanie wiele wybaczyć jeśli tylko byłaby możliwość powrotu do zakończonej relacji (*Она – мисс популярность, лучезарная такая, красивая, из тех о ком много сплетничают, но мало что знают*). Trzeci makrotemat, „samodoskonalenie”, dotyczy jedynie mężczyzn. Znacząca ilość wpisów poświęcona była działaniom podjętym po zerwaniu w ramach reorganizacji swojego życia. Mężczyźni dzielili się na dwie grupy. Jedna z nich podjęła decyzję o samodoskonaleniu w ramach planu odzyskania utraconej partnerki. Wyszli oni z założenia, że spełnienie pewnych oczekiwań swoich ekspartnerek, może zmienić decyzję kobiet dotyczącą zerwania. Druga grupa mężczyzn postanowiła zmienić swoje życie w jakimś aspekcie, aby podnieść własną samoocenę i stać się atrakcyjnymi dla przyszłych partnerek (*Развиваю себя. Курсы английского + пойду в тренажерку на днях. Музыка. Меняю стиль. Читаю книги по пикапу*). Ich zamiarem było udowodnienie sobie i innym, że w przeszłości ich nie doceniono. Samodoskonalenie obejmowało różne sfery – poprawę kondycji fizycznej, rozwój intelektualny, zmianę wyglądu, zainteresowań czy też stylu życia. Ostatni makrotemat „nieprzeparte uczucie własnej głupoty” ukazuje zerwanie jako największą pomyłkę w życiu forumowiczów. Widoczne są tutaj wszystkie fazy opisywane wcześniej. Najczęściej wpisy pełne są rozczarowania własnymi, nieudolnymi działaniami, pomyłkami i pochopnymi decyzjami. Są to wypowiedzi zdecydowane, nie pozostawiające wiele miejsca na domysły (*Короче ребята, я идиот. [...] Пожалуйста помогите убогому. Хоть как-то*).

Analiza wpisów pod względem genderowym pokazuje, że kobiety są bardziej emocjonalne w swojej narracji, a ich opisy są bardziej metafo-

ryczne (*В итоге он сел мне на шею. Грубо говоря ноги лизала. По его словам вечно не права я... Вечно пытается „выйти чистым из воды”*). Żeńska część forumowiczów nie jest skłonna do oceniania swoich ekspartnerów, występuje raczej potrzeba uzyskania wsparcia i rad. Cała uwaga skupia się na ich osobie, ich przeżyciach i przemyśleniach. Narracja męskiej części użytkowników jest bardzo szczegółowa i w każdym przypadku odpowiada wymaganiom administratorów¹³. Duży nacisk kładzie się na kwestię samodoskonalenia, poszukiwanie przyczyn problemów w sobie samym. Mężczyźni, w przeciwieństwie do kobiet, poszukują *raczej* poparcia dla podjętych już decyzji, a nie odpowiedzi na swoje pytania i wątpliwości; są zdecydowani i bardzo konkretni (*Ситуация такова – встречался с девушкой 2,5 месяца, знакомы были давно с одного мероприятия но не общались. Она где то 7–8 правильная умная девочка*).

Podobnie jak na forum angielskim, na rosyjskim pojawia się ogromna ilość skrótów, które są powszechne dla forów tego rodzaju. Są to na przykład skróty **ожп** (особа женского пола – osoba płci żeńskiej), **пз** (признаки заинтересованности – oznaki zainteresowania) **дод** (давай останемся друзьями – zostanemy przyjaciółmi), **т10д** (тряхни 10 других – zalicz 10 innych) itp. Podobne jest również użycie wielokropków oraz wielokrotnych wykrzykników (*все ему прощала... прекращаю наши отношения на время...; Помогите пожалуйста вернуть парня!!!!*), które pełnią praktycznie takie same funkcje jak na forum angielskim. Nie występuje niestandardowa kapitalizacja, jedynie niektóre wpisy pozbawione są znaków interpunkcyjnych. Użycie emotikon jest bardzo znikome.

Analiza obu forów ukazuje pewne pozalingwistyczne różnice między wpisami. Warto zwrócić uwagę, że mężczyźni są dużo bardziej aktywni na forum rosyjskim, na którym to wyróżnia się makrotemat stworzony jedynie przez przedstawicieli tej płci. Dużo więcej panów na forum rosyjskim jest skłonnych walczyć o byłą partnerkę, podczas gdy na angielskim więcej osób skłania się ku stosowaniu zasady no contact (brak kontaktu). Wpisy na forum rosyjskim są bogatsze w pozytywne emocje, użytkownicy idealizują byłych partnerów, piszą o pozytywnych uczuciach, o procesie samodoskonalenia i planach na przyszłość. Wpisy na forum angielskim przepełnione są negatywnymi emocjami, nawet agresją. Nie udało się wyodrębnić żadnego pozytywnego makrotematu. Materiał zebrany z obu forów sugeruje wielką potrzebę internautów do uzyskania pomocy i rady z zewnątrz, a także anonimowego wyrzucenia z siebie najróżniejszych emocji i przemyśleń.

¹³ Na forum obowiązuje schemat dotyczący tworzenia nowego wątku dotyczącego związku. Należy opisać partnera/partnerkę, ocenić wygląd i charakter w skali od 1 do 10, przedstawić historię związku, a dopiero później opisać bieżący problem.

Przedstawiona analiza rzuca nowe światło na niektóre założenia dotyczące tego jak kobiety i mężczyźni radzą sobie z emocjonalnymi przejściami, takimi jak na przykład zerwanie. We współczesnych badaniach emocji coraz większy nacisk kładzie się na to jak płeć jest połączona z odczuwaniem, przekazywaniem i wyrażaniem emocji. Psychologowie często odwołują się do stereotypów i powszechnych przekonań na temat przeżyć i związanych z nimi uczuć, badając na ile są one zgodne z prawdziwym wpływem różnych odczuć na nasze życie¹⁴. Jedną z najlepiej udokumentowanych reguł dotyczących różnic między kobietami i mężczyznami w kwestii wyrażania emocji jest fakt, iż mężczyźni jeśli nie są do tego nakłaniani, nie są skłonni do rozmów na tematy związków i relacji międzyludzkich. Są też zdecydowanie mniej zainteresowani rozmowami o emocjach powiązanych z owymi relacjami. W standardowej komunikacji niechęć ta zmniejsza się jeśli dyskusja toczy się w gronie samych mężczyzn, pozostających w bliskich relacjach przyjacielskich. Kobiety wykazują gotowość do dyskusji na temat emocji w dużo bardziej zróżnicowanym gronie¹⁵. Ważne jest też to, że mężczyźni uważają proszenie o pomoc i konsultacje u specjalisty za zachowanie bardzo niemęskie¹⁶.

Co więcej, nawet uczucia takie jak gniew, stereotypowo kojarzone z dyskursem mężczyzn, częściej są omawiane i analizowane w wypowiedziach kobiet. Wiele badań udowadnia, że kobiety od dzieciństwa są skłonne do okazywania oraz werbalnego wyrażania swoich emocji¹⁷.

Jeśli przyrównać tendencje omawiane w literaturze specjalistycznej do wyników przeprowadzonego badania można zauważyć pewne zależności. Trzeba podkreślić, że niechęć mężczyzn do uzyskiwania porad u specjalisty nie wpływa na stopień partycypacji na anonimowym forum internetowym. Można wysnuć wniosek iż taki sposób omawiania problemów i emocji (kwestia wspomnianego odcieśnienia występującego w trakcie komunikacji za pomocą komputera) jest dla przedstawicieli tej płci bardzo komfortowy i nie krępujący. W odniesieniu do kobiet warto zauważyć, iż żadne reakcje emocjonalne – ani tłumienie gniewu, ani jego wybuchy nie były na forum krytykowane. Obie tendencje wy-

¹⁴ S. A. Shields, *Thinking about gender, thinking about theory: Gender and emotional experience*, [w:] A. H. Fisher, *Gender and emotion: Social psychological perspectives*, Cambridge 2000, s. 4.

¹⁵ Ibidem, s. 3–8.

¹⁶ R. O'Brien, K. Hunt, G. Hart, *It's caveman stuff, but is to a certain extent how guys still operate: men's accounts of masculinity and help seeking*, "Social Science & Medicine" 2005, no. 61, [w:] źródło elektroniczne: http://www.academia.edu/336336/Its_Caveman_Stuff_but_That_is_to_a_Certain_Extent_How_Guys_Still_Operate_Mens_Accounts_of_Masculinity_and_Help_Seeing, (12.12.2013), s. 503–516.

¹⁷ S. A. Shields, op. cit., s. 11.

stępujące w codziennej komunikacji nie zostały potwierdzone w analizowanym materiale z zakresu komunikacji za pomocą komputera.

Zakończenie związku między ludźmi jest katalizatorem różnych sytuacji. W wielu sferach życia udaje się zaobserwować wpływ tego zjawiska na zachowanie działania różnych osób. Z przeprowadzonego badania wynika, iż pomimo dużej zależności postępowania byłych partnerów od ich cech indywidualnych, można wyodrębnić wspólne tendencje i schematy działań. Podobne są również środki lingwistyczne używane do wyrażania określonych emocji i uczuć. Analizowany materiał ukazał, że nie wszystkie stereotypowe założenia dotyczące życia emocjonalnego kobiet i mężczyzn są prawdziwe i uniwersalne. Znaczące różnice wskazano między tendencjami pojawiającymi się w zwykłej komunikacji i komunikacji za pomocą komputera. Przeprowadzone badanie może służyć jako baza dla dalszej analizy zarówno komunikacji za pomocą komputera w kontekście stereotypowego postrzegania kobiet i mężczyzn, a także w kontekście środków językowych używanych do narracji nasyconej emocjonalnie.

**KILKA SŁÓW O „TEMACIE PETERSBURSKIM”
W LITERATURZE ROSYJSKIEJ PIERWSZEJ POŁOWY XIX WIEKU**

**НЕСКОЛЬКО СЛОВ О „ПЕТЕРБУРГСКОЙ ТЕМЕ”
В РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIX ВЕКА**

**A FEW WORDS ABOUT “THE ST. PETERSBURG THEME”
IN RUSSIAN LITERATURE OF THE FIRST HALF OF 19TH CENTURY**

Marta Zawichrowska

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Bydgoszcz – Polska

Abstract: The aim of this study is to analyze the transformation and different approaches towards “the St. Petersburg theme” in selected works of Russian writers at the end of the first part of the 19th century. This theme is known as the St. Petersburg text. The main focus of the study is put on the evolution of the St. Petersburg text in the literary historical process and the way it is presented in the literature of particular writers of the period. Furthermore, an attempt has been made to analyze how historical events and personal experiences of the writer affected the metamorphosis of the St. Petersburg text in the author’s literary works. In this paper, we shall confine our attention to Gogol’s *Petersburg tales*, a series of stories connected with the city of St. Petersburg of the 1830s and 1840s, as well as the poetry of that period.

Słowa kluczowe: „Temat petersburski”, literatura rosyjska, transformacje, ewolucja „tekstu petersburskiego”, Petersburg, *Petersburskie opowiadania*

Ключевые слова: „Петербургская тема”, русская литература, трансформации, эволюция „петербургского текста”, Петербург, *Петербургские повести*

Keywords: “St. Petersburg theme”, Russian literature, transformation, evolution of the St. Petersburg text, Petersburg, *Petersburg tales*

Целью нашей работы является попытка представить трансформации и разные отношения к „петербургской теме” в избранных произведениях русской литературы конца первой половины XIX века, которую мы определяем как „петербургский текст”.

„Петербургский текст” – это некий синтетический свертхтекст, с которым связываются высшие смыслы и цели. Только через этот текст Петербург совершает прорыв в сферу символического и провиденциального. Он определен эмпирическим указанием круга основных текстов русской литературы, связанных с ним и соответственно хронологических рамок его¹.

¹ В. Н. Топоров, *Миф. Ритуал. Символ. Образ. Исследования в области мифопоэтического*, Москва 1995, с. 275.

Нас особенно интересует эволюция „петербургского текста“ в развитии историко-литературного процесса и способ его представления в зависимости от специфики творчества писателя и времени, в котором пришлось ему жить и создавать. Причем постараемся ответить на вопрос, как исторические события и личные переживания творца повлияли на метаморфозу „петербургского текста“ в очередных авторских представлениях. Свое внимание сосредоточим на цикле повестей Гоголя под общим названием *Петербургские повести*, которые объединяет общее место действия – Петербург 30–40-х годов XIX века.

Понятие „петербургский текст русской литературы“ выдвинул в начале 1970-х годов выдающийся русский филолог – Владимир Топоров. По его мнению, „петербургский текст“ является не просто зеркалом, усиливающим эффект представления города, но устройством, с помощью которого и совершается переход „a realibus ad realiora“, а также пресуществление материальной реальности в духовные ценности². Таким образом, „петербургский текст“ является одновременно и репрезентацией, и репрезентируемым, и текстом, и Петербургом³. Ср.:

„Петербургский текст“ оказывается не только структурным инвариантом, продуцирующим вариативность художественных текстов, но и мифологемой, совмещающей в себе реальность свертктекста и внетекстуальную эмпирическую реальность. Аналитическая конструкция приобретает черты синтетического мифа, а „петербургский текст“ становится не просто миметической проекцией, но мистическим двойником Петербурга⁴.

С точки зрения Топорова, „петербургский текст“ представляет собой „сверхнасыщенную реальность“, „миф и сферу символического“⁵. Эта сверхнасыщенная текстуальная реальность характеризуется набором минимальных единиц с устойчивым значением, а также рядом правил их комбинирования. Из этого вытекает, что „петербургский текст“ обладает собственным словарем и грамматикой; является производящей тексты „машиной“ – то есть языком (или мифом), нежели текстом:

² Там же, с. 259.

³ Город основан в 1703 году Петром I. Его название менялось много раз: до 1914 года Санкт-Петербург, до 1924 Петроград, а до 1991 года Ленинград. В нашей статье будем употреблять название Петербург.

⁴ И. Калинин, „Петербургский текст“ московской филологии, [в:] электронный ресурс: <http://magazines.russ.ru/nz/2010/2/ka27.html> (15.12.2013).

⁵ В. Н. Топоров, указ. соч., с. 259.

Как и всякий другой город, Петербург имеет свой „язык“, ...и может быть понят как своего рода гетерогенный текст, которому приписывается некий общий смысл и на основании которого может быть реконструирована определенная система знаков, реализуемая в тексте⁶.

Как другие значительные города, так и Петербург имеет свои мифы, в частности, аллегоризирующий миф об основании города Петром I в 1703 году и о его демиурге. Но в русской истории Петербург уникален – именно ему в соответствие поставлен особый „петербургский текст“.

В 40–50-е годы XIX века изменяется подход к этому вопросу и сам язык писателей, старающихся представить в своем творчестве с помощью „петербургского текста“ и сквозь Петербург злободневные проблемы всей России и ее жителей. В произведениях этого времени замечается ненависть к общественным порядкам, которые уродуют человека, но также и глубокая любовь к русскому народу и родине.

Эти социальные проблемы особенно занимали Николая Гоголя. В творчестве „отца новой русской литературы“, как о нем говорил Виссарион Белинский⁷, отражены:

Истинная глубокая народность, любовь к родине и стремление принести ей посильную пользу, борьба со злом и демократизм⁸.

Сочувственное изображение мира простых людей из низших слоев общества, страдающих по поводу самодержавно-крепостного строя ярко представлены в *Петербургских повестях* Гоголя. Они появились в самый мрачный момент истории страны, когда произвол царского самодержавия был особенно сильным, а бунты крестьян подавлялись с особой жестокостью. Однако преследования и гонения не заглушили живой и независимой мысли передовых русских писателей, явившихся в это тяжелое время защитниками народа. К ним принадлежал также Гоголь:

О первых гоголевских повестях Белинский говорил, что они в „высочайшей степени народны“. И народность их основана на „страшной верности действительности“⁹.

Именно эту „страшную верность действительности“ мы замечаем в гоголевском сборнике рассказов и повестей.

⁶ Там же.

⁷ В. Г. Белинский (1811–1848) – русский писатель, литературный критик, публицист, философ-западник. Сотрудничал с журналами „Отечественные записки“ и „Современник“.

⁸ Л. Козлова, *Петербургские повести Н. В. Гоголя*, [в:] Н. В. Гоголь, *Петербургские повести*, Ленинград 1976, с. 5.

⁹ Там же, с. 7.

Чертой „петербургского текста” в произведениях из этого цикла является сатира и ирония. Они направлены на общественные отношения и резкие противоречия города Святого Петра, где нет места для настоящих людей и где „царствуют” глупцы. В *Петербургских повестях* Гоголь рисует панораму межчеловеческих отношений и дает характеристику жителей города Петра. „Петербургский текст” описанный Гоголем, представляет две противоположные группы людей. Одни довольны петербургской жизнью и характеризуются карьеризмом, взяточничеством, чиновничеством и презрением к беднякам. Такими героями являются подручник Пирогов, немцы-ремесленники Шиллер и Гофман, и обыватель Ковалев. Но с помощью „петербургского текста” Гоголь представил также жизнь другой социальной группы, а тем самым продолжил в своих произведениях существование проживающего в Петербурге „маленького человека”¹⁰. В *Петербургских повестях* с глубоким сочувствием и вниманием представляет он судьбу простых людей. Это униженные представители низших слоев общества, не отличающиеся силой характера и внешним обликом. Это художники: Пискарев и Чертков, а также Акакий Акакиевич Башмачкин, имя, отчество и фамилия которого указывают на низший социальный статус.

Гоголь не только описывает жизнь и проблемы своих героев, но также думает о том, каковы причины их недостатков и жизненного унижения. Сам Гоголь находит их в самой действительности самодержавно-крепостнического строя, в котором отношения между людьми основаны на угнетении, взяточничестве и продажности. Писатель рассматривает и описывает в своих повестях, какую реакцию вызывает в обществе появление этих забытых людей и какое влияние они оказывают на жителей Петербурга.

Следует подчеркнуть, что герои *Петербургских повестей* не абстрактны. С их прототипами Гоголь столкнулся лично. Проживая в мещанском и чиновничьем квартале Петербурга, на Екатеринском канале, он наблюдал за жизнью бедных лавочников, ремесленников и чиновников. Именно знакомство с ними послужило Гоголю материалом для *Петербургских повестей*. Когда Гоголь приехал в Петербург в 1829 году, он писал матери о своем восприятии и понимании города:

Тишина в нем необыкновенная. Никакой дух не блестит в народе, все служащие да должностные, все толкуют о своих департаментах да коллегиях, все по-

¹⁰ „Маленький человек” – это тип литературного героя, который возник в русской литературе с появлением реализма, то есть в 20–30-х годах XIX века. Первым образом маленького человека стал Самсон Вырин из повести А. С. Пушкина *Станционный смотритель*. Традиции Пушкина продолжает Гоголь.

давлено, все погрязло в бездельных ничтожных трудах, в которых бесплодно издерживается жизнь их¹¹.

Как подсказывает уже самое заглавие цикла *Петербургские повести*, действие в повестях происходит именно в Петербурге. Город изображен в них во всей наготе, мелочности и трагической нищете жизни. Он становится одновременно фоном и героем произведений – имеет свою мрачную историю и все время влияет на своих жителей. Человек, проживающий в нем, боится назвать себя человеком.

Первой повестью на „петербургскую тему“ в данном цикле является *Невский проспект*. Здесь описан чиновничье-бюрократический Петербург, а главным объектом изображения является именно улица. Однако красота Невского проспекта не в состоянии скрыть нищету, бедность и трагизм жителей города – наряду с блеском и великолепием улицы изображены заброшенные окраины города, где царят пьянство и разврат.

...Он лжет, во всякое время, этот Невский проспект¹².

Сюжет повести основан на двух встречах, случившихся в одно и то же время, однако судьба людей в них различна. Первой представлена встреча художника Пискарева с прекрасной незнакомкой, затем следует встреча поручика Пирогова с блондинкой. Итак, на фоне ложной красоты и великолепия Невского проспекта происходит трагедия *скромного, детски-простодушного*¹³ художника Пискарева, которого разрыв мечты и действительности приводит к смерти. Он погиб в своих иллюзиях, не выдержав эгоизма и продажности окружающего мира. Невский проспект погубил также другое существо, так как прекрасная незнакомка встала на путь разврата. Можно сказать, что их судьба, смерть или нравственное падение не только трагичны, но и типичны для всех героев, проживающих в Петербурге.

По-другому представлена судьба поручика Пирогова. Когда его высекли за волокитство, он готов был подать прошение в Государственный совет. Но в конце концов того же вечера он отплясывал мазурку в собрании чиновников и офицеров. Следует обратить внимание, что описывая толпу праздного Невского проспекта, Гоголь не раскрывает характеров граждан и не описывает их внут-

¹¹Л. Козлова, *Петербургские повести Н. В. Гоголя*, [в:] Н. В. Гоголь, *Петербургские повести*, указ. соч., с. 8.

¹²Н. В. Гоголь, *Петербургские повести*, указ. соч., с. 54.

¹³Там же, с. 43.

ренных переживаний. Он принимает во внимание лишь одну особенность их облика или туалета, на котором сосредотачивается, а характеристику героя он доводит до гротеска. Поэтому по Невскому проспекту двигаются не люди, а *бакенбарды, атласные, черные, как соболь*¹⁴; *усы, которые заворачиваются на ночь тонкою веленевою бумагой*¹⁵; *дамские рукава, похожие на воздухоплавательные шары*¹⁶. Благодаря стилистическому приему синекдохи типа „pars pro toto” Гоголю удастся подчеркнуть условность петербургской жизни, показать ее как бы в кривом зеркале.

Петербург – город, где цену человеку придают вещи, а не мысли и чувства¹⁷.

В повести представлена также проблема искусства и его роль в судьбе художника и в буржуазном обществе тогдашних времен. Гоголь показывает, что искусство губит разрушающая сила денег и капиталистические отношения в обществе. Примером упадка является Пискарев – источником его смерти является зло, скрытое в несправедливости строя, с которым художник не мог активно бороться. Однако, критикуя отрицательные стороны существующего строя, Гоголь верил в *светлое будущее своей страны*¹⁸.

Петербург избран местом действия также и в другой повести гоголевского цикла, под заглавием *Нос*. Героем текста является коллежский асессор *майор Ковалев*¹⁹ – представитель бездушного и пустого чиновничье-бюрократического мира. Сюжет повести обусловлен сатирическим замыслом и заключается в пропаже носа у главного героя. Юмор *Носа* скрыт именно в его поведении – будучи коллежским асессором, майор мнил себя, особенно с теми, которыми мог хотя бы немножко командовать, задирая нос слишком высоко. Ковалев, говоря о самом себе, никогда не забывает сказать, что он майор, а, рассказывая о своих знакомых, подчеркивает, что одна из них это *статская советница*²⁰, другая же *штаб-офицерша*²¹. И поэтому превращение носа в статского советника заключало злую издевку над майором.

При помощи синекдохи (но типа „totus pro parte” – нос как часть человеческого тела становится независимым персонажем,

¹⁴ Там же, с. 21.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же, с. 22.

¹⁷ Л. Козлова, *Петербургские повести Н. В. Гоголя*, указ. соч., с. 10.

¹⁸ Там же, с. 12.

¹⁹ Н. В. Гоголь, *Петербургские повести*, указ. соч., с. 60.

²⁰ Там же, с. 70.

²¹ Там же.

поддается принципу гиперболизации) Гоголю удалось показать противоречие петербургской среды, ее отдаленность от всех норм и правил человеческого существования. Всей своей повестью писатель придает фантастический характер – так как только в гоголевском Петербурге, где вместо людей по улицам движутся маски, где самые важные вещи и чины, могло случиться такое происшествие, как пропажа носа.

В *Носе* Гоголь продолжил художественный прием, который использовал уже в *Невском проспекте*, а именно сосредоточил свое внимание на гиперболизированной характеристике одной из черт созданного образа. В мире Гоголя действуют не люди, а предметы и вещи.

Если герои повестей *Невский проспект* и *Нос* – это высшие чиновники, а Гоголь направляет острие своей сатиры на взяточников и карьеристов, то в *Шинели*, последней повести этого цикла, рисует картину мелких чиновников, забытых и лишенных прав. Главный герой произведения Акакий Акакиевич является примером того унижения, до которого может быть доведен человек. В них заключен двойной вопрос: а как, а как? Но ответа на него нет.

Зато фамилия Башмачкин происходит от слова „башмачек“²², обозначающего вид обуви, и придает отрицательное значение, подчеркивающее унижительный подход к герою. И так на самом деле и есть. Акакий это представитель социальных низов, у которого нет другой жизни кроме переписывания бумаг. Единственной радостью героя в течение многих лет была покупка новой шинели. Этот факт имел преувеличенно большое значение, поскольку вся жизнь Башмачкина состояла из мелочей. Поэтому потеря шинели стала для него настоящей трагедией.

Автор *Шинели* с упреком говорит о бесправии и забытости героев типа Башмачкиных:

И долго потом, среди самых веселых минут представлялся ему низенький чиновник с лысинкою на лбу, со своими проникающими словами: „оставьте меня, зачем вы меня обижаете“ – и в этих проникающих словах звенели другие слова: „я брат твой“²³.

Гоголь представляет Башмачкиных на фоне народа так, чтобы их судьба стала горьким упреком для сытых и довольных и чтобы пробудить в русском обществе жалость и сострадание к ним. Гоголь надеялся, что образ Башмачкина разбудит в обществе стремление бороться за изменение жизни таких именно людей.

²² См.: электронный ресурс: <http://slovari.yandex.ru/> (22.12.2013).

²³ Н. В. Гоголь, указ. соч., с. 143.

Однако во всех петербургских повестях под, казалось бы, трагическими событиями произведений Гоголя скрыты юмор и „смех сквозь слезы“:

Его повести смешны – писал Белинский, – когда вы их читаете, и печальны, когда вы их прочитаете. Он представляет вещи не карикатурно, а истинно: в его произведениях смешное переплетается с серьезным, грустным, прекрасным, высоким²⁴.

„Петербургский текст“ гоголевских произведений представляет всю картину жителей Петербурга – как героев из высших слоев общества, так и мелких чиновников. Можем также заметить, что в изображении „маленьких людей“ Гоголь продолжил традицию Пушкина, который первым обнаружил и показал жизнь бедного человека.

„Петербургский текст“ Гоголя углубил интерес к жизни и быту простого жителя города и сосредоточил внимание на изображении социальных противоречий современной ему России.

Среди художественных приемов Гоголя, принятых им при представлении Петербурга, стоит отметить и образный контраст. Автор *Петербургских повестей* не описывает архитектурных ансамблей города, но создает художественный образ столицы, в котором выражена социальная и нравственная суть Петербурга²⁵. Так же неоднородно пространство, в котором обитают гоголевские персонажи. С одной стороны, это культурное пространство, в состав которого входят географическое и бытовое. Всем им резко противопоставлена природа Петербурга, в которой происходит жизнь героев. Существует также другое подразделение пространства, а именно: открытое, к которому принадлежат природа и географическая сфера, и закрытое, то есть бытовое. Причем

для всех видов пространства Гоголь отмечает границы, следуя народным мифологическим представлениям, по которым пространство делится на „свое“ и „чужое“. Оно „...мыслится как совокупность концентрических кругов, при этом в самом центре находится человек и его ближайшее окружение...“²⁶.

Кроме того для гоголевского пространства характерна многомерность и резкая смена объемов и ориентации как по вертикали, так и по горизонтали. При этом отдельные элементы пространства приобретают способность увеличиваться, удваиваться, но также растягиваться и распадаться на части:

²⁴ Л. Козлова, *Петербургские повести Н. В. Гоголя*, указ. соч., с. 13.

²⁵ *Петербург в русской поэзии*, ред. М. В. Отрадин, Ленинград 1988, с. 14.

²⁶ Л. А. Софронова, *Мифопоэтика раннего Гоголя*, Санкт-Петербург 2010, с. 191.

Эти искажения происходят под взглядом наблюдателя, но в целом они подчиняются устройству двух миров и границе между ними. В таком пространстве блуждает человек, которого нечистая сила заводит даже в пекло²⁷.

Частью Петербурга, как пространства в целом, являются жилища героев. Дом всегда ассоциируется с семейным теплом, уютом и безопасностью. Таким „домом” для Акакия Акакиевича является не конкретное здание, в котором он проживает, а его шинель. В повести вещь становится как бы женой героя, о чем свидетельствует следующая цитата:

С этих пор как будто самое существование его сделалось как-то полнее, как будто бы он женился [...], как будто он был не один, а какая-то приятная подруга жизни согласилась с ним проходить вместе жизненную дорогу, – и подруга эта была не кто другая, как та же шинель на толстой вате, на крепкой подкладке без износу²⁸.

Подход героя к шинели такой же, как подход мужчины к женщине. Прикосновение к ее шерстяному воротничку шинели ассоциируется с близостью мягкой женской кожи. Но шинель – это не только жена, но также „пространство”, в котором Акакий Акакиевич чувствует себя комфортно как дома. В результате кражи, которая произошла „рядом с этим домом”, Башмачкин теряет также любовь, чувство уюта и безопасности. Таким образом, благодаря разновидности и богатству стилистических и языковых средств, которыми насыщен „петербургский текст” как пространство, можно понять также предметы, близкие героям.

Однако в петербургском цикле замечаем превращение бытового пространства в фикцию (в не-пространство). Имеем здесь в виду мир замкнутой, застывшей в своей территориальной конкретности (указывает на это, например, заглавие одного из рассказов *Невский проспект*). Фоном действий в *Петербургских повестях* является мир особого бюрократического пространства, состоящего из социальных и знаковых элементов, которые, имея план выражения, лишены плана содержания. Поэтому это пространство обладает особым свойством:

[...] будучи непрерывно во вполне реальном смысле, на уровне обозначающего (план „меню”), оно абсолютно пусто (образует „непрерывность пустоты”): дыра, прореха, бездна – на уровне денотата (план „натуры”)²⁹.

²⁷ Там же, с. 234.

²⁸ Н. В. Гоголь, указ. соч., с. 153.

²⁹ Ю. М. Лотман, *Художественное пространство в прозе Гоголя*, [в:] электронный ресурс: <http://philologos.narod.ru/lotman/gogolSPACE.htm> (21.12.2013).

Такая двойная конструкция пространства вытекает из наблюдаемой во всех произведениях цикла его вещественности, которая оказывается мнимой. Примером может быть нос майора Ковалева – вполне реальный предмет (*Иван Яковлевич и руки опустил, стал протирать глаза и щупать: нос, точно нос!*³⁰), с определенными показателями размера, и он же молится в Казанском соборе, то есть имеет лицо (*нос спрятал совершенно лицо свое*³¹). То, что у носа есть лицо, что он ходит согнувшись, бежит вверх по лестнице, носит мундир, шитый золотом и со стоячим воротником, молится *с выражением величайшей набожности*³², кричит кучеру, а затем пытается уехать в Ригу по чужому паспорту, решительно разрушает возможность какого-либо пространственного (зрительно-объемного) его воображения³³. Таким образом, нос майора Ковалева входит в два типа пространства: бытовое, то есть реальное, а также мнимое (фантастическое). Это состояние небытия, в котором нос обладает иррациональными признаками, существующими только в таком мире. Одновременное существование двух планов, пространства реально-бытового и непрерывного мнимого, типично для всех *Петербургских повестей*.

Следует заметить, что не имеет значения в данном случае их материальный статус, важно, что все они жители Петербурга. Соединяющее их пространство жизни приводит их всех к гибели.

В *Петербургских повестях* много места посвящено не только описанию города, как места действия, но также его запаху, в частности аромату свежего хлеба. В *Невском проспекте* Гоголь описал его следующим путем:

Начнем с самого раннего утра, когда весь Петербург пахнет горячими, только что выпеченными хлебами [...]³⁴.

Эту особенность города писатель представил с помощью „петербургского текста“ также в *Носе*:

Цирюльник Иван Яковлевич, живущий на Вознесенском проспекте [...] проснулся довольно рано и услышал запах горячего хлеба³⁵.

В обоих случаях описание запаха хлеба находится в начале произведений, как бы раскрывая их действие. На фоне этого аромата представлены жители города и описание героев повестей. Этим способом читатель гоголевских произведений в состоянии воспри-

³⁰ Н. В. Гоголь, указ. соч., с. 57.

³¹ Там же, с. 63.

³² Там же.

³³ См.: электронный ресурс: <http://philologos.narod.ru/lotman/gogol-space.htm> (21.12.2013).

³⁴ Н. В. Гоголь, указ. соч., с. 19.

³⁵ Там же, с. 56.

нимать Петербург не только при помощи чувства зрения, слуха, но и обоняния. Таким образом, запах является очередным элементом, связывающим произведения, действие которых происходит в „северной Венеции“.

„Петербургский текст“ в гоголевских произведениях, со всеми своими особенностями имеет цель возбудить в читателе чувство протеста против условий, которые внутреннее уродуют и физически угнетают человека.

Итак, „петербургский текст“ можно назвать свертхтекстом, мета-образом, сохраняющим в себе следы своего внетекстового субстрата и в свою очередь требующим от исследователя умения восстанавливать („проверять“) связи с другими контекстами. Петербургский текст, следовательно, обучает читателя правилам выхода за свои собственные пределы, и этой связью с внетекстовым живет и сам „петербургский текст“, и те, кому он открылся как реальность, не исчерпываемая предметно-объектным уровнем.